Toplum ve Bilim

Üçaylık Dergi

Güz 1980

11

Toplum ve Bilim

Üçaylık Dergi Güz 1980

MAKALELER

Sencer DİVİTÇİOĞLU : Yeniden-Üretim Matrisi Hakkında, 3 - 11

Ertuğrul A. TONAK : Artık-Değer Oranının Ölçümü A.B.D. Ve Türkiye, 12 - 48

Sina AKŞİN : Bedevilik-Barbarlık ve İnsanlık Tarihi, 49 - 57

Oğuz ARI : Konut-Gelir Bölüşümü İlişkisi Üzerine, 58 - 88

Murat ÇİZAKÇA : Fiyat Tarihi Ve Bursa İpek Sanayii: Osmanlı Sanayiinin Çöküşü Üzerinde Bir İnceleme, 89 - 114

Haydar KAZGAN : 2. Sultan Mahmut Devrinde Enflasyon Ve Darphane Amirl KAZAZ ARTİN, 115 - 130

KİTAP TANITMA

Irvin C. SHICK
Ertuğrul A. TONAK : Feroz Ahmad, **The Turkish Experiement In Democracy,** 131 - 140

Yönetmen
DİVİTÇİOĞLU, Sencer

Yayım Kurulu
AKAT, A. Savaş / AKYÜZ, Yılmaz / BORATAV, Korkut
ÇAPAN, Cevat / ÇAVDAR, Tuncay / KEYDER, Çağlar
ORTAYLI, İlber / TOPRAK, Zafer

Sorumlu Yönetmen
Tuncay ÇAVDAR

Sahibi
Birikim Yayımcılık Kollektif Şirketi adına
Osman BALCIGİL

Yönetim Yeri
Ankara Caddesi 45/18 Sirkeci - İstanbul

Yazışma Adresi
P. K. 538 Sirkeci

Abonesi
Yıllık: Yurtiçi 500.— TL, Yurtdışı 1.000.— TL.

Posta Havalesi
Posta Çeki Hesap No: 92991

Dizgi / Baskı
Kent Basımevi

Kapak Baskısı
Reyo Basımevi

Cilt
Ergün Ciltevi

Basıldığı Tarih
30.11.1980

YENİDEN-ÜRETİM MATRİSİ HAKKINDA

Sencer DİVİTÇİOĞLU

Üretim tarzının tanımı ne olursa olsun **a priori** bir iktisadi yeniden-üretim (yenüretim) sürecini gerektirir: maddesel hayatın yenüretimi, sınıfların (sınıfın) yenüretimi, üretim birimlerinin yenüretimi ve böylece kendisinin yenüretimi. Bundan dolayı, eğer toplumların tarihi, bu üç düzeyde yenüretilen üretim tarzlarının (sürekli ya da kesikli) ardarda gelişleri olarak algılanırsa, iktisadi yenüretim kavramının genelliği karşısında üretim tarzı kavramının daha dar kalacağı açıktır. Bu bakaçtan, üretim tarzı kavramının, merkezî genel bir iktisadi yenüretim kavramı dolayında döndüğü görülecek ve her üretim tarzı özgül olarak iktisadi yenüretimin büyük kuşatımı ile tanımlanacaktır (Divitçioğlu 1977). Öyleyse, iktisadi yenüretim tahlilleri, maddeci tarih anlayışının ortaya koyduğu üretim tarzı teorisine girmek için gerekli olan, fakat yeterli olmıyan bir koşuldur.

Bu makalede kendimizi iktisadi yenüretim sürecinin incelenmesiyle sınırladığımızdan, farklı üretim tarzlarının anlaşılması için sadece gerekli koşulları araştırmış oluyoruz. Üretim tarzlarının anlaşılması bakımından böyle bir yaklaşım bize daha makul gözüküyor. Sebebi ise şu: her üretim tarzının kendine özgü bir tarihsel zamanı olduğundan, bunların mantıksal zaman karşısında, herbirinin nisbi bağımsız özerkliği (Althusser 1965 s. 47) olması doğaldır. Bu demektir ki, üretim tarzının yaşadığı somut zaman, maddeci bilimin kurucuları ile bazı çağdaş yazarların şematik olarak tasarladıkları soyut zamanları ile uyuşmayabilir. Bundan dolayıdır ki, üretim tarzlarının özünü anlamak için ille de daha genel olan iktisadi yenüretim sürecini anlamaya ihtiyacımız vardır.

Yukarda belirttiğimiz gibi, iktlsadi yenüretim süreci üç farklı düzeyde işler: maddesel yenüretim, sınıfsal yenüretim ve üretim birimlerinin yenüretimi. Bundan dolayı madde, sınıf(lar) ve üretim birim-

Dr. S. Gürsel'e eleştiri ve yorumları için teşekkür ederim.

leri bu sürenin üç öncülüdür. Bu üç öncülden herhangi birinin yokluğu halinde iktisadi yenüretim süreci ortaya çıkmaz.

İktisadi yenüretim sürecinin belirleyicisi olarak öne sürülen birinci ve ikinci öncüller konusunda genel bir anlaşma olabilirse de, üçüncü öncülün gerekliği hakkında bazı tereddütler doğabilir. İlk bakışta, sınıf ve üretim birimleri **dichotomie**'sini kabul edip, bunları iktisadi yenüretim sürecinin ayrı öncülleri olarak almak kolay gelmiyebilir. Şimdi, bu **dichotomie**'yi iyi kavrayabilmek için mülksahibi sınıfın üretimin örgütlenmesini ve üretim kararlarının alınmasını şeklen ve fiilen üretim ajanlarına bıraktığı bir hali düşünelim. Aslında bu ajanların başat sınıfa bağlı kalacakları ve onlar tarafından denetlenecekleri açıktır. Fakat ne varki, tıpkı maddenin sınıflar karşısındaki nisbi bağımsızlığı gibi, bu üretim ajanları da gördükleri işlevlerden dolayı nisbî bir özerkliğe sahiptirler. Aslında Marx'ın da imâ ettiği gibi, emek ve üretim araçları (toprak dahil) arasındaki doğrudan ve reel iktisadi teknik birleşimleri kurarak, tasarlı üretim güçlerini fiilî hale getiren ve üretim sürecini gerçekleştiren onlardır (Marx, **Capital** vol.2 p.34). Doğalıkla, bu **dichotomie**'nin geçerli olması için, ürün ya da artık-ürünün şeklen ediniminin (ele geçmesinin), reel edinimle (üretim sürecinin gerçekleşmesi) çakışmaması gerekir. Yok, her iki edinim de aynı sınıf tarafından gerçekleştiriliyorsa, üretim birimleri diye üçüncü bir öncüle ihtiyacımız kalmıyacaktır. Fakat, o vakit bile, üretimin fiilen **kimin** ve **nasıl** yaptığına cevap vermek yine de gerekecektir.

Tahmin edileceği gibi bu üç öncüllü yenüretim süreci ancak, kendilerinden başka iktisadi ögelerin (eleman) varlığı ve işlevi ile birbirleriyle eklemlenip birleştiği takdirde, ortaya çıkacak belli bir uyuşakta (**conbinatoire** Althusser / Balibar, 1965) hareket edebilir. Marx ve iktisat bilimi tarafından belirtilen bu başka iktisadi ögeleri biliyoruz: üretim araçları ve girdiler, servet ve ürünün şeklen edinimi, reel edinim (üretim süreci), verilmiş teknoloji, sunulan emek biçimi, gelirin bölüşüm yolları, kaynak dağıtma mekanizmaları, tüketim (ve de yatırım) ve teknik işbölümü. Öyleyse, iktisadi yenüretim sürecini tahlil edebilmek için elimizde üç öncül ve bu üç öncüllü bir uyuşakta bütünleyecek bir sürü iktisadi öge vardır. Sorun, iktisadi yenüretim bağlamında, bu öncüller ile ögeleri tutarlı bir biçimde bir-

leştirecek analitik bir aygıt bulmaktır. Bu aygıt yenüretim matrisi olabilir. (1) Adına Matris-Y diyeceğiz.

İlişkiler / Yenüretim	Madde	Sınıf(lar)	Üretim Birimleri	İlişkiler
Madde	Girdiler	Şekli Edinim	Teknoloji	Maddesel
Sınıf(lar)	Emek	Bölüşüm	Dağılım	Sınıfsal
Üretim Birimleri	Reel Edinim	Tüketim	Teknik İşbölümü	Örgütsel
Yenüretim	Maddesel	Sınıfsal	Örgütsel	Tutarlılık Tutarsızlık

MATRİS-Y

Şimdi Matris-Y'ye bir göz atalım. Sıralar üç öncül arasındaki ilişkileri betimlerken, sütunlar üç öncülün yenüretimini göstermektedir.

Önce sıraları okuyalım:

Eğer maddeyi toprak, doğal kaynaklar, stok halindeki üretim araçları, üretim ve tüketim malları olarak algılarsak, maddenin madde ile olan ilişkisi ancak çıktı üretmek için sağlanan girdiler ile belirlenir. Anlaşılacağı gibi, bu ilişkide tüketim malları bir istisnadır, çünkü tüketim malları madde ile yeniden bir ilişki kuramaz. Bunun dışındaki bütün maddeler için, maddeler arasındaki ilişkiler sadece girdi şeklinde gözükür. Maddenin sınıflara (sınıfsız bir toplumda «sı-

(1) Gerçekte bu tahlil aygıtı tam bir matris değildir. Fakat terim daha önce Althusser tarafından kullanıldığından başkasını kullanmayı uygun bulmadık. Oysa, buna rahatlıkla yenüretim «Çizelgesi» denilebilirdi.

nıfla») ilişkisi ise, hangi türden olursa olsun (servet ya da gelir), bu maddenin sınıf ya da sınıflarca şeklen edinimiyle (ele geçmesi) ortaya çıkar. Başka bir ifade ile madde temellük edilir sınıflar tarafından. Maddenin üretim birimleri ile olan ilişkisi, maddenin onlara sunduğu toprak, üretim araçları, aramallar ve üretim malları halindedir ki, bunlar üretim birimleri açısından verilmiş teknoloji olarak değerlendirilir.

Sınıfların madde ile olan ilişkisi ancak emek sunma şeklinde olur. Emekçi sınıf belli nitelikteki emeğini maddeye katarak üretim sürecinin gerçekleşmesi için gerekli tasarlı gücü hazırlar. Bu bağlamda, üretim karar sürecine katılmayan her türlü zihinsel emek de, bedensel emek olarak kabul edilebilir. Sınıflar arasındaki ilişkiler üretilen ürünün, ayni ya da nakdi olarak, nasıl ve hangi kurallara uyularak bölüşüldüğünde yansır. Sınıf(lar) ile üretim birimleri arasındaki ilişkiler ise ekonomideki kaynak dağıtma mekanizmalarının saptanmasıyla belirtilir. Anlaşılacağı gibi, bu alanda üretim birimlerin özerkliği hakim sınıfın iktisadi çıkarları ile tahdit edilmiştir. Gelir bölüşümü şekillerinde olduğu gibi, kaynak dağıtma mekanizmalarını da belirleyen hakim sınıftır.

Üretim birimlerinin madde ile olan ilişkisi, gerekli ürün ve artık-ürünün fiilî üretim sürecinde, yani, reel edinimde ortaya çıkar. Üretim birimlerinin sınıflarla ilişkisine gelince: Sınıflı toplumlarda, üretim birimleri emekçi sınıfa kendisini yenüretebilmesi için gerekli tüketim malları tomarını vermekle yükümlü olduğu gibi, hakim sınıfa da gerekli ve lüks tüketim malları ile yatırım malları sağlamalıdır. Fakat her yatırımın, nihaî olarak, toplumsal ya da bireysel tüketimde amaçlandığı düşünülürse, aslen üretim birimleri ile sınıflar arasındaki ilişkiyi «tüketim» olarak nitelendirmek doğru olur (sınıfsız toplumlar için de aynı mantık geçerlidir). Üretim birimleri arasındaki ilişki ise teknik işbölümünde kendisini gösterir. Bu işbölümü yatay olabileceği gibi dikey de olabilir.

Şimdi sütunları okuyalım:

Birinci sütun, üretim sürecinde (reel edinim) kullanılan girdiler ile emeğin fiilî birleşimi sonucunda yaratılan çıktılar hakkındadır. Bu çıktılar tüketim mallarını, yıpranma ve aşınmayı karşılayan üretim mallarını, aramalları ve yatırım mallarını, yani gayri safî ürünü

oluşturur. Bundan dolayı, bu sütun maddenin yenüretim sürecini açıklar.

İkinci sütun, sınıfların (sınıfın) nasıl yenüretildiğini işaret eder. Görüldüğü gibi, başat sınıf (ya da tek sınıf) tarafından konulan gelir bölüşümü kurallarına göre şeklen edinilen (edinilmiş olan) ayni ya da nakdî gelir, gerekli ya da lüks tüketim mallarına tahsis edilerek, sınıfların kendilerini yenüretmeleri sağlanmış olur.

Üçüncü sütun, üretim birimlerinin yenüretimi ile ilgilidir. Bu sürecin temelinde teknoloji, kaynak dağılımı mekanizmaları ve teknik işbölümü yatar. Böylece üretim birimleri düzeyinde iktisadi örgüt kendisini yenüretmiş olur.

Görüldüğü gibi, Matris-Y'nin sıraları üç öncül arasındaki ilişkileri, sütunları ise bu öncüllerin yenüretimlerini açıklar. Sıralar ve sütunlar iktisaden anlamlı ve homojen olduklarından, Matris-Y matematiksel bir tutarlılık kazanmış olur, yani matrisin bütün ögeleri bir düzenli küme oluşturur. Bu küme, iktisadi yenüretim «uyuşağı»dır.

Bu uyuşakta girdiler, şekli ve reel edinim, teknoloji, emek, bölüşüm, dağılım, tüketim ve işbölümü ögeleri özdeş şeyler olmamakla beraber, herbiri iktisadi yenüretim süreci içinde farklılıkları temsil ettiklerinden, aynı bütünün parçalarıdır. Matris-Y'deki bütün ögeler, öncül ilişkileri ile yenüretimlerinin belirlenmesine eşitçe katılırlar. Bundan dolayı, matriste iktisadi ögeler arasında indirgenme söz konusu değildir, yani hiç biri tek bir ögeye indirgenemez. Böyle bir sonucun, aslında, Marx'ın önce **Introduction** sonra da **Fondements**' de sunduğu savlarla çelişkili olduğunu sanmıyoruz. Marx, her iki eserinin ilgili bölümlerinde de, doğrusu biraz çekingenlikle, üretim, tüketim, mübadele ve bölüşüm gibi bazı iktisadi ögelerin arabağıntılı olarak hareket ettiklerini savunmuştur (Marx, **Introduction** p. 241). Ayrıca, Matris-Y'nin bütün ögeleri kesinlikle iktisadi alandan alındığından, onun maddeci bilime ters düştüğünü de sanmıyoruz. Meğer ki bu bilim dalını seçmiş olanlardan bazıları, kendi araştırma programlarında maddenin teleolojizmine ve finalizmine inanmış olalar.

Anlaşılacağı gibi, Matris-Y'nin dinamik bir iktisadi yenüretim süreci ile ilişkisi sözkonusu değildir. Belli bir toplumsal kuruluşta

hangi tarihsel olgularca ve hangi tarihsel zamanda, belirtilen iktisadi ögeler arasında eklemlenmelerin (ögelerin evrimi, değişmesi, birleşmesi, istikrar bulması gibi) olduğunu açıklayamaz. Matris, kavram olarak statiktir ve bu statikliği içinde ögeler arasında daima iktisadi tutarlılık ya da tutarsızlık durumları olabilir. İktisadi tutarlılık ya da tutarsızlığın anlamı kısaca şudur: tutarlılık demek, durağan hal ya da büyümede dengeli bir durum, ve sınıflı toplumlar için, sınıf mücadelelerinin örtülü olduğu bir ortam, tutarsızlık ise dengesizlik ve iktisadi buhranlar ile sınıf mücadelesinin patlaması demektir. Bu terimlerin, «uyuşma» ya da «uyuşmama» (Bettelheim, 1968) terimlerine tercih ediliş nedenine gelince: bu konudaki yazında, genellikle, uyuşma belli bir üretim tarzı için, uyuşmama ise geçiş dönemleri üretim tarzları için kullanılmıştır. Oysa Matris-Y'ye göre, belli bir üretim tarzının yenüretim sürecinde iktisadi ögeler arasında iktisadi tutarlılık ya da tutarsızlık söz konusu olabilir.

Öte yandan, Matris-Y'nin özellikle şimdiye kadar iyi tanımlanmamış ve buğulu kalmış olan «üretim güçleri» ve «üretim ilişkileri» kavramlarını da berraklığa kavuşturduğu inancındayız. Eğer Matris-Y bu görevi birazcık başarabilirse, **bir** üretim tarzının ne olduğu anlaşılabilecektir. Matris-Y bütün bilinen iktisadi kategorileri içermektedir. Bu kategoriler içinden girdiler, teknoloji, emek, reel edinim (üretim süreci), teknik işbölümü gibi bazılarının üretim güçlerini oluşturduğu, yine bu kategoriler içinden, şekli edinim, gelir bölüşümü, kaynak dağılımı ve tüketim gibi bazılarının ise üretim ilişkilerini verdiği açıktır. Bundan dolayı da, bir üretim tarzının tanımında mutlaka bu iktisadi kategoriler, ayrı ayrı ve fakat birlikte, hesaba katılmalıdırlar. Çünkü, herhangi bir kategorinin eksikliği iktisadi yenüretim sürecini yok edeceğinden, o üretim tarzı varolamıyacaktır.

Ayrıca, Matris-Y elimizde oldukça bundan böyle iktisad-dışı denilip, bilimsel kerte, hukuki kerte, politik kerte ve ideolojik kerte gibi farklı kertelere ayrılan üstyapı kategorilerinin yenüretim süreçleri de iktisadi tahlillerden soyutlanamıyacaktır. Çünkü matrisin her iktisadi ögesi, iktisadi olmıyan ögelere haritalanacağından **(mapping)**, bu değişik ögeler, aslında iktisadi ögelerin birer görüntüsü olacaktır. Böylece, bütün iktisat-dışı kerteler başka bir «görüntü matriste» yansıyacaktır. Sanırız bu yaklaşım Engels'in ifadesini de kuvvetlendirmektedir. (Engels'den Bloch'a mektup). Hatırlanacağı gibi Engels'e

göre, sadece yalın üretim değil, fakat Matris-Y'de yorumlandığı şekli ile ekonomi, «son kertede» bütün üstyapının değişik kertelerinin belirleyicisi olmaktadır.

Açmalık

İktisadi yenüretim kavramı sadece soyut şekli ile bir uyuşağım varlığını ortaya sermekle kalmaz, ayrıca Matris-Y'nin öncülleri ile ögelerinin somutlanmasını, yani bunların somut bir şekilde nasıl verilmiş bir üretim tarzını belirliyeceği sorununu da getirir. Soyut şekli ile tarihsel-olmıyan Matris-Y, somut şekli ile tarihselliğe dönüşür. Başka bir deyişle, bir üretim tarzı, tarihsel olarak, soyut iktisadi yenüretim sürecinin, zaman ve mekânda kesitlenmiş somut halidir.

Bu açıdan bakılınca, herhangi bir üretim tarzının özgüllüğü Matris-Y'nin ögeleri tarafından betimlenip, kesinleştirilebilir. Bu demektir ki, Matris-Y'nin ögelerini teker teker sıfatlıyarak herhangi bir üretim tarzını statik olarak (fotograf) yeniden-kurmak olanağı vardır. Şu şartla ki, tarihsel ya da güncel olarak verilmiş ögelere göre matrisin sıra ve sütunları ilişkileri gösterebilsin ve iktisadi yenüretimi sağlıyabilsin.

Eğer bu yaklaşımın faydası kabul edilebilir gözüküyorsa, herhangi bir üretim tarzının, şekli olarak, özgülleştirilmesi (2) bu matristen türetilebilir, örneğin Marx tarafından incelenmesi yapılan Asya üretim tarzı (AÜT) gibi...

Matris-Y'nin uygulanmasına örnek olarak Marx-varî bir AÜT'ü seçişimizin iki nedeni var: ilki, konu oldukça tartışıklı olduğundan kişisel görüşlerimizi bu çalışmaya katmamayı yeğledik. İkincisi, son yıllarda yapılan araştırmalarda «asyal» olduğu söylenen toplumsal

(2) Bu yaklaşım özellikle, aynı teknolojik olanaklara rağmen tarihte ve güncel olarak gözlemlenen birbirine benzemez üretim tarzlarını ayırdetmede yardımcı olabilir (örnekleri bilinmekte: feodal ve Asya üretim tarzları, kapitalist ve sosyalist üretim tarzları). Ayrıca, Matris-Y'yi mukayeseli statik yöntemlerle kullanıp, tarihsel süreci içinde değişikliğe uğrayan bir tek üretim tarzının çeşitleri de betimlenebilir (örnek Marx tarafından **Kapital** içinde verimiştir: kapitalist üretim tarzı içinde manüfaktur ve modern sanayi).

kuruluşlarda büyük farklılıklar göze çarptığından, Marx'ın versiyonunu bir örnek olarak sunmakta yetindik.

Şimdi, Matris-Y'nin bir uygulaması olarak Marx-varî bir Matris-AÜT.

Tarımsal Girdiler	Devlet Mülkiyeti Köylü Tasarrufu	Tarım-Elsanatları Teknolojisi
Doğrudan Üreticiler	Rant / Vergi Reel Gelir	Gelenek
Komünde Bireysel Çiftlik-Atölye	Lüks Mallar Gerekli Tüketim	Yatay İşbölümü

Matris - AÜT

İlk bakışta, Matris-AÜT'ün Marx tarafından AÜT hakkında yazdığı bütün iktisadi kategorileri kapsadığı gözükmektedir. Matrisin sıra ve sütunlarındaki tutarlılık AÜT'ün özgül bir üretim tarzı olarak sürekliliğini sağlıyabilir.

Yalnız bitirmeden önce iki nokta üzerinde durmakta yarar var. Birincisi, AÜT'de toprakların tasarrufu köylülere ait olduğundan, doğrudan üreticiler ile çiftlik ve atölyelerin özdeş olması gerekir. İkincisi şu: matriste bölüşüm ve dağılım mekanizmaları olarak cebir ve angarya gözükmemektedir. Çünkü Marx'ın AÜT'ünde, her ne kadar büyük kamu yatırımından bahsedilmişse de, cebir ve angarya gibi bölüşüm ve dağılım mekanizmaları üzerinde bir yorum yapılmamıştır.

BAŞVURU

ALTHUSSER, L. BALIBAR, E. ESTABLET, E. (1965) **Lire le Capital,** Maspero, Paris Vol. I, II.

ALTHUSSER, L. (1966) **Pour Marx,** Maspero, Paris.

BETTELHEIM, Ch. (1968) **La transition vers l'economie socialiste,** Maspero, Paris.
DİVİTÇİOĞLU, S. (1977) «Yeniden Üretim ve Üretim Tarzı Genel Teorisine Giriş», **Toplum ve Bilim,** Sayı 2 Yaz
MARX, K (1965) **Oeuvres**, «Introduction générale á la critique de l'économie politique», (1857) Pléiade, Paris
——— (1967) **Fondemants de la ciritique de l'économie politique** (1957-58), Edition Anthropos, Paris
——— (1961) **Capital,** F.L.P.H. Moscow Vol. I, II, III.

AÜT İÇİN BAŞVURU

MARX, K - ENGELS, F. **Selected correspondence,** F.L.P.H. Moscow
——— **The First Indian War of Independance 1857-1859,** F.L.P.H. Moscow
MARX, K. «Formes antérieures á la productions capitaliste» **Fondements**

ARTIK-DEĞER ORANININ ÖLÇÜMÜ A.B.D. VE TÜRKİYE (*) (**)

Ertuğrul A. TONAK (***)

I GİRİŞ

> «görünürdeki sayısız farklı ampirik durumlar (zahllos verschiedne empirische umstande), sonsuz değişimler ve bileşimler (unendliche variationen und abstufungen) yalnızca ampirik olarak eldeki durumların çözümlenmesi ile özümlenebilirler.» Marx. (1)

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de 1950-75 yılları arasındaki artık-değer oranını ölçmek, yani üretken işkollarındaki sermayenin emek sömürüsünün soyut nicel büyüklüğünü saptamaktır. Çalışmanın ampirik yanı Keynesçi iktisat anlayışınca toplanmış verilere dayanmaktadır.

Bu çalışmanın politik önemi ve dolaylı etkileri artık-değer oranının ana soyut kavram olduğu marksist teori içinde ve de Türkiye toplumsal formasyonundaki sınıf savaşımı bağlamında anlaşılabilir. (2)

(*) Bu çalışmanın dayandığı teorik görüşlerin çeşitli biçimlerde kazanılmasında ve uygulanmasında eleştirel tavrı ile sürekli özendirici olan Anwar Shaikh'e teşekkür borçluyum. Arkadaşım Engin Derkunt'un eleştiri ve düzeltilerinden de hayli yararlandım; bu durum, kendisinin kalan hata ve pürüzlerden, kısmen de olsa, sorumlu olmadığı anlamına gelmemektedir.

(**) Çalışmadaki Ek tablolar yer sınırlamasından dolayı baskıya alınmamıştır: ilgilenenler **Toplum ve Bilim**'e başvurabilir.

(***) E.A. Tonak, New School for Social Research, İktisat Bölümü'nde doktora öğrencisi.

(1) (Marx, 1933, s. 800)den aktaran (Chattopadhyay, 1972).

(2) Artık-değer oranı marksist politik örgütler ve sendikalar tarafından başlıca iki biçimde kullanılabilir: stratejik amaçlı olan kapitalist krizlerin anlaşılması, yorumlanmasıdır, diğeri ise taktik amaçlıdır; örneğin propoganda çalışmalarında ve işçilerin kısa dönem taleplerinde sözkonusu olabilir.

Değişmez sermaye (c), değişir sermaye (v) ve artık-değer (s) gibi marksist kavramlar bilindiği üzere yüksek soyutlama düzeylerine aittirler. Bu nedenle artık-değer oranını ölçmek Keynesçi kavramlardan marksist kavramlara teorik bir dönüşümü gerektirir. Bu güne değin artık-değer oranı ölçümüne iki ana yaklaşım gözlemlenmiştir. İlk yaklaşım Keynesçi ve marksist kavramlar arasında doğrudan bir tekabülün varlığını, açık ya da örtülü, varsayar. Dolayısıyla Keynesçi anlayış ile düzenlenmiş verilerin doğrudan kullanımıyla marksist bir kavramın, örneğin artık-değer oranının (s*/v*), ölçümünde herhangi bir sakınca görülmez. (3)

Bu yaklaşıma karşı ve bazı marksistlerce paylaşılan bir başka görüşe göre ise; ilkesel olarak marksist değer kategorilerinden herhangi bir ampirik sonuca varmak olanaksızdır. (4) Bunların dışında, Gillman (1957), Mage (1967) ve Shaikh'in (1978 a) çalışmalarını dayandırdıkları henüz yaygınlaşmamış bir başka teorik yaklaşım daha vardır. (5) Bu çalışmalarda ortak olan teorik anlayışın önemi, değer ve değerin biçimleri ayırımını vurgulamış olmalarından kaynaklanır. Bu yazarlar, öncelikle Keynesçi anlayış tarafından düzenlenmiş istatistik verilerle marksist değer kategorilerinin parasal biçimleri arasındaki ilişkiyi tartışmaktadırlar. Ancak, bu istatistik verilerle, değerin parasal biçimleri arasındaki ilişkinin gerektirdiği teorik tartışmalar yapıldıktan sonra marksist kategorilerin ölçümüne girişmekte-

(3) Bu yaklaşım genellikle ücret-kâr oranını (π/w) artık değer oranı (s*/v*) [daha doğrusu artık-değer oranının para biçimiyle, (*) değer kategorilerinin parasal biçimleri kastedildiğinde kullanılacaktır.] ile eşitler. Bkz. Glynn ve Sutcliffe (1972), Hodgson (1974), Boddy ve Crotty (1975) ve Rowthorn (1976)

(4) Kabaca belirtilmeye çalışılan her iki yaklaşıma da katılmıyoruz. Bu yazı çerçevesinde bu yaklaşımlar daha geniş bir biçimde ele alınmayacaktır. İlk yaklaşımın teorik ve ampirik bir eleştirisi için, bkz. (Shaikh, 1978a) ve (Shaikh, 1978b) Shaikh ikinci yaklaşımı da marksist kategorilerin A.B.D. ekonomisi için somutlanmasını gerçekleştirerek dolaylı yoldan eleştirmektedir. Bkz. (Shaikh, 1978a).

(5) Her üç çalışma da A.B.D. ekonomisi üzerinedir. İlk ikisi kâr oranını, üçüncüsü ise yalnızca artık-değer oranını ölçmektedir.

dirler. (6) Bu tür çalışmalar için geçerli genel bir zorluk marksist kategorilerin ölçümünde kullanılacak verilerin istenilen biçimde bulunamayışıdır. Gelişmiş kapitalist ülkelerde bu sorun bir ölçüde çözülmüş olup, ayrıntılı veriler genellikle bulunmaktadır. Oysa Türkiye gibi «Üçüncü Dünya»nın kapitalist ülkelerinde, bırakın ayrıntılı verileri, bazı yıllar için genellikle yayınlanagelen istatistikleri bile bulmak olanaksızlaşmaktadır. (7) Bu nedenlerle veri eksikliğinin üstesinden gelebilmek amacıyla varsayımlar yapmak, bazı verileri de türetmek zorunda kaldık. Bu işlemleri yaparken, artık-değeri (s*) gerçekte olduğundan büyük, değişir sermayeyi (v*) küçük göstermemeye özenle çaba gösterdik. Dolayısıyla da, artık-değer oranında (s*/v*) olası herhangi bir abartmadan kaçınmış olduk. (Hatta, kapitalistleri kayırdığımız bile söylenebilir!!) Bütün bu veri elverişsizliklerine, sınırlamalarına karşın, yine de, 1950-75 dönemi için artık-değer oranının değişimini oldukça gerçekçi bir biçimde yakalayabildiğimizi sanırım söyliyebiliriz.

Bu çalışmaya Marx'ın **Kapital**'de geliştirdiği temel kavramların tanıtılması ile başlanılacak. Daha sonra A.B.D. ekonomisi üzerine yapılmış üç çalışma, Gillman (1957), Mage (1965) ve Shaikh (1978 a) sunulacaktır. Ardından, Kepenek (1977) ve Somer'in (1968) Türkiye üzerine olan çalışmaları değerlendirilecektir. Sözünü ettiğimiz çalışmaların değerlendirilmesi, bu çalışmanın ampirik bölümünün dayanacağı teorik yaklaşımın netleşmesine de katkıda bulunacaktır. Da-

(6) Yaffe (1976) ve MFZ (1977) de teorik dönüşümün gerekliliğine değinmektedirler (Shaikh, 1978a, s. 2).

(7) Bu değerlendirmede yurtdışında olmamız nedeniyle sınırlı kaynaklarla çalışma durumunun yarattığı bir kötümserlik sözkonusu olabilir. Yine de, A.B.D ekonomisi için derlenmiş Milli Gelir ve Hasıla Hesaplarının Türkiye'deki benzerlerinden azımsanmayacak ölçüde zengin ve ayrıntılı olduğunu teslim etmeliyiz. Örneğin Türkiye'ye ilişkin yayınlar endüstri kârlarından sözetmezken, A.B.D.ye ilişkin olanlar kârlar üzerine ayrıntılı döküm vermektedir. Aynı durum vergilere ve çalışanların faaliyetlere göre dağılımına ilişkin verilerde de ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden belli bir istatistiksel tutarlılığı sağlayabilmek kaygısıyla ampirik bölümde İstatistik Yıllıklarının kullanımı ve yalnızca nüfus sayımlarının yapıldığı yıllarla yetinildi. Dolayısıyla varılan ampirik sonuçlar elimizdeki verilerin yeterli kadar ayrıntılı olamayışı yüzünden de kaba ölçmeler olarak kabul edilmelidir.

ha sonra, Türkiye'nin 1950-75 dönemi için, tarım dışı sektörlerdeki değişir sermaye (v*), artık-değer (s*) ve artık-değer oranının (s*/v*) parasal biçimlerinin ölçümüne girişilecek ve vardığımız ampirik sonuçların genel bir değerlendirmesi ve yorumu da yapılacaktır. Nihayet, sonuç bölümünde de bu tür çalışmaların yol açabileceği başka çözümleme alanlarına değinilecektir.

II. MARKSİST KATEGORİLER: SABİT SERMAYE (c), DEĞİŞİR SERMAYE (v), ARTIK-DEĞER (s) VE ARTIK-DEĞER ORANI (s/v)

Bu çalışma temelde Marx'ın emek-değer teorisi bağlamında oluşturduğu teorik bütünlüğe dayandığından, yukarıda adı geçen kavramların tanımlarını ve birbirleriyle ilişkilerini sunmayı gerektirir.

Kapitalist üretim süreci, bir bakıma yalnızca «para yatırarak para kazanma» sürecidir. Marksist iktisat ve kategorileri bu apaçık olgunun çözümlenişinde ortodoks iktisattan ayrılır. Ortodoks iktisatçılar, üretime katılan bütün «faktör»lerin marjinal üretkenliklerine göre toplam değerden pay aldıklarını savunurlar. Demek ki, ortodoks anlayış çerçevesinde her faktör kendi gelirini değişik adlarla sağlamakta; yani «sermaye» «kâr»ı ele geçirirken, «emeğe» «ücret» kalmakta ve de, sen sağ ben selâmet, hayatın pürüzsüz akışı sürmektedir. Marksist iktisatçılar ise bu olguyu parasal sermaye devresi bağlamında çözümlerler. Bu devre şu biçimde gösterilebilir:

$$M - C < \begin{matrix} MP \\ LP \end{matrix} \cdots P \cdots C' - M'$$

(M) kapitalist üretimin başında, gerekli metaları (C) yani üretim araçlarını (MP) ve işgücünü (LP) satın almak için yatırılması zorunlu para miktarını gösterir. Devrenin C— — P — — C' parçası üretim sürecini ve (C')nün (çıktı) (C) den (girdi) içerilen emek açısından daha büyük olduğunu belirtir. (C) ve (C') nün içerdikleri emek-zaman kitlelerinin para biçimleri olarak karşılık geldikleri parasal nicelikler (M) ve (M') dür. Doğaldır ki, fiyatların değerlerle orantılı olduğu varsayımı altında, (M'), tıpkı (C') ve (C) ilişkisinde olduğu gibi, (M) den bü-

yüktür. Marx, M' — M = ΔM miktarını artık-değerin parasal biçimi olarak nitelendirir. Bu çözümleme, bizleri Marx'ın yalnızca «para yatırarak para kazanma» olgusunun ardında yatan gize ilişkin keşfine vardırır: Sermaye devresinin, içinde **değer** ve **artık-değer** yaratılan bir süreç olduğu gerçeği. İçerdikleri belli miktarda emek ile, çeşitli metalar biçiminde üretim sürecine katılan üretim araçları, yalnızca bu belirli miktarda emeği yeni üretilen metalara aktarabilirler. ([8]) C' — C = ΔC farkının (emek-zaman biriminde) yaratılmasında herhangi bir işlevi olmadığından, yalnızca içerdiği emeği aktarmakla kaldığından, sermayenin bu parçasına değişmez sermaye (c) denir. (C) nin diğer parçası metalaşmış emek-gücüdür. Emek-gücü, bu metalaşma özelliğini kapitalist üretim biçiminde «kazanması» sonucu, tıpkı diğer metalar gibi alınır-satılır duruma gelmiştir. Marx emek-gücünü «kişinin herhangi bir çeşit kullanım-değeri üretirken uyguladığı, bir insandaki zihnî ve fizikî yeteneklerin tamamı» olarak tanımlıyor. ([9]) Bu biricik, özgül meta, emek-gücü, bir anlamda kapitalist üretim biçiminin mantığı gereği, artık-değerin yaratıcısı, kaynağı haline gelebilmiştir. Yine de, bu metaın özgüllüğü emek-gücünün değerinin farklı biçimlerde belirlendiği anlamına gelmez. Aksine, emek-gücünün değeri de, diğer metalar gibi, kendisinin yeniden üretimi için gerekli toplumsal emek-zaman tarafından belirlenir. ([10]) Marx, emek-gücü sahiplerine, üretken emekçilere ödenen sermaye parçasını değişir sermaye (v) olarak adlandırmıştır. Değişir sermaye denilişinin nedeni, bu biricik metaın kendisinin yeniden-üretimi için gerekli emek-zamandan daha uzun bir zaman diliminde kullanılışı ve fazladan kullanım süresi boyunca bu artık-emek zamana karşılık gelen ΔC değer artımını üretmesidir. Artık-emek zaman harcanımı nedeniyle, üretim süreci sonunda, girdi değeri (c+v) çıktı değeri olan (c+v+s) haline gelir. Bu açıklamalardan sonra, (c) ye karşılık gelen gerekli emek-zaman ve (s) ye karşılık gelen artık-emek zaman kullanılarak artık-değerin değişir sermayeye oranını gösteren artık-değer oranı tanımlanabilir. Bu

(8) Bu çalışmada üretim araçlarının sabit ve döner parçaları ve bunlara ilişkin teorik sorunlar ele alınmayacaktır.

(9) (Marx, 1967, s. 167)den aktaran (Shaikh, 1977, s. 119).

(10) Aslında başka bir bağlamda ele alındığında emek gücü metaının değerinin belirlenişinde bazı özgül durum ve sorunların varlığı yadsınamaz.

tanımlamayı bir örnekle somutlayalım: Eğer 10 saatlik iş gününün 5 saati gerekli emek-zaman ise (v=5) artık-değer oranı (s/v) = % 100 dür, (s= (10-5) / v=5 = 5/5). Artık-değer oranı ayrıca, **ödenmemiş** emeğin **ödenmiş** emeğe oranını göstermesi bakımından sömürü derecesinin de bir ölçüsüdür. (11)

Artık-değer oranındaki değişiklikler sınıf çelişkilerini hem yansıtır hem de etkiler. Sermayenin bu oranı artırmaya, emeğin ise azaltmaya yönelik her girişimi sınıf çelişkilerini keskinleştirir. Genelde, artık-değer oranını artırmanın başlıca iki yöntemi vardır. İlk yöntem işgününün uzatılması esasına dayanır; mutlak artık-değer üretimi denilen bu yolla artık-değer oranı artırılabilir. Örneğin, ücretlerin değişmediği varsayımı ile, işgününün gerekli emek-zaman bölümünün 4 saat olduğunu ve işgünü 8 saatten 10 saate çıkarken değişmediğini varsayalım; o zaman artık-değer oranı % 100 den [(s/v) = 4/4] % 150 ye [(s/v)' = 6/4] artıyor demektir. İkinci yöntem, göreli artık-değer üretimi, aslında işgününü sabit tutup gerekli emek-zamanı kısaltma esasına dayanır. Örneğin, 8 saatlik işgünü varsayımıyla, eğer gerekli emek zaman 4 saatten 3 saate indirlliyorsa, artık-değer oranındaki artma % 100 den [(s/v) = 4/4] % 166 ya [(s/v)' = 5/3] dır. Marx, artık-değer oranının artırılmasında özellikle göreli artık-değer üretimine ve onun çeşitli uygulama biçimlerine dikkati çekmiştir. (12)

III. A.B.D. VE TÜRKİYE ÜZERİNE BAZI ÇALIŞMALARIN DEĞERLENDİRİLMESİ; MARKSİST DEĞER KATEGORİLERİNİN PARA BİÇİMLERİNİN SOMUTLANIŞI.

A — A.B.D. üzerine; Gillman (1957), Mage (1967) ve Shaikh (1978 a)

Gillman'ın (1957) kitabının bu alanda yapılmış ilk ciddi ve ayrın-

(11) «Artık-değer oranı, emek-gücünün sömürü derecesini gösteren kesin bir ifade olmakla birlikte, hiç bir zaman sömürünün mutlak ölçüsünün ifadesi değildir. Örneğin, gerekli emek-5 saat ve artık-emek-5 saat ise, sömürü derecesi % 100'dür. Burada sömürü miktarı 5 saatle ölçülmüştür. Oysa gerekli emek-6 saat, artık-emek-6 saat olsa sömürü derecesi eskisi gibi % 100 olarak kalırken sömürünün gerçek miktarında % 20'lik, yani 5 saatten 6 saate bir artma olur.» (Marx, 1954, s 209-10).

(12) Marx göreli artık-değer üretiminde sözkonusu olabilecek üç ana biçimi **Kapital**'de ayrıntılı olarak inceler: işbirliği ile üretkenlik artımı (Marx, 1954, XIII Bölüm), işbölümü (Marx, 1954, XIV. Bölüm) ve makinalaşma (Marx, 1954, XV. Bölüm).

tılı marksist çalışma oluşundan gelen özel bir önemi vardır. Gillman'ın **yalnızca** imalât sanayii işkolu için marksist oranları (artık-değer ve kâr) ölçmüş olması önemli gördüğümüz bir eksiklikten hemen söz etmemizi gerektiriyor. Yalnızca imalât sanayii işkolunu ele almak, bu sektörde üretilen metaların fabrika kapısında, en azından kısmen, gerçekleştirildiği varsayımına dayanır. «Kısmen» diyoruz, çünkü Gillman imalât sanayii işkolu tarafından yürütülen dağıtım faaliyetlerini dikkate almaktadır. İmalât şirketinin dağıtım faaliyetleri üretken olmayan faaliyetler olarak değerlendirilmekte ve gerekli harcamaların artık-değerden karşılandığı belirtilmektedir. Fakat imalât sanayii işkolu dışındaki toptan-perakende ticaret işkolu çözümlemeye katılmadığından, Gillman, üstü kapalı olarak dağıtım faaliyetlerinin artık-değer emip emmediğinin, bu faaliyetlerin firma içinde yürütülüp yürütülmediğine bakılarak belirlenebileceğini savunma durumunda kalmaktadır. Artık-değerin yeniden dağıtımına ilişkin ölçütü sektörler arası kurumsal özelliklere indirgemek yalnızca teorik değil, aynı zamanda artık-değer kitlesini gerçekte olduğundan daha küçük ölçmek bakımından ampirik olarak da yanlıştır. Ayrıca kapitalizmin gelişimine paralel olarak toptan-perakende ticaret işkolunun önemindeki değişimleri ya da kapitalistlerarası artık-değerin yeniden bölüşümünü gösteremeyişi bakımından da Gillman'ın çalışmasının yetersiz kaldığı öne sürülebilir. ([13])

Gillman, ölçüm yönteminde, imalat sanayii işkolunu üretilen metaların toplam fiyatlarından değişmez ve değişir sermaye paylarını çıkartarak artık-değeri elde etmektedir. Değişmez sermayeyi ölçmek için, üretim sürecinde, üretim girdilerince toplam değere aktarılan değeri, değişmez sermayenin yıpranma olarak tüketildiği varsayılan parçasına eklemektedir. Örneğin, hammadde, yakıt ve diğer girdi giderleri, fiziki sermayenin yıpranması v.b. değişmez sermayeyi oluşturmaktadırlar. Değişir sermaye olarak, Gillman üretimde çalışan işçilerin toplam ücretlerini almaktadır. Değişir ve değişmez sermayeler yukarda özetlediğimiz biçimde belirlenince, artık-değere varmak için, bunların toplamını üretilen toplam değerden çıkartmak yeterli olmak-

(13) Shaikh'in yaptığı ölçmeler toptan perakende ticaret işkolunun 1900-72 döneminde gittikçe imalat sanayii dışı bir faaliyet biçimine gelişini ve artık-değerden aldığı payın artığını kanıtlamıştır. Bkz. (Shaikh, 1978a).

tadır. Gillman, bu varılan artık-değer kitlesini **gayrisafi kâr** olarak adlandırmakta ve daha sonra bu miktardan dağıtım giderlerini ve vergileri düşerek **net artık-değere** varmaktadır. Gillman'ın ölçtüğü artık-değer oranları, diğer iki çalışmanın sonuçlarıyla birlikte Tablo I'de verilmiştir.

Mage'in (1967) çalışması her yönden önemli bir aşama sayılmalıdır. İlkin, yalnızca imalât sanayii işkolunu değil, bütün ekonomiyi ele aldığını ve bu kapsam genişlemesinin doğurduğu teorik sorunların üstesinden geldiğini belirtmeliyiz. Bu bağlamda «üretken olan ve olmayan emek» tartışmasına Mage'in katkısından söz etmek gerekir. Aslında bu tartışma yalnızca imalât sanayii ele alındığında gündeme gelmeyebilir; ya bütün işçiler üretken sayılır, ya da Gillman'da olduğu gibi yalnızca imalât sanayii işkolundaki işçilere ilişkin bir sorunmuşçasına ele alınabilir, fakat doğrudan üretimle ilişkili olmayan ve dağıtım faaliyetlerinde çalışan işçiler sözkonusu olduğunda kaçınılmaz bir sorun olarak belirir. ([14])

Mage'in çalışmasında, imalât sanayii işkoluna ek olarak, tarım, madencilik, inşaat, ulaşım, haberleşme, gaz-elektrik ve ticaret işkolları da ele alınmış ve bunların toplam değişir sermaye ve artık-değer içindeki payları ölçülmüştür. Mage toplam değişir sermaye ve artık-değer elde edebilmek için şu yolu izler. Değişir sermayeyi ölçerken, Mage, ilkin 1900-1960 dönemi için, ücretleri, maaşları ve işçilere sosyal sigorta biçiminde verilen diğer ödemeleri içeren, bütün çalışanlar için yapılmış harcamayı ele alır. Sonra bundan işletme yöneticilerinin, hissedarların ve yüksek düzeydeki diğer görevlilerin maaşlarını çıkarır ve üretimde çalışan işçilerin tahmini gelir yüzdelerini kullanarak, **gayrisafi değişir sermaye** (W_p) dediği kategoriye varır. ([15]) **Net değişir sermaye**'ye varmak için ise, Mage, üretken işçilerin kullanılabilir gelirlerinden yararlanır. İşçilerin ödediği tahmini gelir vergisini

(14) Shaikh'in çalışmasının sunulmasında bu konuya tekrar döneceğimizden şimdilik ayrıntıya girmiyoruz. Kaldı ki, Shaikh, Mage'in yaklaşımını genel çizgileriyle benimsemekte ve sistematik olarak yeniden düzenlemektedir.

(15) Bu yöntemin ayrıntıları için (Mage, 1967, s. 188-91)e bakılabilir. Gayrisafi değişir sermaye için elde edilen değerler de yine aynı çalışmada s. 258-9, Tablo B-VII, sütun (g)de verilmiştir.

gayrisafi değişir sermayeden çıkartarak **net değişir sermaye**'yi elde eder. ([16]) Aynı biçimde, Mage artık-değeri de ilkin **gayrisafi artık-değer**'in ölçümü yöntemiyle belirler. **Gayrisafi artık-değer,** üretim ve dağıtım sektörlerinin, kâr ve rant üzerinden ödedikleri vergiler çıkartıldıktan **sonra,** fakat sermaye tüketimi düşülmeden **önceki** kâr, rant ve faizleri toplamıdır. **Net artık-değere** ise bu değerden yıpranma payı çıkartılarak varılır. ([17])

A.B.D. üzerine yapılmış üç çalışmanın sonuçlarını karşılaştırabilmek için, Mage'in ölçmelerinin yeniden düzenlenmesi gerekiyordu. Çünkü, Mage'in **net artık-değer** kategorisi gerçekte üretilmiş artık-değer kitlesinin bir kısmını dışarda bırakıyordu. Örneğin, ticari faaliyetlerin ([18]) çeşitli harcamaları ve üretim ve dağıtım sektörlerinin ödedikleri vergiler. Dolayısıyla da, Mage'in verdiği artık-değer kitlesi ve artık-değer oranı gerçekte olduğundan daha küçük olmaktaydı. Bu yüzden artık-değer kitlesini dolayısıyla artık-değer oranını Mage'in kategorilerini kullanarak yeniden hesapladık. Gayrisafi kâr vergisini ve tahmini rant vergisini gayrisafi artık-değere ekledik. Bu miktardan değişmez sermaye tüketimini çıkartarak diğer çalışmaların sonuçlarıyla karşılaştırılabilecek nitelikte artık-değer kitlelerine vardık. Bu yöntemi kullanarak Shaikh ile birlikte Mage'in sonuçlarını yeniden düzenleyip 1972'ye kadar uzandırdık. Tablo I'de Mage'in sonuçları olarak gözüken artık-değer oranları bu yoldan elde edilmiştir.

---

(16) Bkz (Mage, 1967, s. 258-9, Tablo B-VII, sütun h). Kullanılabilir kişisel gelir kategorisi için bkz. (Mage, 1967, s. 166-7). Vergilerin ücretlerden çıkartılması şeklindeki yaklaşımlar bazı yan sorunlara da çözüm getirmek zorundadır. Örneğin, üretimde çalışan işçilerin, doğrudan ödemeler, çeşitli karşılıksız hizmetler gibi devlet harcamalarındaki paylarını belirleyen ayrıntılı teorik ve ampirik çözümlemelere girişmek gerekmektedir.

(17) Gayrisafi artık-değer için bkz. (Mage, 1967, s 256-7, Tablo B-VI, sütun g) net artık-değer için ise bkz. (Mage, 1967, s. 256-7, Tablo B VI, sütun i).

(18) «Sektör» yerine «faaliyet» kavramını tercih edişimiz, Shaikh'in çalışmasını sunarken, üretken olan ve olmayan emek tartışmalarına ilişkin olarak berraklık kazanacaktır. «Üç çalışmanın sonuçlarını karşılaştırabilmek için» derken aslında Mage ve Shaikh'inkileri kastediyoruz. Gilman'ın sonuçları sadece imalat sanayii işkoluna ait olduğundan haliyle diğerlerinden farklı olacaktır ve Mage'in sonuçlarına uyguladığımız türden bir karşılaştırılabilirlik işlemi uygulamak olanaksızdır.

Shaikh (1978 a) A.B.D. ekonomisi için 1900-72 arasındaki artık-değer oranını ölçme girişiminde, bu tür çabaların gerektirdiği teorik tartışmalara girip, düzenli çözümlemelerle bir dizi soruna berraklık kazandırmaktadır. ([19]) Örneklemek gerekirse, Keynesçi anlayışla derlenmiş Milli Gelir Hesaplarının kategorileriyle Marksist Hesapların kategorileri arasındaki fark gayet açık olarak konmuştur. Sözkonusu kavramsal ayrımın gösterilmesi, **üretken olan ve olmayan emek** tartışmalarını gerektirdiğinden Shaikh bu sorunu da ele alır ve Mage'in Marx'dan alarak geliştirdiği ölçütleri yeniden düzenler. Öyle sanıyoruz ki bu yeniden düzenleme ile Shaikh üretken olan ve olmayan emek üzerine geçen tartışmalardaki teorik kargaşayı büyük ölçüde çözmüştür.

Şimdi, Shaikh'in soyut değer kategorilerinden artık-değer oranının ölçümüne varırken izlediği yolu kısaca görelim. Shaikh, çalışmasına marksist çerçeve içinde toplumsal yeniden-üretimin üç momenti olarak belirlediği, **üretim, dağıtım** ve **tüketim**'i tanımlayarak başlar. Tanımlar şöyledir: üretim; kullanım değerlerinin yaratıldığı ya da dönüştürüldüğü, dağıtım; kullanım değerlerinin ilk sahiplerinden tüketicilerine aktarıldığı, tüketim ise; kullanım değerlerinin tüketildiği momentlerdir. Tüketim momentini ayrıca ikiye ayırarak çözümlemek sözkonusudur. İlki, üretken tüketim diyebileceğimiz, kullanım değerlerinin yeniden-üretimi için olan, diğeri ise kapitalistlerin ve işçilerin doğrudan ya da devlet aracıyla gerçekleştirdikleri kişisel tüketim. Shaikh'e göre, marksist çerçeve içinde, toplumsal yeniden-üretim bu üç momentin birlikteliği olarak kavranmalıdır. Başka bir söyleyişle, toplumsal yeniden-üretim, toplumun üyelerinin, bunların varoluşlarının maddi temelinin ve içinde varoldukları toplumsal ilişkilerin yeniden-üretim kertelerinin birbirleriyle ilişkili olarak oluşturduğu bütünlüktür.

Yukarda sözü edilen momentler bağlamında üretken olan ve olmayan emek sorununu ele alış, bu sorunun berrak bir biçimde çözülmesinin, bir bakıma, önkoşuludur. Shaikh'in üretken emek için öne

(19) Shaikh'in çalışması da şüphesiz bu alanda son sözü söylemiş değildir. Örneğin, devletin artık-değerin yeniden dağıtımındaki işlevi, vergilendirme v.b. konularına getirilen çözümlerin daha ayrıntılı ve kapsamlı çalışmalarla geliştirilmesi gerekmektedir.

sürdüğü iki ana ölçütten sözetmezden önce, Marx'ın bu bağlamdaki görüşlerini yansıtması ve Shaikh'in ölçütlerinin Marx'la tutarlılığını göstermesi açısından Marx'dan aşağıdaki alıntıyı yapmakta yarar var. Marx, üretken emek sahibi işçileri, gelirleri değişir sermayeyi oluşturan ve artık-değerin yegâne yaratıcıları olarak tanımlar.

> «Kapitalist üretim **yalnızca** metalar üretimi değildir, aslında artık-değer üretimidir... **Yalnızca kapitalist için artık-değer üreten** ve dolayısıyla sermayenin kendini artırması için çalışan **emekçi üretkendir.** Eğer **maddi nesneler üretim kertesinin dışından** bir örnek alacak olursak, bir öğretmen, öğrencilerinin kafaları üzerinde emek harcamasının yanısıra, okulun sahibini zenginleştirmek içinde eşek gibi çalışıyorsa üretkendir. (Bu okul sahibinin) sermayesini sosis fabrikası yerine öğretim fabrikasına yatırması **ilişkiyi değiştirmez.** Bu yüzden, üretken emekçi kavramı yalnızca iş ile yararlı etki, emekçi ile emek ürünü arasındaki ilişkiyi değil, ayrıca tarihsel olarak ortaya çıkan ve emekçilere artık değerin dolaysız yaratım araçları damgasını vuran özgül bir toplumsal üretim ilişkisini de anlatır.» ([20])

Bu görüşe bağlı olarak, Shaikh, üretken-emek, yani artık-değer üreten emek için sermaye devresi bağlamında geliştirdiği ölçütü sunar:

> «üretken-emek şöyle tanımlanır: a) ilkin, sermaye ile mübadeleye giren ücretli emektir. (Eğer ücretli emek, herhangi bir iş karşılığı düzenli parasal gelir elde edenler için kullanılıyorsa, sermaye tarafından çalıştırılmak gerekmiyebilir. Örneğin, dükkan sahibi bir tamirci tüketiciler için kullanım değerleri üretirken, bir yandan da kendisi için gelir yaratmaktadır. Oysa, kapitalist bir tamirhanede çalışan tamirci, tüketici için kullanım değeri, tamirhane sahibi kapitalist içinse kâr üretmektedir. Bu açıdan (a) ölçütü **ücretli emek** kategorisinden daha kesinliklidir.) b) Kullanım değeri yaratan ya da dönüştüren emektir.» (Shaikh, 1978 a, s. 7)

Ardından, Shaikh devamla yine sermaye devresi bağlamında üretken olmayan emeği (dağıtımcı emek) tanımlar:

---

(20) (Marx, 1906, s. 558)den aktaran (Mage, 1967, s. 57-8), altını çizen Mage.

«a) sermaye ile mübadeleye giren ücretli emektir, b) metaların ve paranın dolaşımını etkileyen emektir (metalar yalnızca para ile mübadeleye girdiğine göre, meta dolaşımı zorunlu olarak para dolaşımını akla getirir. Dolayısıyla, dağıtımcı emek, yalnızca meta dolaşımına ilişkin emeği (toptan ve perakende ticaret işkolundaki) değil aynı zamanda para dolaşımında istihdam edilen emeği de (Bankacılık-Sigortacılık işkolundaki) içerir. Dağıtımcı emek, şüphesiz bütün üretken emek dışında kalan emek kesimini kapsayan bir kategori değildir. Çünkü üretken emek dışında kalan emek kesimine kapitalist olmayan üretime ilişkin bütün emekçiler dahildir.)» (Shaikh, 1978a, s. 7)

Shaikh'in üretken olan ve olmayan emek ayrımına ilişkin geliştirdiği ölçütün önemi, M — C — — — P — — — C' — M' sermaye devresi ile şematize edilebilen kapitalist toplumsal yeniden-üretim bağlamında belirginleşir. Ancak bu ölçüt yoluyla hangi faaliyetlerin ([21]) değer ve artık-değer üreten veya değer ve artık-değer aktaran, dolayısıyla artık-değerden pay alan işler olduğu belirlenebilmektedir. Bu çerçeve içinde kalarak, Shaikh, çalışmasının ampirik bölümünde, artık-değer üreticisi olarak belirlediği üretken sektör içine imalat, madencilik, inşaat, ulaşım, elektrik-gaz-temizlik ve hizmet (reklamcılık, avukatlık, öğretmenlik v.b. işleri dışarda bırakarak) işkollarını; değer ve artık-değer aktaran ve artık-değerden pay alan sektör olarak ticaret sektörü içine toptan ve perakende ticaret işkolunu, banka-sigorta sektörü içine de bankacılık, sigorta, emlakçılık ve kira işkollarını katar. ([22])

Shaikh'in çalışmasının bundan sonraki bölümünde, artık-değerin somut görünüm biçimlerinin, yani rant, faiz, kâr ve vergilerin ayrıntılı tanımlaması yapılmaktadır. ([23]) **Artık-değerin somut görünüm biçimlerinin** marksist ve Keynesçi kategoriler arasındaki teorik geçiş

(21) Shaikh'in «sektör» yerine «faaliyet» sözcüğünü seçişini biz de benimsiyoruz. Nedeni, hem üretken sektörde bazı dağıtım faaliyetlerinin sözkonusu olabilmesi, hem de, az olmakla birlikte, ticaret sektöründe de üretken faaliyetlere rastlanabilme ihtimalidir.

(22) Bkz. (Shaikh, 1978a, s 32), ayrıca farklı faaliyetlerin sınıflandırılışı için de bkz. (Shaikh, 1978a, Ek-A).

(23) Bkz. (Shaikh, 1978a, s. 12-31). Bu tür ampirik çalışmalarda, «değerlerden sapmış fiyatlarla» çalışılıyor olunmasından kalkınarak «dönüşüm sorunu»

ile birlikte değerlendirilişi, daha önce geliştirilmiş olan kapitalist toplumsal yeniden-üretimin momentleri ve üretken olan ve olmayan emek ayrımının ölçütleri bağlamında ele alınmaktadır. Marksist Hesaplar ile Milli Gelir hesapları arasındaki ilişkiyi, «tekabül» durumunu, **marksist katma değer** ve Keynesçi çerçevedeki **net milli hasıla** kategorileri bağlamında gösterebilmek amacıyla şekil I'i aktarmaktayız. (Shaikh, 1978 a, s. 24 şekil I). Şekil I'den görüleceği üzere, ortodoks hesaplama ile, **net milli hasıla** 39 birim iken, **marksist katma değer** (v^*+s^*) 60 birimdir. Ayrıca **net milli hasıla**'nın elemanları, kârın π (ki yalnızca artık-değerin görünüm biçimlerinden birini, kârı içermekte, diğerlerini, rant ve faizi dışarda bırakmaktadır.) ücrete (w) (ki her üç sektördeki ücret ödemeleri aynı biçimde ele alınmaktadır. Oysa, Marksist Hesaplarda —üretken olan ve olmayan emek tartışmalarını hatırlayalım— ticaret ve kira sektörlerindeki ücret harcamaları artık-değerden alınmış paylar olarak nitelendirilmektedir.) oranlanması (π/w) = % 22 verirken, marksist artık-değer oranı % 200 dür.

Milli Gelir Hesapları'ndaki, üretken ve dağıtım sektörlerince ödenen **net faiz** kategorisinin değerlendirilişi ise şöyledir:

---

bağlamında eleştiriler getirmek oldukça yaygındır. Eleştiriler genellikle artık-değerin gerçekten kârın kaynağı ve belirleyeni, ya da artık-değerdeki değişimlerin kârda gözlemlenen farklılaşmaların nedeni/düzenleyeni olup olmadığı sorularını içerir. Bu tür eleştirilere genel bir cevap olması bakımından (Shaikh, 1978a, s. 12-3)ten şu uzunca alıntıyı yapalım. «Fiyatların değerlerle orantılı [olması halinde], fiyatlar toplamı değerler toplamına, toplam kâr artık-değere orantılıdır. Fakat, «dönüşüm» sonrasında, fiyatlar toplamı sabit tutulsa bile (ki paranın değerinin sabit tutulması demektir), kârlar toplamının genellikle toplam artık-değerle doğrudan orantılı [olmak halinden] sapacağı gösterilmiştir. Bununla birlikte, her ne kadar kâr hacmının artık değer hacmı ile bundan böyle orantılı olmadığı [biliniyor ise de], artık-değerin, hâlâ kârın kaynağı olduğu, ve kâr kitlesinin, kâr-ücret oranının ve parasal kâr oranının hareketlerinin, tekabül ettikleri değer-kategorilerinin seyirleri tarafından düzenlendiği de kanıtlanmıştır. Bunun anlamı, «değerlerden sapmış fiyatlar» cinsinden kâr-ücret oranı artık-değer oranından fazla ya da düşük olabilirse de aralarındaki fark kayıtlanmış sınırlar içinde kalacaktır Ve öncekindeki [kâr-ücret oranı] değişimler sonraki [artık değer oranı] tarafından düzenlenecektir. Dolayısıyla, bu çalışmada, bu özel konu açısından etkilerinin tamamen ikincil oluşu bakımından «fiyat değer sapmalarını» dikkate almamaktayım (Shaikh, 1978a).

«üretken, dağıtım ve kira sektörlerince ödenen faiz, onlara, maliyetlerinde bir artma, kârlarında ise bir eksilme gibi gözükürken, finans sektörü için aynı anda kazanç görünümündedir. Bu kazancın yalnızca bir bölümü finans sektörünün kârı görünümünde iken, kalanı ücretler ve ara maliyetler görünümündedir. Dolayısıyla, bir kez daha, toplam kâr azalmış, toplam ücret artmış ve net milli hasıla düşmüştür.» (Shaikh, 1978 a, s. 25)

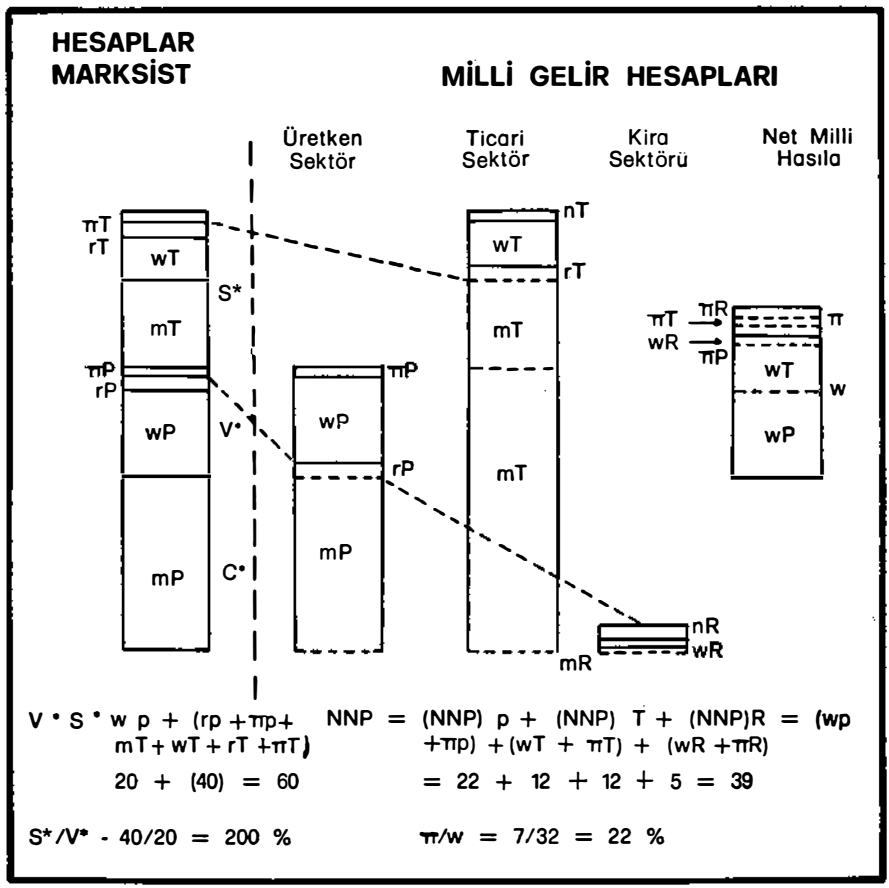

Şekil I: Marksist değer kategorilerinin para biçimleri ile Milli Gelir Hesaplarının kategorileri arasında ilişki.

Bu yüzden, kâr-ücret oranı bir kez daha düşerken, marksist artık-değer oranı, dolaşım faaliyetlerinin yani finans işkolunun yürüt-

tüğü yeniden dağıtım ve mali işlemlerin artık-değer ve değişir sermaye kitlelerinde bir değişiklik yaratmayışı nedeniyle, önceki düzeyinde kalır, değişmez.

Shaikh, vergilerin ana biçimleri olarak dolaysız ve dolaylı vergileri ele alır. Dolaysız vergiler net gelir üzerinden alınan, yani vergi öncesi kârın sermaye ve devlet arasında paylaşımı anlamına gelen vergi türüdür. Son çözümlemede bu tür vergiler artık-değerin dolaysız parçalarıdır. Oysa dolaylı vergiler, örneğin satış vergisi, kapitalistlere maliyeti artıran bir faktör gibi gözükür ve Milli Gelir Hesapları'nda da (doğaldır ki!!) bu biçimde ele alınırlar. Bu tür vergiler **net milli hasıla**'nın bir parçası olarak işlem görmekle birlikte, vergi öncesi kârlarda da düşme yaratırlar.

> «Bu yüzden, dolaylı vergilerin de (çözümlemeye) katılması toplam ücreti değiştirmezken, toplam kârı azaltır fakat **net milli hasıla**yı etkilemez. Öte yandan, marksist terminoloji ile, değişir sermayede değişiklik olmamış, fakat artık-değer dolaylı vergiler biçiminde yeni bir görünüm kazanmıştır.» (Shaikh, 1978 a, s. 25-6)

Kişisel gelir vergileri ise, Shaikh'e göre, kapitalistler ve işçiler tarafından ödenenler olmak üzere ikiye ayrılabilir. Burjuvazi tarafından elkonan artık-değerin bir bölümü kapitalistlerin kişisel gelirlerini oluşturur. Bu gelir üzerinden devlete ödenen vergiler, artık-değerin kitlesini kayda değer ölçüde değiştirmeyeceğinden **bu çalışma bağlamında** bizi ilgilendirmemektedir. İşçilerin ödedikleri vergiye gelince, bu işçilerin ne tür işle uğraştıklarına (üretken olan ve olmayan) bağlı olarak durumu değerlendirmek gerekir. Örneğin, üretken olmayan işlerde çalışan işçilerce ödenen vergiler, daha önce üretilmiş artık-değerden karşılandığından, artık-değerin kitlesinde herhangi bir değişiklik yaratmazlar. Fakat, üretken emekçilerin geliri doğrudan değişir-sermayenin kitlesini oluşturduğundan, bu işçiler tarafından «refah» devletine ödenen net verginin değerine bağlı olarak artık-değer oranı değişebilir. Örneğin, net vergi pozitiv ise değişir sermaye azalırken, artık-değer ve artık-değer oranı artar. Ya da tersi sözkonusu olabilir. Bu bakış açısıyla ve daha önce geliştirdiği kavramsal çerçeveye dayanarak vardığı sonuçları sunarken, Shaikh A.B.D. için şu değerlendirmeyi yapar:

«net vergiler katılmadan ölçülen artık-değer oranları, en azından örnek alınan üç yıl için olması gerekenden daha düşüktür.»([24])

Shaikh'in 1929-72 dönemi için hesapladığı artık-değer oranları da Gillman ve Mage'inkilerle karşılaştırılmak üzere Tablo I'de verilmiş ve herbirinin grafikleri Şekil II'de gösterilmiştir. ([25])

TABLO I: ARTIK-DEĞER ORANLARI, 1849-1972; Gillman (1957), Mage (1967) ve Shaikh (1978 a). ([26])

Artık-değer oranı (s/v)

Yıllar	Gillman	Mage	Shaikh
1849	.96		
1859	1.25		
1869	1.25		
1879	1.08		
1889	1.23		
1899	1.44		
1900		.87	
1901		.79	
1902		.83	
1904	1.47	.79	
1905		.79	
1906		.74	

(24) Veri sağlamada ve hesapların boyutunun artmasında karşılaşılan güçlükler nedeniyle, Shaikh bu tür etkileri sadece 1952, 1961 ve 1972 yılları ve bütün ücretliler için hesaplamıştır. Sözkonusu yılların hepsinde net vergi pozitiv çıkmıştır. Bir başka deyişle, her yıl devlet tarafından vergi yoluyla el konandan daha **azı** çeşitli biçimlerde ücretlilere geri verilmiştir. (Shaikh, 1978a, s 38).

(25) Nikitin de, A.B.D. için imalat ve madencilik işkollarındaki artık-değer oranını ölçmüştür. Nikitin'in bulduğu değerler, Gillman'ın sonuçlarıyla karşılaştırıldığında oldukça yüksek gözükmektedir. Ölçme yapılan 1899, 1919, 1929, 1939, 1947 ve 1955 yılları için (yalnız imalat sanayii işkolunda) artık-değer oranları sırasıyla, 1.65, 2 1, 2.2, 2.6, ve 3.63'dür (Somer, 1968, s. 6).

(26) Mage'in sonuçları olarak verdiğimiz değerler Shaikh ile birlikte (Mage, 1967, s 256, 271 ve 258-9)daki bilgiler kullanılarak tarafımızdan hesaplanmıştır. Diğer sonuçlar (Gillman, 1957, s. 37) ve (Shaikh, 1978a, s. 54)dan aktarılmıştır.

Yıllar	Gillman	Mage	Shaikh
1907		.78	
1908		.91	
1909	1.55	.78	
1910		.89	
1911		.82	
1912		.69	
1913		.78	
1914	1.48	.81	
1915		.83	
1916		.79	
1917		.91	
1918		.71	
1919	1.47	.64	
1920		.67	
1921	1.32	.75	
1922		.60	
1923	1.42	.59	
1924		.62	
1925	1.57	.68	
1926		.72	
1927	1.61	.57	
1928		.71	
1929	1.81	.68	1 57
1930		.66	1.63
1931	1.78	.52	1.55
1932		.27	1.36
1933	1.84	.21	1.19
1934		.47	1.49
1935	1.54	.54	1.45
1936		.62	1.51
1937	1.49	.57	1.37
1938		.60	1.48
1939	1.72	.60	1.68
1940		.70	1.75
1941		.80	1.72
1942		.74	1.47
1943		.71	1.35

Yıllar	Gillman	Mage	Shaikh
1944		.68	1.34
1945		.67	1.40
1946		.57	1.45
1947		.52	1.38
1948		.62	1.26
1949		.55	1.33
1950		.63	1.31
1951		.64	1.29
1952		.56	1.23
1953		.52	1.10
1954		.52	1.25
1955		.62	1.30
1956		.58	1.27
1957		.56	1.30
1958		.50	1.30
1959		.53	1.34
1960		.46	1.35
1961		.50	1.37
1962		.55	1.41
1963		.62	1.41
1964		.64	1.44
1965		.67	1.47
1966		.68	1.46
1967		.66	1.45
1968		.65	1.45
1969		.60	1.40
1970		.55	1.40
1971		.53	1.41
1972		.51	1.39

B — TÜRKİYE üzerine: Kepenek (1977) ve Somer (1968)

Kepenek, çalışmasının amacının «...sanayiin üretim yapısı ve niteliklerinin belirlenmesi» olduğunu belirttikten sonra, sektörlerarası mal ve hizmet akımlarını göstermesi açısından girdi-çıktı tablolarını kullanmanın daha açıklayıcı olduğunu öne sürüyor (Kepenek,

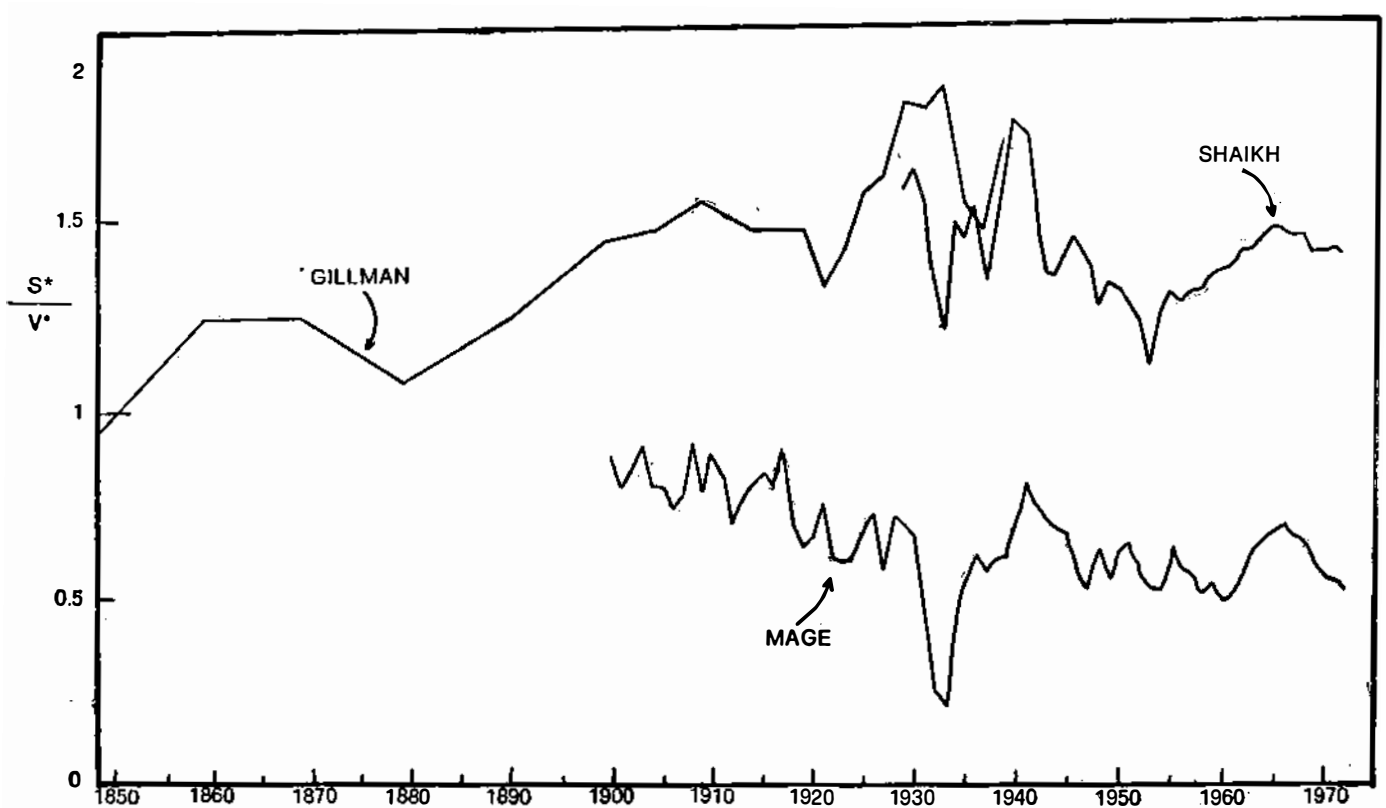

Şekil II: 1849-1972 dönemi için A.B.D nde artık-değer oranları karşılaştırması.

1977 s. 61). Bizi, bu çalışmamız çerçevesinde ilgilendiren, «Üretim Yapısı ve Bölüşüm» bölümünde bazı marksist kategorilere ilişkin olarak yer alan görüşler ve bunlara dayanılarak bulunmuş sonuçlar. Kepenek, bu bölümde,

> «...kullanılacak açıklayıcı kavramlar, bir **ilk yaklaşım** niteliğinde olmak üzere, anamalın organik bileşimi, artık-ürün ve kâr oranları gibi Marx'ın geliştirdiği ve ekonomi bilimine mal olmuş kavramlardır. Burada ilk yaklaşım deyimi, verilerin bu kavramlara uyumundaki sınırlılıktan gelmektedir. (Kepenek, 1977, s. 67)

demekte. Yukarıya aktardığımız cümleler, Kepenek'in (1977) genel yaklaşımını saptamaya yardımcı olabilecek özelliktedir. Öncelikle kavramsal açıdan Marx'ın yanlış tanıtılması sözkonusudur; bu iddiamızı ele alalım. Baştan belirtmek gerekir ki, sermayenin organik kompozisyonu ve kâr oranı gibi, artık-**değer** oranı da bir **değer** kategorisi olup, «artık-ürün oranı» türünden daha **genel,** kapitalizm dışındaki üretim biçimlerine de uygulanabilir bir kavrama indirgenemez. Bu kavramlar marksist emek-değer teorisinin temel kategorileridir ve de ait oldukları teorik bütünlükten kopartıldıklarında anlamsızlaşırlar. «Artık-ürün» ve «artık-değer» oranları arasındaki ayrım şu örnekle somutlanabilir. Ticaret sektörünün bir biriml için 10 lira (üretici fiyatı) ödeyerek üretken sektörden bir meta aldığını varsayalım. Aynı meta ticaret sektöründe bazı faaliyetlerden geçerek tüketiciye bir birimi 20 lira (tüketici fiyatı) olarak varıyor olsun. Demek ki, ticaret sektörü tarafından «yaratılan» **fiyat** artması 10 liradır. Görünen durum budur; verdiğimiz örneği biraz daha açalım. 10 liralık fiyat artımının tekabül ettiği **paranın** nasıl paylaşıldığına baktığımızda; 3 lira maddi maliyet ve yıpranma için, 3 lira işçi ücretleri için harcanıyor olsun, kâr olarak 4 lira kalıyor demektir. Bunun ücretler ve kâr arasındaki paylaşımı ise 4/3 = % 133 dür. Bu da Kepenek'in deyişiyle artık-**ürün** oranına tekabül etmektedir. Aynı örneğin marksist emek-değer teorisi bağlamında değerlendirilmesi % 133 lük orana «sömürü oranı» (artık-**değer** oranı **değil)** denilmesini gerektirir. Artık-ürün oranı % 133 için kullanılamaz. Çünkü, ticaret sektöründeki faaliyetler, üretken olan ve olmayan emek ayrımı bağlamında, **değer** ve **artık-değer üretimi değil, aktarımıdır.** Oysa Kepenek'in çalışmasında **kapitalist** anlamda **üretimin** varolmadığı bu sektörde (Marx'ın geliştirdiği ve

ekonomi bilimine mal olmuş!!) artık-**ürün** oranından sözedilebilmektedir. ([27])

Kepenek'in çalışmasının, Keynesçi yaklaşımın kategorileriyle marksist kategoriler arasında doğrudan tekabül olduğu varsayımına dayanılarak oluşturulduğu, bu durum açıkça söylenmemiş olmasına rağmen, girdi çıktı verilerinin kullanılış biçiminden anlaşılmaktadır. ([28]) Veri kaynağı olarak kullanılan girdi-çıktı tablolarına dayanılarak imalat sanayii ve madencilik işkolları için hesaplanan artık-**ürün** oranları aşağıdaki tabloda verilmiştir. ([29])

TABLO: 2 İMALAT SANAYİİ VE MADENCİLİK İŞKOLLARINDA ARTIK-ÜRÜN ORANI 1973
(Kepenek, 1977, s. 72)

İşkolu	Artık-ürün oranı
İmalat	1.97
Madencilik	.15

(27) Kepenek, gerçekten hizmet ve ticaret sektörleri için de artık «ürün» oranı ölçmüştür.

(28) Kepenek'den yukarda yaptığımız alıntıda çalışmanın bir ilk yaklaşım niteliğinde oluşunun vurgulandığını hatırlayalım Fakat bu nitelik Keynesçi ve marksist kategoriler arasında herhangi bir tekabül durumunun olup olmadığı üzerine yapılması düşünülen bir teorik tartışmanın yapılamayışından kaynaklanmamaktadır. Ortada paradoksal bir durum vardır; çünkü Kepenek «ilk deneme» oluşu, çoktan ekonomi bilimince **benimsenmiş** Marx'ın kategorileri ile «veriler» arasındaki sınırlı tekabül durumuna bağlamaktadır. Oysa bizim görüşümüze göre, Marx'ın kategorileri ne ekonomi (açıkçası hâkim iktisat görüşü) «bilim»ince benimsenmiştir, ne de Kepenek'in sözünü ettiği veriler hâkim iktisat görüşünün dışında kalınarak derlenmiştir. Esas güçlük Marx'ın kategorilerinin özgül karakterinden ve bunların Keynesçi anlayış tarafından toplanmış verilere doğrudan tekabül etmeyişinden kaynaklanmaktadır. Marx'ın kategorileri ile ortodoks iktisat kategorileri arasında olsa olsa **görünüşte** kimi benzerlikler bulunabilir. Örneğin, ortodoks iktisat «sermaye-emek oranı»nı Marx'ın «sermayenin organik bileşimi» yerine, ve «kâr-ücret oranı»nı da «artık-değer oranı» yerine kullanagelmiştir. Bu kategorilerin birbirlerinin yerine kullanılamazlığına ilişkin daha ayrıntılı çözümlemeler için, örneğin bkz. (Shaikh, 1978a) ve (Perlo, 1968).

(29) Kepenek, çalışmasında tarım ve hizmet sektörleri için de artık-ürün oranını ölçmektedir. Aşağıda belirteceğimiz nedenler yüzünden Kepenek'in

Somer'in çalışması (Somer, 1968) marksist kategorileri kullanırken gösterdiği özen açısından kayda değer, önemli «bir ilk yaklaşım denemesi»dir. Veri kaynağı olarak **Sanayi ve İşyerleri Sayımı, 1968** kullanılmış ve imalat sanayii için 1963 yılındaki artık-değer oranı ölçülmüştür. Somer'in bulduğu oran özel sektör için % 243, devlet sektörü için % 284 ve her iki sektör birlikte değerlendirildiğinde ise % 263'dür (Somer, 1968, s. 6).

Somer'in çalışması her ne kadar ayrıntılara girmiyor ve aşağıda kimilerine değineceğimiz zayıf noktalar içeriyorsa da, bu alanda yapılan çalışmalar arasında marksist emek-değer teorisi kategorilerine verdiği önem ve onları tutarlı kullanışı ile belli bir üstünlük taşımaktadır. Değinmek istediğimiz noktaların başında, ...«sözü geçen kavramlar [c, v, s, c_e ve c_t-], **emek değer teorisi** çerçevesinde geliştirilmiş kavramlardır. Burjuva istatistik kategorileri, **objektif değer teorisi** üzerinde geliştirilen kavramlara tam uymadığı için, mevcut istatistik verilere dayanarak artı-değer oranını hesaplamak bakımından yapılacak işlemlerde, zorunlu olarak bazı varsayımlara başvurmak gerekecektir.» (Somer, 1968, s. 4-5, abç) alıntısında açık ve gizli iki değerlendirme gelmektedir. İlki, marksist emek değer teorisinin; bir bakıma, objektif değer teorisi ile özdeşleştirilmesidir. Oysa, bildiğimiz gibi objektif değer teorisinin geçmişi Aristo'ya kadar uzanır. Fizyokratlar ve Klasikler de aynı teorik anlayış içinde kalarak objektif değer teorisini geliştiren diğer iktisadi düşünce okullarının mensupla-

---

genel ortalama artık ürün oranını aktarmıyoruz: a) Hem Somer hem biz tarım sektörünü çalışmalarımızın dışında bıraktığımızdan, Kepenek'in sonucu ile karşılaştırma yapılabilecek bir durum sözkonusu değildir, b) Tarım, madencilik ve hizmet sektörlerinin genel artık-ürün oranına katkılarını tefrik etmek olanaksızdır.

Bu tip ölçmelerde girdi-çıktı tablolarını kullanmak oldukça yaygındır. Örneğin, bkz. (Wolff, 1978). Shaikh, Wolff'u eleştirirken: «...girdi-çıktı tabloları sadece Milli Gelir ve Ürün Hesaplarında özetlenen işlemlerin daha ayrıntılı sunumudur. [Girdi-çıktı tablolarının] marksist kategoriler [in ölçülmesinde] **her tür doğrudan** [kullanılışı bu çalışmanın daha önceki bölümlerinde sözü edilen] bütün sorunlardan etkilenecektir» (Shaikh, 1978a, s. 13A). Örneğin, üretken olan ve olmayan emek sorununu ve bunun değişir sermayenin (v) ve artık değerin (s) belirlenişi ile ilişkisini tartışmaksızın girdi-çıktı tablolarını kullanarak varılacak sonuçlar (marksist emek-değer teorisi açısından) yanlış olacaktır.

rıdırlar. Günümüzde marksist emek değer teorisini klasik emek değer teorisinin devamı saymak hatta ona indirgemek (yeni-Ricardocu okulda gözlemlendiği üzere) oldukça yaygın ise de, bizim görüşümüz marksist emek değer teorisinin tamamen farklı bir teorik anlayışın ürünü olduğu yolundadır. ([30]) İkinci değinmek istediğimiz nokta marksist emek değer teorisi kategorilerinin burjuva istatistik verilere eşlenemezliği görüşüdür. Somer bu noktayı vurgulamakta son derece haklıdır. Çünkü marksist emek değer teorisini uygulamak adına yola çıkan birçok çalışmada sözkonusu eşleştirmeye rastlanmaktadır. Ancak, Somer bu eşlenemezliğin yarattığı ve çalışmasının gerektirdiği kimi varsayımlara yalnızca değinmekle yetiniyor. Dolayısıyla da sözkonusu varsayımların dayanakları ve gerekli teorik açıklamalar yapılmadığından çalışmanın teorik yetkinliği zedeleniyor. Somer, değişmez sermaye bağlamında bazı tartışmalara girmekle birlikte değişir sermaye ve artık-değer için benzer bir gereksinim duymamaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi değişir sermayenin (v*) ve artık-değerin (s*) değerlendirilmesi marksist emek değer teorisi bağlamında üretken olan ve olmayan emek tartışmalarını gerektirir. Somer, değişir sermayenin (v*) ölçümüne ilişkin olarak «ustabaşı ve kontrolör dahil, istihsal, montaj, kalite kontrolörü, laboratuar işleri, depolama, ambalaj, yükleme (teslim hariç) ve benzeri işlerle, bakım, tamir, fabrika içi taşıma vesaire gibi istihsale yardımcı işlerde çalışan bütün işçilere yapılan ödemeler»in değişir sermayeyi (v*) oluşturduğunu belirtirken, «bunlar dışında kalan bütün teknik ve idari personel ile büro işlerinde çalışan kimselere yapılan maaş ve ücret ödemeleri»ni niye hesaba katmadığını gerekçelendirmemektedir (Somer, 1968, s. 5). Oysa bu varsayımın teorik gerekçesi üretken olan ve olmayan emek tartışmasından kaynaklanmakta ve bu konudaki ölçütlerin açık seçik belirtilmesini gerektirmektedir. Üretken olan ve olmayan emek tartışmasına girilmeyince, haliyle artık-değer oranı ve

(30) Bu çalışmanın kapsamının elvermeyişi yüzünden Marx'ın emek-değer teorisi ile objektif değer teorisi arasındaki farkların tartışılmasına girilmeyecektir. Yine de değinmekte yarar gördüğümüz bir noktayı belirtelim: Marx'ın emek-değer teorisinde, diğer teorilerde mevcut olmayan, **değerin biçimleri** kavramının ayırdedici özel bir önemi vardır. Marx'ın bu katkısı, sanıyoruz onun emek-değer teorisinin üstünlüğünü olmasa bile en azından diğerlerinden ayrılan yanını göstermeye yeter.

sömürü derecesi tanımlarında da bazı pürüzler belirmektedir. Şöyle ki, Somer: «Emeğin sermaye tarafından **sömürülme derecesi,** ifadesini **artı-değer oranında bulur»** demekte (Somer, 1968, s. 4). Oysa, Kepenek'in çalışmasını yukarda değerlendirirken sözettiğimiz üzere, emeğin sermaye tarafından sömürülme derecesi ifadesini artık-değer oranında **bulmayabilir.** (31) Çünkü her artık-emek zamana artık-değer biçiminde el konulması gerekmediğinden, sömürü derecesi de ifadesini artık-değer oranı yerine **ödenmemiş emek/ödenmiş emek oranında** bulabilir. (32)

C — Marksist değer kategorilerinin parasal biçimlerinin somutlanması

Kapitalizmin Türkiye'de egemen üretim biçimi olduğu genellikle paylaşılan bir doğru halinde. Bununla birlikte üretimin ne oranda kapitalistleştiği (ya da kapitalist üretimin yaygınlık derecesi) hâlâ önemli bir soru olarak varlığını sürdürüyor. Bu bağlamda, bizim de, ele aldığımız tarım-dışı işkollarında kapitalist üretimin yaygınlığını, kapitalistleşmeyi saptayabilmek için bir ölçüte ihtiyacımız olduğu açıktır. (33) İlkin «ölçüt»e ilişkin Marx ne diyor onu görelim: «Toplumun çeşitli iktisadi biçimleri arasındaki esas fark, örneğin köle emeği ve ücretli emek temelindeki toplumlarda, yalnızca artık-emeğin gerçek üreticiden, emekçiden, herbirindeki emiliş biçimindedir» (Marx, 1967, s. 217). Ücretli emek temeline dayanan kapitalist üretimde artık-emeğin emilme biçimi ücretli emek kullanımıdır. Bu bakımdan, ücretli emek-

(31) Bu konu için ayrıca bkz. (Dorsay ve Sait, 1976, s. 50-1).

(32) Ö. Özgür'ün, Somer'in yöntemini kullanarak yaptığı ölçmelere göre imalat sanayii işkolunda artık-değer oranı 1950, 1959, 1963 ve 1968 için sırasıyla 1.78, 2.16, 2.63, ve 3.77'dir (Özgür, 1972, s. 188). K. Boratav da 1969 yılı için madencilik işkolunda yaptığı ölçmede, artık-değer oranını devlet işletmeleri için 0.39-0.84 özel işletmeler için ise 1 15-2.2 olarak bulmuştur (Boratav, 1972, s. 141). Rozaliev'in 1936-41 dönemi için imalat sanayii işkoluna ilişkin olarak yaptığı ölçmenin vardığı sonuç da 3.4-4.0'dır (Işıklı, 1975, s. 45).

(33) Kapitalist biçimde üretilen meta miktarını (yüzde olarak) saptamak bize oldukça olanaksız gözüktüğünden tarım sektörünü yaptığımız ölçmelerin dışında bıraktık. Bu durumun yarattığı sakıncalar tarım kesimine ilişkin yeni çalışma ve verilerle ortadan kaldırılabilecektir.

çilerin çalışanlar içindeki oranını kapitalist üretimin yaygınlığını belirlerken kullanabileceğimiz bir gösterge olarak kabul ediyoruz.

Marksist değer kategorilerinin somutlanması sırasında Mage'in Shaikh'in çalışmalarından, yöntemlerinden yararlandık. Özellikle Shaikh'in üretken ve üretken olmayan emek konusundaki çözümlemesi, Milli Gelir/Hasıla Hesapları ile Marksist Hesaplar arasındaki ilişki ve farkları açık seçik sunuşu verilerimizi değerlendirirken dayandığımız temeller oldu. Verilerden marksist kategorilere geçerken çoğu kez ek varsayımlar yapmak zorunda kaldık. Bu anlamda da Shaikh'in yöntemini tam olarak uygulayamadık. Nedeni, verileri sağladığımız kaynakların dar kapsamlı oluşu ve yeteri kadar ayrıntıyı içermeyişi idi.

Artık-değer oranının (s^*/v^*) ölçümü, açıktır ki, artık-değerin (s^*) ve değişir sermayenin (v^*) ölçümünü, bu değer kategorilerinin para biçimlerinin nicel olarak bilinmelerini gerektirir. Bu kategorilere ilişkin kaynakları kullanarak varabilmek için çalışmamızın önceki bölümlerinde geliştirilen görüşlere dayalı sektörel bir ayırım yaptık. Artık-değer üreten ve karşılığında, ödenen ücretler toplamının değişir sermayeyi (v^*) oluşturduğu kabul edilen faaliyetlerin sektörlere nasıl dağıldığını da baştan belirledik. Ayrımımıza göre, **üretken** (ya da üretim) **sektörü,** imalat sanayii, madencilik-taşocakçılığı, inşaat, ulaşım-haberleşme ve gaz-elektrik-su işkollarından, **ticarî sektörü** ise (üretken olmayan sektör varsayımı) toptan ve perakende satış işkolundan oluşuyor varsaydık. (34)

«[Marx] değişir sermayeyi, ... yalnızca üretken emekçinin elde ettiği net emek geliri payı olarak tanımlar». (35) Demek ki, üretken

(34) Veri kayıtlamaları yüzünden finans ve sigorta işkollarını dışarda bıraktık. Bu işkolunda değer ve artık-değer üretimi değil, üretilmiş artık-değerden pay alma sözkonusudur. Bu işkollarını katamayışımızın sonuçlarımızı çok fazla etkilediğini sanmıyoruz. Bu işkollarının 1970 yılında GSYİH'ya «katkı»larının yaklaşık % 2.3 dolaylarında kalışı da bu görüşümüzü desteklemektedir.

(35) (Mage, 1967, s. 164). Net üretken emekçi gelirini saptamak üretken emekçilerin eline geçen net vergiyi de dikkate almamızı gerektirmektedir. Fakat bu çalışmada devletin bu tür, değerin yeniden dağıtımına ilişkin, işlevlerine girişilmediğinden, değişir sermayeyi net vergiyi ihmal ederek ölçmeye çalıştık.

sektörü oluşturduğunu varsaydığımız işkollarındaki üretken emekçilerin (bu formülasyon bazı ücretlileri dışarda bırakır) ücretleri toplamı, **yaklaşık olarak,** değişir sermayeye (v*) karşılık gelmektedir. ([36])

Artık-değerin somut (concrete) biçimlerine ilişkin olarak Marx: «...artık-değer ...sanayi kapitalistinin parasal olarak ödediği endüstriyel kâra (ticari kâr dahil), faize ve yine onun [kapitalistin] parasal olarak ödediği kiraya (rant) bölünür» diyor (Marx ve Engels, 1975, s. 134). Bu görüşten kalkınarak, daha sonraki bölümde sunacağımız yöntemleri kullanarak, ilkin üretken ve ticari sektörler için kâr, faiz ve kira toplamına tekabül eden artık-değer parçasını ($s\pi^*$), ardından artık-değerin diğer parçaları olan, kapitalistlerin ödediği dolaylı vergileri (s_t^*) ve ticari sektörün harcamaları (işçi ücretleri, üretim araçları yıpranma payı, hammadde v.s.) ile üretken sektördeki üretken olmayan işçi ücretlerini ölçerek (s_e^*)yi bulduk. Bu parçaların toplamı, ($s^* = s\pi^* + s_e^* + s_t^*$) artık-değeri ve bunun (s^*) değişir sermayeye (v^*) bölünmesi ise artık-değer oranını (s^*/v^*) verdi.

IV — DEĞİŞİR SERMAYENİN VE ARTIK-DEĞERİN PARA BİÇİMLERİNİN ÖLÇÜMÜ

A — Değişir sermaye (v*)

Çalışmamızın önceki bölümlerinde yer alan teorik tartışmaların ışığında, değişir sermayenin, yalnızca ücretli üretken emekçilere (ücretsiz üretken emekçi sözkonusu olamaz ama ücretli üretken olmayan emekçi olabilir) ödenen yıllık ücret toplamınca oluşturulduğu görüşünden yola çıktık. Bu görüş ile derlenmiş kaynaklar, veriler mevcut olmadığından eldekilerden kimi varsayımlar yapmak yoluyla değişir sermayeye (v^*) varmaya çalıştık.

1. **Aşama:** ([37]) İlk sütunda üretken işkollarında çalışan ücretli emekçi sayıları verildi (1. sütun).

---

(36) Ne tür faaliyetlerin üretken sayılabileceğini belirleyebilmek için nüfus sayımlarındaki bilgileri, verileri kullandık. Dolayısıyla da ölçmelerimizi, beş yılda bir, 1950'den bu yana nüfus sayımlarının yapıldığı yıllarla sınırladık.

(37) Bu aşamalar ek olarak verdiğimiz tabloların sütunlarına tekabül etmektedir Zaman zaman farklı kaynaklar ve varsayımlar kullanıldığında tablolara ait dipnotlarda bunları belirttik.

2. **Aşama:** Bu sütunda (2. sütun) sözkonusu işkolu için sigortalı işçilerin günlük ücreti verilmektedir. Bu verileri o sektördeki bütün işçiler için geçerli ortalama günlük ücret kabul ettik. ([38])

3. **Aşama:** 1. ve 2. sütunlarda verilen bilgileri işçilerin bir yılda ortalama 260 iş günü çalıştığı varsayımı ile birlikte değerlendirip, sözkonusu işkolu için bütün ücretlilerin ücret toplamına eriştik (3. sütun). ([39])

4. **Aşama:** Nüfus sayımlarına dayanılarak yayınlanan veriler arasında her işkolunda çalışanların ne tür işlerle uğraştıklarına ilişkin bilgiler bulmak mümkündür. Bu istatistiklerin sınıflandırılması, marksist «üretken olan ve olmayan emek» ayrımına oldukça yakın olduğundan sağlayabildiğimiz ölçüde bu verileri kullandık. Yönetim, büro, satış ve servis işlerinde çalışanların tamamının yaklaşık olarak o işkolundaki üretken olmayan emekçilerin sayısını yansıttığını düşünerek 4. sütunda verdik. ([40])

5. **Aşama:** Üretken olmayan emekçilere ödenen ücretlerin toplamına varmak için, 2. sütunda verilen ortalama günlük ücreti, 260 işgünlük yıl varsayımını ve 4. sütundaki üretken olmayan emekçi sayısını kullandık. Bu şekilde hesaplanan ücretler toplamı 5. sütunda verildi.

---

(38) Bütün ücretli emekçilerin sigortalı olmadıklarını, dolayısıyla da sigortalılarla karşılaştırıldıklarında hayli düşük ücretle çalıştıklarının görüleceği açıktır. Bu yüzden, günlük ücret olarak sigortalı emekçilerin ücretlerini kullanmamız değişir sermayeyi (v*) gerçekte olduğundan daha fazla göstermemize yol açabilirdi. Fakat bu durum, diğer varsayımlarımızla birlikte değerlendirildiğinde, artık değer oranının (s*/v*) ölçümünde herhangi bir abartmaya neden olmamaktadır.

(39) Bir yılda 260 işgünü olduğu varsayımı, emekçilerin 105 gün tatil yapabildikleri sanısını yaratabilir. Oysa, bildiğimiz gibi 5 işgünü uygulaması ve yıllık izin hakkı genellikle sendikalaşma ile yakından ilgilidir. Düşünülebilecek herhangi bir işkolu için, örneğin inşaat işkolu için 260 işgünü varsayımı hiç de gerçekçi gelmeyebilir. Aslında bu değerlendirme doğrudur da; fakat bu varsayımın değişir sermayeyi (v*) küçültücü etkisinin, ortalama ücrete ilişkin yaptığımız varsayımın büyültücü etkisi ile dengelenebileceğini düşünürsek pek sakıncalı olmadığı gözükür.

(40) İstatistik yıllıklarından, özellikle 1965 öncesi için bu bilgileri bulamadık ve kaçınılmaz olarak üretken işkollarındaki bütün ücretlileri üretken emekçiler olarak kabul ettik.

6. Aşama: Bütün ücretlilerin ücret toplamından (3. sütun) üretken olmayan emekçilerin ücret toplamını (5. sütun) çıkartarak o sektör için yaklaşık değişir sermaye (v*) miktarına eriştik (6. sütun). (41)

B — **Artık-değer (s*)**

Artık-değerin para biçimlerinin somutta üç ana grupta toplanabileceğini daha önce belirtmiştik. Bunlardan s_{π}^*, üretken sektör ve ticari sektördeki kâr, net faiz ve net rant parçalarından, s_t^*, yine aynı sektörlerdeki dolaylı vergilerden ve s_e^* ise ticari sektördeki maddi tüketim ve işçi ücretleri (bu sektördeki bütün işçilerle üretken sektördeki üretken olmayan işçilerin ücretleri) toplamından oluşmaktadır. İlkin, s_{π}^* ve s_t^*'yi ölçmek için izlediğimiz yöntemi açıklayalım.

1. **Aşama:** Ele aldığımız işkolunun o yıl GSYİH'ya katkısını (payını) cari fiyatlarla 1. sütunda verdik.

2. **Aşama:** Bu katkının ne kadarının kapitalist yoldan gerçekleştiğine karar verebilmek için bir indekse gereksinim duyuldu. Her işkolu için o işkolundaki ücretli işçi sayısının yine o işkolundaki tüm çalışanlar sayısına bölünmesi ile belli yüzdeler elde ettik. Bu oranlar işkollarındaki kapitalist üretimin yaygınlığını gösterebilecek indeksler olarak kabul edildi ve 2. sütunda verildi. (42)

3. **Aşama:** Sözkonusu işkolunun GSYİH'ya kapitalist üretim yoluyla yaptığı katkı 1. ve 2. sütunlardaki bilgiler kullanılarak elde edildi (3. sütun).

4. **Aşama:** Her yıl için değişmez sermaye tüketimini yansıttığı varsayımıyla toplam sabit sermaye tüketimlerini de 4. sütunda verdik.

5. **Aşama:** Her yıl için toplam GSYİH değerleri 5. sütunda verildi.

6. **Aşama:** İşkollarının kapitalist üretim sırasında tükettikleri sabit sermayeyi tahmin edebilmek için bir başka indekse gereksinim duyuldu. Ele aldığımız işkolunun kapitalist üretim yoluyla GSYİH'ya katkısını (3. sütun), toplam GSYİH'ya (5. sütun) bölerek her yıl için indeksler elde ettik (6. sütun).

---

(41) Bu aşamaları uygulayarak değişir sermaye için elde ettiğimiz sonuçları Ek I'de verdik.

(42) Bu varsayımın geçerliliği daha sonra ticaret işkoluna ait tablonun 3. dipnotunda tartışılacaktır s_{π}^* ve s_t^*'ye ilişkin olarak verdiğimiz bu aşamaların uygulanışı ve elde edilen sonuçlar Ek II-A'daki tablolardan izlenebilir.

7. **Aşama:** Sözkonusu işkolunun kapitalist üretim yapan bölümünün sabit sermaye tüketimindeki payını, 6. Aşama'da elde ettiğimiz indeksi ve 4. Aşama'da verilen toplam sabit sermaye tüketimi bilgilerini kullanarak yaklaşık olarak saptamaya çalıştık (7. sütun).
8. **Aşama:** Her yıl için toplam dolaylı vergiler miktarı 8. sütunda verildi.
9. **Aşama:** Her işkolunun kapitalist üretim yapan bölümünün toplam dolaylı vergiler içindeki payını 6. Aşama'daki indeksi ve 8. Aşama'daki toplam dolaylı vergiler miktarını kullanarak ölçmeye çalıştık (9. sütun). Bu şekilde bulduğumuz değerler yaklaşık olarak artık-değerin s_t^* parçasına karşılık gelmektedir.
10. **Aşama:** Her işkolu için tüm çalışanlara ödenen ücretler toplamını 10. sütunda verdik.
11. **Aşama:** Ele aldığımız işkolunda kapitalist üretim yoluyla üretilen GSYİH'dan (3. sütun), aynı işkolundaki sabit sermaye tüketimini (7. sütun), dolaylı vergiler içindeki payı (9. sütun) ve tüm çalışanlara yapılan ücret ödemelerini (10. sütun) çıkartarak artık-değerin bir diğer parçası olan s_π^*'ye vardık.

s_e^*'nin ölçümünde ise şu yöntemi kullandık.
1. **Aşama:** Ticari sektörün sabit sermaye tüketimi içindeki payını daha önce ölçmüştük, o değeri 1. sütuna aktardık. ([43])
2. **Aşama:** Bu sektördeki ücretlilerin tümü üretken olmayan emekçiler olarak kabul edildiğinden, değişir sermayenin (v*) ölçümünde kullandığımız yöntemin ilk beş aşamasını uygulayarak ücretlilere ödenen miktara vardık (2. sütun).
3. **Aşama:** Üretken işkolları için ölçtüğümüz değişir sermayeye (v*) ait tablolardan bu işkollarında çalışan üretken olmayan emekçilerin ücretleri toplamı alınarak 3. sütunda verildi.
4. **Aşama:** 1., 2. ve 3. Aşama'lardaki değerleri toplayarak artık-değerin s_e^* parçasına ulaştık.

Yukarda ölçüm yöntemlerini, eklerde ise ilişkin tablolarını sunduğumuz s_π^*, s_t^*, s_e^* parçalarını ekliyerek artık-değer kitlelerini elde ettik. Artık-değerin 1950'den 1975'e kadar olan değişimi Tablo III ve Şekil III'den izlenebilir.

(43) Ayrıntılı tablolar ve kaynaklara ilişkin veriler Ek II-B'de verilmiştir.

TABLO III: 1950-75 DÖNEMİ İÇİN TÜRKİYE'DE ARTIK-DEĞER VE PARÇALARI

Yıllar	s_{π}^*	s_t^*	s_e^*	s^* (milyon TL)
1950	1163.053	214.921	115.88	1493.854
1955	2305.159	530.172	310.469	3145.8
1960	7358.099	1334.089	579.626	9271.814
1965	13500.953	2901.459	1156.775	17559.187
1970	24418.434	6499.318	4387.275	35305.027
1975	111729.23	21583.135	10881.879	144194.24

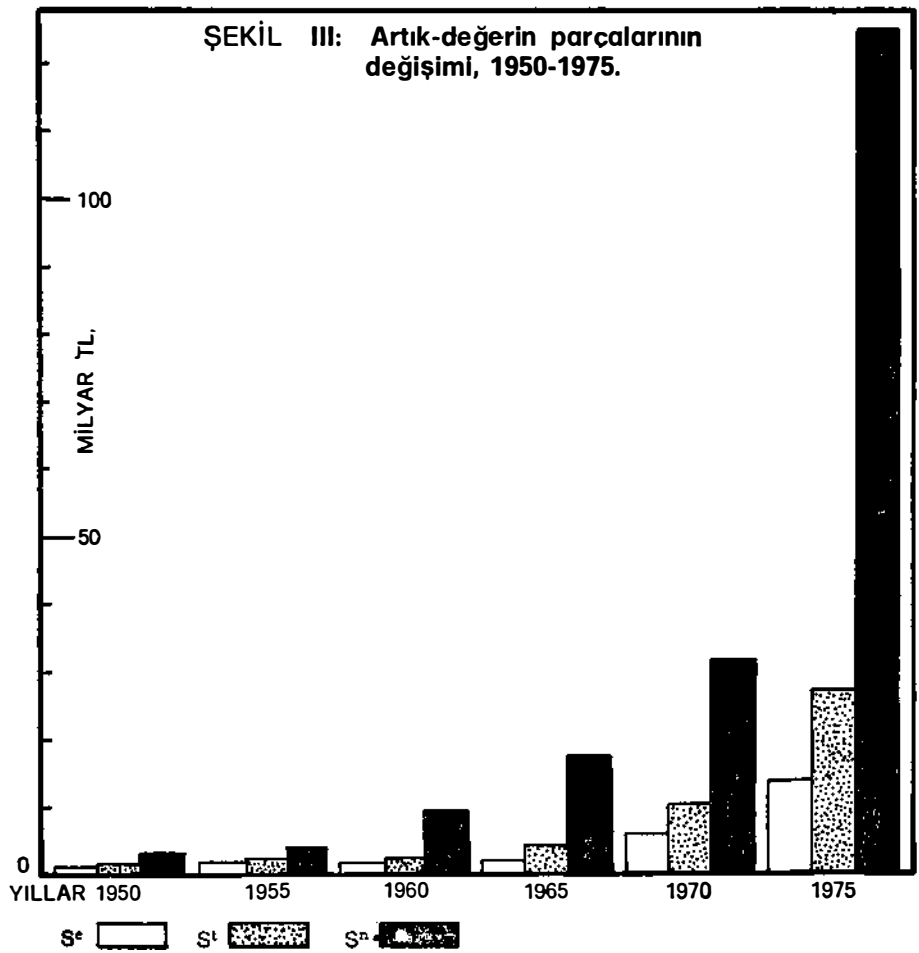

Değişir sermayenin (v*) ve artık-değerin (s*) ölçümünü tartıştığımıza, yöntemlerini gördüğümüze göre Tablo IV, Şekil IV ve V'den de artık-değer oranının değişimini izleyebiliriz.

C — Ampirik sonuçların değerlendirilmesi

1950-75 dönemi artık-değer oranı değişimini Tablo IV ve Şekil IV'den izlediğimizde sözkonusu sürecin üç alt dönemden oluştuğunu ileri sürebiliriz. (44)

TABLO IV: 1950-75 DÖNEMİNDE ARTIK-DEĞER ORANININ DEĞİŞİMİ (45)

Yıllar	s*	v*	(s*+v*) (milyon TL)	s*/v*
1950	1493.854	401.341	1895.195	3.722
1955	3145.8	1402.864	4548.664	2.242
1960	9271.814	3732.008	13003.822	2.484
1965	17559.187	6657.922	24217.109	2.637
1970	35305.027	15126.03	50431.057	2.334
1975	144194.24	40936.623	185130.86	3.522

(44) Gerçek ücretler ve verimlilik üzerine yeteri kadar veri olmayışı artık değer oranındaki değişimleri değerlendirmemizi güçleştirmektedir Bu bağlamda Işıklı'nın **«Ülkemizde ücretlerin evrimini** incelemek bakımından yararlanılabilecek devamlılık gösteren düzenli istatistikler bulmak mümkün değildir.» şeklindeki değerlendirmesine katılmamak elde değildir (Işıklı, 1975, s. 127). Yine de, sigortalı işçilere ilişkin elde varolan istatistiklerden kalkınarak bazı tahminler yapmak mümkündür. Verimlilik üzerine yapılagelen çalışmalar genellikle imalat sanayii işkoluna ait olup, diğer tarım dışı işkollarına ilişkin bilgileri içermemektedirler. Bkz. (Yıldırım, 1973), (Dorsay ve Sait, 1976), (Ebiri, v d., 1977). Bu kayıtlamalar yüzünden artık-değer oranının değişimi üzerine yapacağımız yorumlar kaçınılmaz olarak gözlemsel kalacaktır.

(45) Artık-değer oranının değişimini gözlemlemek ana amacımız olduğundan bu çalışmada cari fiyatları kullanmakta bir sakınca görmedik. Şüphesiz, bu kullanımın enflasyon etkisi yüzünden, ekonominin gerçek büyümesi hakkında bilgi edinmemizi engellediği açıktır. Bu enflasyonist etkinin yarattığı abartmalı sonuçlar bazı şekillerde oldukça belirgindir. Enflasyon oranının son yıllarda % 40-70 dolaylarında olduğunu kaydetmek, cari fiyatlarla çalışıldığında ortaya çıkan artış eğilimlerinin ne denli «gerçek» büyümeye tekabül ettiğini kestirmemize yardımcı olabilir.

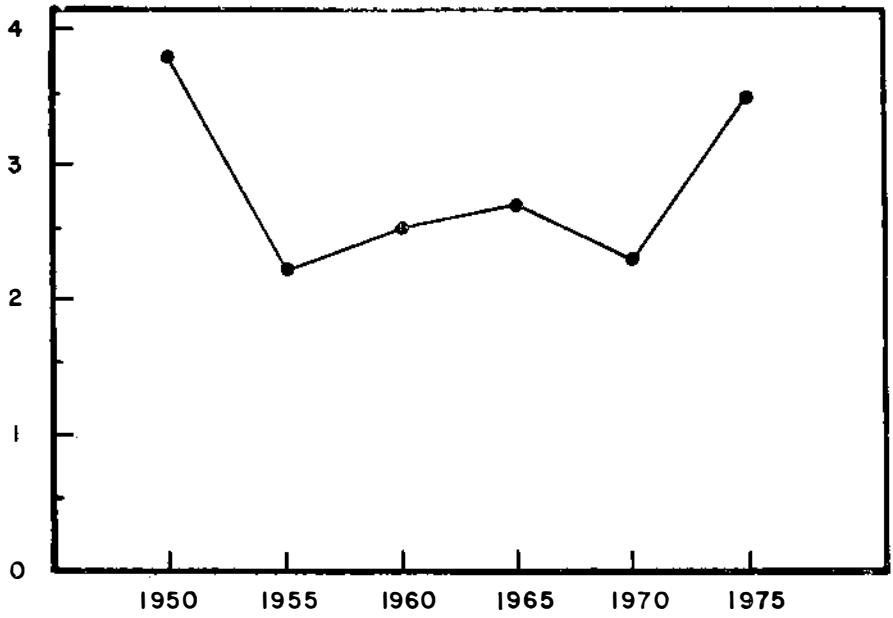

Şekil IV: Artık-değer oranının değişimi, 1950-1975.

Birinci dönem 1950-63 arası olup, artık-değer oranı 3.755'den 2.576'ya düşmüştür. ([46]) 1950-63 arası genellikle Türkiye kapitalizminin serpilme yılları olarak kabul edilir. Ülkenin dünya kapitalist sistemi içindeki işlevine uygun, yani emek yoğun teknolojilerin yaygın kullanımıyla üretim kapasitesini artırmaya çalıştığı gözlemlenmiştir. Bu dönemde gerçek ücretlerde bir artma gözlemlenmediği halde değişir sermayenin (v*) artık-değerden (s*) daha hızlı artığı görülmektedir. Dolayısıyla artık-değer oranındaki düşüş **yeni** yatırımlara ve ücretli emekçi sayısındaki artıma bağlanabilir.

(46) Yukarda verdiğimiz bu değer 1963 yılına ait veriler kullanılarak hesaplanmış değildir. 1960 65 arasında doğrusal bir artma olduğu varsayımı ile tahmin edilmiştir. Artık değer oranındaki azalmaların açıklanışında daha önce de belirttiğimiz gibi devletin yeniden dağıtım sürecindeki etkileri çok önemli ve belirleyicidir. Bu bağlamda işçilerin ödedikleri vergiler ve devletin işçilere sunduğu hizmet ve ürünlerin değerlendirilmesi gerekir. Aşağıda sunacağımız yorumlar devletin sözkonusu işlevleri ele alınmadan geliştirildiğinden yapısı gereği sınırlı açıklayıcılıktadır.

ŞEKİL V

Marksist katma değerin üretken işçiler ve artık-değerden pay alanlar tarafından paylaşımı, 1950-1975.

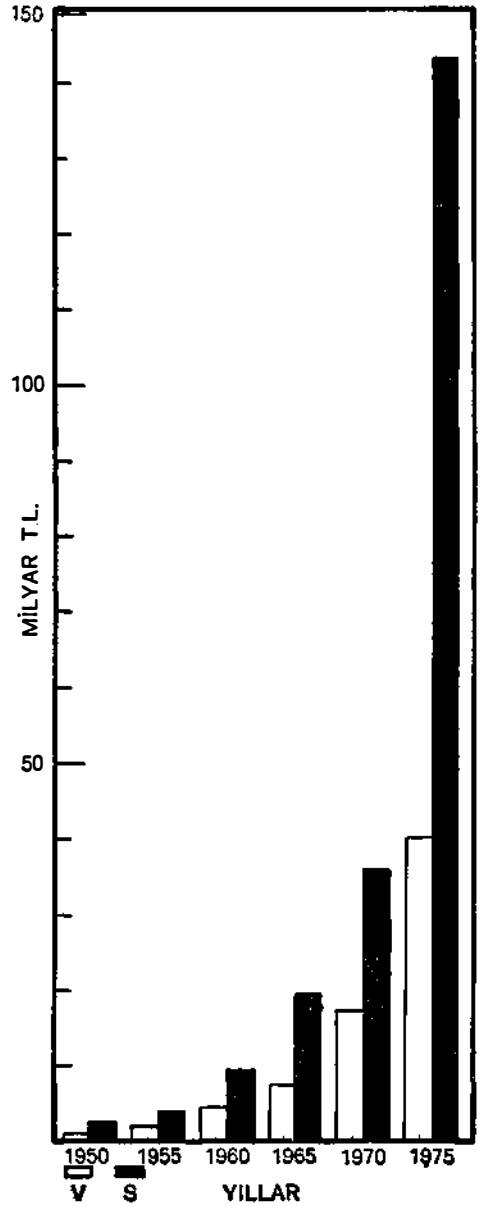

İkinci dönem 1963-71 arası olup artık-değer oranı 2.576'dan 2.336'ya (1970 için) düşmüştür. Dönemin başlangıç yılı olarak 1963'ü alışımızın nedeni, Türkiye işçi sınıfının grevli sendikalaşma hakkını elde edişinin o yıl gerçekleşmiş oluşudur. Nitekim 1963-71 arası yaşanan hızlı sendikalaşma gerçek ücretlerde yılda ortalama % 4.69'luk hızla önemli artışlar yaratmıştır. (47). Öte yandan, «pek çok ülkede olduğu gibi... [Türkiye'de] de iş gününün iş kanunu ile sekiz saat olarak saptanmış olması, mutlak artık-değer artışlarını, hiç değilse, örgütlü ve sosyal mevzuatla korunabilen işçi kitlesi bakımından sınırlandırmıştır.» (Işıklı, 1975, s. 47). Bu dönem boyunca burjuvazinin çeşitli kesimleri arasındaki çelişkiler artarken, Türkiye dünya kapitalist sistemi içinde yarı-çevre ülke durumuna geçme sürecine girmiş ve buna ilişkin olarak da emek üretkenliğinde artış gözlemlenmiştir. Göreli artık-değer üretimi de işçi sınıfının ekonomik mücadelesinin diğer kazanımlarıyla dengelenmiştir. Artık-değer oranında diğer dönemlerle karşılaştırıldığında düşük sayılabilecek 2.336'lık düzeyin ilk akla gelen açıklaması, bu dönem boyunca işçi sınıfının yürüttüğü ekonomik savaşımın etkinliğidir. Nitekim artık-değer oranında bu düzeyin yaşanmasından hemen sonra başlayan 12 Mart döneminden ekonomik açıdan en zararlı çıkan da işçi sınıfı olmuştur. 1971 askeri müdahalesi ve 1973 sonuna dek süren baskı dönemi burjuvazinin tekelci kanadının hakimiyetini kurması sonucunu yaratmıştır. Bu oluşuma **toplumsal sermaye** açısından bakıldığında artık-değer oranının düşük düzeyi, 1971 müdahalesini açıklayıcı faktörlerden biri olabilmektedir.

Üçüncü dönem 1971-75 yılları arasıdır. Bu dönemin 1973 sonuna kadar olan bölümü nitelik olarak son iki yıldan hayli farklıdır. Bilindiği gibi sözkonusu yıllarda sendikaların grev hakkını kullanımı çeşitli biçimlerde engellenmiş, gerçek ücretlerde 1970-72 arası yılda ortalama % 3.97'lik düşüş olmuştur. 1975'e gelindiğinde artık-değer oranı da 1970'deki 2.336'lık değerinden 3.522'ye yükselmiştir. Özetle, Türkiye kapitalizminin gelişiminin 1965 öncesinde oluşma dönemini yaşadığını kabul edersek, kapitalist olgunlaşmanın beraberinde artık-değer oranında artışı da getirdiğini öne sürebiliriz.

---

(47) Bkz (Işıklı, 1975, s. 136-7). Bu oran sigortalı işçilere ilişkin veriler kullanılarak bulunmuştur.

V — SONUÇ

> «...Sosyal devrimin kapitalist üretim tarzını yıkarak ortadan kaldırmak istediği esas belâ bu sömürüdür [işçinin, işçi olarak kapitalist tarafından sömürülüşü].» (Engels, 1962, s. 558)

Varılan ampirik sonuçların değerlendirilmesi bakımından önceki bölümde belirttiklerimizden daha ayrıntılı ve kesinlikli çözümlemelere erişebilmek için çalışma kapsamının genişletilmesi gerekmektedir. İlk adımda önerilecekler arasında, tarım kesiminin de çalışma kapsamına katılması ve geçtiğimiz dönemlerde iç ticaret hadlerinde gözlemlenen değişimlerle artık-değer oranındaki dalgalanmaların birlikte yorumlanmasıdır. Bir başka ele alınmayan konu devletin ekonomik işlevidir; yani devletin hem değerin ve artık-değerin yeniden dağıtımını etkileyişi hem de değer ve artık-değer üretimine bizzat üretim aracı sahibi olarak katılımı. Shaikh'in çalışmasından aktarılanla yetinilerek, artık-değer oranı ile kâr-ücret oranı (π/w) arasındaki farka değinilmiş, fakat ikinci kategorinin ölçümüne girişilmemiştir. Oysa artık-değer oranındaki değişimlerin kâr-ücret oranındaki değişimlerle birlikte çözümlenmesi değişik kriz açıklamalarının sınanmasında önemli ipuçları verebilirdi. ([48]) Çalışmanın ampirik bölümünde sabit fiyatlar yerine, cari fiyatları kullanmayı uygun gördük. Kendimizi artık-değer oranının oransal değişimi ile sınırladığımızdan bu tür bir kullanım yeterli idi. Eğer mutlak olarak sınıf paylarındaki değişimler ve ekonominin büyümesi de değerlendirilmek isteniyorsa, o zaman, aynı yıllar için, ölçümleri sabit fiyatlarla tekrarlamak yararlı olabilir. Artık-değer parçalarının değişimine ilişkin şekilden ekonominin olağanüstü büyüme kaydettiği izlenimi çıkmaktadır. Bu aldatıcı görünümden enflasyonun etkisini gidermek bakımından da sabit fiyatlarla çalışılabilinir.

(48) Shaikh'in çalışmasında (Shaikh, 1978a) savaş sonrası dönem için ölçülen artık-değer oranı (s^*/v^*) % 8 artarken, kâr-ücret oranı (π/w) % 45 düşmektedir!! Bu ampirik olgudan çıkartılacak sonuçlar kapitalist krize ilişkin kâr azalması (profit-squeeze) teorisinin eleştirisi için temel oluşturabilir. Bu olgu ayrıca, devletin harcamalar ve topladığı vergiler bağlamında yeniden dağıtıma çeşitli biçimlerde yaptığı müdahaleler çözümlenerek de değerlendirilebilir.

1970-71 döneminin artık-değer oranının seyrinde önemli bir dönüm noktası olduğunun gösterilmesi, sanırız bu çalışmanın özgün yanıdır. Genellikle, gerçek ücret değişimlerine dayanılarak 1971-73 döneminin işçi sınıfının kazanımlarını engellediği vurgulanagelmiştir. Bu olgunun kapitalist üretim biçiminin yapısından kaynaklandığını artık-değer oranı değişimlerinde göstermeyi denemek ise çözümlemelere bir boyut daha katmak anlamına gelebilir.

Bu çalışmanın bir deneme niteliğinde oluşunu tekrar vurgulayarak, yetkinleşmesinin yeni boyutların çözümleme kapsamına katılmasına bağlı olduğunu belirtelim. Bu bağlamda, çeşitli sektörler ve işkolları için verimlilik çalışmaları, stok kategorilerinin kullanılışı üzerinde düşünülmesi gereken alanlardır. Tabii bütün bu çabalar kapitalizmi değiştirmek üzere anlamaya yönelik olmaları bakımından kriz teorileriyle de hesaplaşmak zorundadır. Ve öyle sanıyoruz ki, açıklayıcı olmanın değiştirici yanı da kapitalist kriz sorunsalında yatmaktadır.

BAŞVURU

BODDY, R. ve CROTTY, J. (1975): «Class Conflict and Macro-Policy: The Political Business Cycle», **Review of Radical Political Economi,** Spring.

BORATAV, K (1972): **Gelir Dağılımı,** Gerçek Yayınevi, İstanbul.

CHATTOPADHYAY, P. (1972): «On the Question of the Mode of Production, in Indian Agriculture: A Preliminary Note», **Economic and Political Weekly,** March.

DİE (Devlet İstatistik Enstitüsü) (1953): **Türkiye İstatistik Yıllığı, 1953,** Ankara.

——— (1959): **Türkiye İstatistik Yıllığı, 1959,** Ankara.

——— (1964/65): **Türkiye İstatistik Yıllığı, 1964/65,** Ankara.

——— (1971): **Türkiye İstatistik Yıllığı, 1971,** Ankara.

——— (1977): **Türkiye İstatistik Yıllığı, 1971,** Ankara.

——— (1973): **Türkiye Milli Geliri ve Harcamaları, 1948-1972,** Ankara.

DORSAY, A. ve SAİT, H. (1976): **Marksist Ekonomi Politik'de Ücret ve Türkiye'de Ücretler,** Bilim Yayınları, İstanbul.

ENGELS, F. (1962): «The Housing Question», **Marx-Engels Selected Works,** Vol. I, Progress Publishers, Moscow.

GILLMAN, J. (1957): **The Falling Rate of Profit,** Dennis Hobson, London.

GLYNN, A. ve SUTCLIFFE, B. (1972): **British Capitalism, Workers and the Profit Squeeze,** Penguin Books, Harmondsworth

HODGSON, G. (1974): «The Theory of the Falling Rate of Profit», **New Left Review,** March-April.

IŞIKLI, A. (1975): **Ücret,** Doğan Yayınevi, Ankara.

KEPENEK, Y. (1977): «Türkiye İmalat Sanayiin Üretim Yapısı-1973», **Gelişme Dergisi,** Güz.

MAGE, S (1963): **The Law of the Falling Rate of Profit,** Basılmamış Doktora Tezi, Columbia University.

MARX, K. (1906): **Capital I,** C. Kerr and Co., Chicago.

——— (1933): **Das Kapital III,**

——— (1954): **Capital I,** Progress Publishers, Moscow.

——— (1967): **Capital I,** International Publishers, New York.

MARX, K. ve ENGELS, F. (1975): **Selected Correspondence,** Progress Publishers, Moscow.

M.F.Z. (1977): «Reformist and Revolutionary Views of Capitalist Crisis: A Critique of New Marxism», **The Communist** (Theoretical Journal of the Central Committee of the Revolutionary Communist Party, U S.A.), Vol. 1, No. 2.

ÖZGÜR, Ö. (1972): **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi,** Gerçek Yayınevi, İstanbul.

PERLO, V. (1968): «Capital-Output Ratio in Manufacturing», **Quarterly Review of Economics and Business,** Autumn.

ROWTHORN, B. (1976): «Mandel's Late Capitalism, **New Left Review,** No. 9.

SHAIKH, A. (1977): «Marx's Theory of Value and the 'Transformation' Problem», **The Subtle Anatomy of Capitalism,** J. Schwartz (ed.), Goodyear Publishing Co., California.

——— (1978a): «National Income Accounts and Marxian Categories», Basılmamış Makale, Aralık.

——— (1978b): «An Introduction to the History of Crisis Theories», **U.S. Capitalism in Crisis,** URPE, New York.

SOMER, K. (1968): «Resmi İstatistiklere Göre İmalat Sanayiinde Artı-Değer Oranı - Türkiye'de Sömürü Derecesinin Hesaplanması Üzerine Bir İlk Yaklaşım Denemesi», **Forum,** Ankara.

WOLFF, E N. (1977): «Capitalist Development, Surplus-Value, and Reproduction: An Empirical Examination of Puerto Rico», **The Subtle Anatomy of Capitalism,** J. Schwartz (ed.), Goodyear Publishing Co., California.

YILDIRIM, N. (1973): **Neoklasik İktisadın Teknolojik Gelişme Yaklaşımı,** A.Ü S.B.F. Yayınları, Ankara.

YAFFE, D. (1976): «Inflation, the Crisis and the Post-War Boom», **Revolutionary Communist,** No. 2.

BEDEVİLİK-BARBARLIK VE İNSANLIK TARİHİ

Sina AKŞİN

Bu yazıda, bedevîlik-barbarlık ve uygarlığın gelişmesi konusunda İbn Haldun'un, Engels'in ve Kıvılcımlı'nın bazı ana görüşlerine kısaca değinmek istiyorum.

İbn Haldun 1332 ve 1406 yılları arasında yaşadı. İspanyol istilâsı karşısında Endülüs'ten Tunus'a göçmüş köklü bir ailenin çocuğu idi. Dedeleri İspanya'ya Hadramut'tan gitmişlerdi. Devlet adamlığı, kadılık, bilim adamlığı yaptı. O devir için belki asıl önemlisi, çok yer gördü: İspanya, bütün kuzey Afrika, Suriye. Timur'un istilâsını önlemek için onunla görüşmeler yaptı. Mısır'da öldü (H, s. 95-9).

İbn Haldun'u büyük dikkat ve sevgiyle inceleyen Ümit Hassan'a göre onun düşüncesinin üstünlüğü dini (naklî ilimler) bilimden (aklî ilimler) kesinlikle ayırmasıdır. Böylece, akıl ve dini uzlaştırmaktan vazgeçmek suretiyle, bilimde aklın ve gözlemin serbestçe at oynatmasına imkân vermiştir (H, s. 100-16). İbn Haldun'un ikinci bir üstünlüğü, gözleme verdiği önemdedir. Hassan bunu «sırf aklın yeterliğine reddiye» ya da «gerçekçilik biçiminde rasyonalizm» diye tanımlıyor (H, s. 116-9). Gerçekten, İbn Haldun'un, çağdaşı olduğu toplumların gelişme dinamiği üzerine ortaya koyduğu görüşlerin büyük ölçüde gözlemlerinin ürünü olduğu anlaşılıyor.

İbn Haldun'a göre, bütün toplumların ilkel evresi bedevîliktir. Bedevîlerin çoğu göçebe olmakla birlikte, yerleşik düzene geçmiş ama uygarlık düzeyleri itibariyle bedevî olan topluluklar vardır. Bedevî sözcüğü «bed», yani «başlamak» kökünden geldiğine göre, bunun Türkçe karşılığının «ilkel» olacağı düşünülebilir (H, s. 190). Hassan, bedevîliğin göçebe öncesi avcı toplumu, göçebeliği, ve göçebe sonrası yerleşik barbar toplumları kapsadığı görüşündedir (H, s. 194, n.49). İbn Haldun'da bedevîliğin karşıtı hazerîliktir. Hazerîlik artık-ürün üretimi ya da zenginleşmenin («halleri genişleyerek ihtiyaçlarından artacak derecede zenginlik ve genişlik...» MI, s. 319) sonucudur. Hazerîlik işbölümünü geliştirir ve önce kasabaların, sonra da şehirlerin yapımını gerektirir. Burada yaşayanlar bedevîlere göre çok daha geniş, rahat,

müreffeh, iyi bir hayat yaşamağa başlarlar. Bu tür bir yaşamanın üstünlükleri açık olmakla birlikte, bunun ağır bir bedeli vardır insanlık için. Zira hazerîleşen bedevî, bedevî olarak sahip bulunduğu birçok güzel nitelikleri yitirmektedir (H, s. 194-5). 1) Bedevîler, hazerîlere göre hayır ve iyiliği kabule daha hazırdırlar (MI, s. 325-7). Düşünürün bu yöndeki düşünceleri yer yer Locke'un **tabula rasa** öğretisini andırmakla birlikte, daha çok Rousseau'nun «soylu vahşi» öğretisine yaklaşmaktadır. Hazerîleşmek, ister istemez bir 'bozulmayı' içermektedir. 2) Bedevîler daha yiğit ve yüreklidirler. Bunun nedeni, hazerîlerin «rahat döşeklerine yan gelmiş, nimetler ve bolluklar içine dalmış, mal ve canlarını korumayı, kendilerini idare ve memlekete hükmetmekte olan vali ve hakimlerle bekçilere bırakmış olmaları ve kendilerini her taraftan çeviren kale duvarları içine sığınarak nefislerini güven içinde saymış olmalarıdır.» (MI, s. 330-1). Bedevîlerde ise iş başa düşmekte herkesin korunma işine katılması gerekmektedir. 3) Bedevîler arasında, İbn Haldun'un asabiyyet diye adlandırdığı çok güçlü bir bağ, bir dayanışma bağı vardır. Asabiyyetin en iyi örneği akrabalık ve hısımlık bağları ve dayanışması olmakla birlikte, buna münhasır değildir (MI, s. 342, 373).

(Ne var ki, İbn Haldun'un bedevîlere karşı ağzı açık bir hayranlığından söz edilemez. Şu cümleler bunu gösterir. «Sen arapların dünyada, zuhurlarından beri kuvvetle ele geçirdikleri ülkelerin nasıl yıkıldığını ve ahalisinden nasıl boş kaldığını ve eski mamurluğunu kaybederek büsbütün başka bir şekil almış olduğunu düşün.» (MI, s. 405). «Araplar çöllerde dolaşan, vahşi hayvanlar tabiatında, kaba kılıklı, kibirli ve gururlu, himmetleri büyük, başkanlık ve baş olmak için birbirleriyle yarışan ve çekişen bir kavim olduklarından pek zorlukla birbirine boyun eğerler.» (MI, s. 406-7). Hassan'dan, «arap» sözcüğünün bir çok yerde İbn Haldun tarafından «göçebe» karşılığında öğrenmekteyiz (H, s. 105n.).)

Asabiyyetin doğal yönelişi, diğer soy ve boyları yönetimi altına almak, böylece büyük çapta bir asabiyyet oluşturarak devlet kurmaktır (MI, s. 372-3). İbn Haldun modelinde devlet, bedevî bir başkanlık sülâlesinin, asabiyyet bağından yararlanarak egemenlik kurması demektir. Bununla birlikte, uzun süren iktidarlarda, asabiyyet bağlarının gevşemesine karşılık, gelenekselleşme, zamanla meşruiyet kazanma gibi etkenlerin pekiştirici etkileri olacağı, egemen sülaleye ya da onun

başka dalına mensup birinin bunlara dayanarak yeni bir devlet kurabileceği kabul edilmektedir (MI, s. 416-24). Aynı şekilde, yeni bir din ya da mezhebin de devlet kuruluşunda veya idamesinde bir dereceye kadar asabiyyeti pekiştirici rol oynayabileceği kabul edilmektedir (MI, s. 424-35).

Bedevîlerin devlet kurması ya da bir devleti ele geçirmesi, ister istemez onlar için bir şehirleşme, başka deyişle hazerîleşme süreci getirmektedir. Bu durumda bolluk ve refaha, zevk ve sefaya dalmak kanundur (MI, s. 449-51). (Düşünür, uygarlık ve kültürün gelişmesinde devletin hayatî rolünü de belirtiyor (MII, s. 317-25).) Bunun asabiyyeti ve bedevîlik erdemlerini zayıflatacağı ortadadır. Demek ki zamanla devlet zayıflamakta, 'yıpranmakta', —İbn Haldun «devletin ihtiyarlama çağı» da diyor (MI, s. 437, 451-62)— bedeviyetten uzaklaştığı ölçüde asabiyyeti yerinde olan bedevî toplulukların saldırılarına dayanabilme gücünü yitirmektedir. Böylece tarihin bedeviyetle hazerîlik arasındaki devrevî gelgiti ortaya çıkmaktadır. Sözkonusu yıpranma yalnız bu devletin bünyesiyle ilgili değildir. Bizzat hükümdar sülalesinin içinde dahi etki yapmaktadır. Zira İbn Haldun'a göre şeref ve asalet babadan oğula geçen bir nitelik değildir. Çalışma ve gayretle ve bir takım üstün özellikler sayesinde elde edilir. Bunları elde edenin, yani kurucunun oğlu —bu da devam ettirici— o şerefi ancak muhafaza eder, yeni bir şey ekleyemez, çünkü babasına göre zayıftır. Üçüncü nesildeki oğulda (taklid edici kuşak) bu daha da artar. Nihayet 4. nesildeki (yıkıcı kuşak) oğul genellikle şeref ve asaletin emek ve çaba sonucu olduğunu büsbütün unutarak, bunu soyunun bir özelliği sanmaya başlar, mevkiinin gerektirdiği erdemleri ihmal eder. Böylece o sülale yıkılır. İyi bir bilim adamı olarak, İbn Haldun, durumun çoğunlukla böyle olduğunu, sülalelerin bazan daha çabuk da çözülebileceklerine işaret eder. Bu vaziyette, dışarıdan bir müdahale olmazsa, o sülalenin başka bir dalından biri başa geçirilir (MI, s. 364-9).

Daha sonra İbn Haldun, devlet kuran ya da zapteden bedevîlerin nasıl hazerîlikte, yani uygarlıkta daha ileri olan ve egemenlikleri altına aldıkları kavimlerin kültür ve yaşama tarzlarını benimsediklerini, örneğin Arapların Fars ve Doğu Romalıları taklid ettiklerini anlatır (MI, s. 462-8). Kendisi bunu seçik olarak belirtmemekle birlikte, anlattıkları bir bireşim (sentez) süreci yorumuna açıktır.

Devletin ömrü ve evreleri üzerine düşünürümüzün söyledikleri de

ilginçtir. Devletin ömrünü üç kuşak, yani, her kuşağı 40 yıl sayarak, 120 yıl olarak biçmektedir. Bu 120 yılın aynı zamanda insanın «doğal» ömrünü teşkil ettiğini belirtmesi, İbn Haldun'un ne denli biyolojik bir bakış açısı olduğunu gösterir (MI, s. 457-8). Bu sürenin hiç de yakıştırma sayılmayacağını göstermek için Kıvılcımlı, İslam devletlerinden pek çoğunun bu kurala uygun bir süre varolduklarına işaret ediyor. Hattâ ona göre, Osmanlı Devletinin Timur önündeki yıkılışı, bu devletin de bu kuralın dışına çıkamadığını tanıtlar (K, s. 425). Devletin ilk evresi egemenlik kurma dönemidir. Bu sırada asabiyyet ileri derecede varolduğundan, başkan kavmine ya da ileri gelenlerine danışarak iş görür. İkinci devrede hükümdar kavmini devlet işlerinden uzaklaştırmağa, köleler ve «adamlar» edinmeğe başlar, kavimdaşlarının burnunu kırıp kendi sülalesini güçlendirmeğe çalışır. Bu süreç devam edip gidecektir. Üçüncü devre, devletin parlak çağıdır. Bayındırlık işleri ön düzlemdedir. Devletin askerî gücü yerindedir. Dördüncü devre kanaat ve barış içinde yaşama çağıdır. Beşinci dönem, «israf ve saçıp dağıtma», yolsuzluk, şımarıklık, keyif ve sefahat çağıdır ki, devletleri yıkılışa götürür (MI, s. 470-4, MII, s. 325-33).

İbn Haldun, yöntemi, yaklaşımı, çağdaş dünyası üzerine yaptığı değerli gözlemler ve bu gözlemlerden çıkardığı ilginç sonuçlarla toplum bilimlerinin dev bir simasıdır. Beş yüzyıl sonra, Morgan, Marks ve Engels'in insanlık tarihi ile ilgili son derecede ilginç ve birçok bakımlardan İbn Haldun'un ulaştığı sonuçları doğrulayıp geliştiren bazı tahliller yaptıklarını görüyoruz. 14. yüzyıla göre 19. yüzyılın son bölümündeki bilimsel birikimin yeni bir takım gelişmelere yol açması doğal ve beklenebilecek bir olaydır. Düşünce tarihi bakımından ilginç olan cihet, Tunus'lu düşünürün fikirlerinin ne ölçüde Batı düşüncesince bilindiğidir. Zira Batı düşüncesinde İbn Haldun'un birçok fikirlerine ya da benzerlerine rastlamak mümkün. Hassan doğrudan ya da Endülüs yoluyla İbn Haldun'un fikirlerinin Avrupa'ya «sızmış» olabileceğini kabul etmektedir (H, s. 20n., 23n.). Engels, **Aile, Özel Mülkiyet ve Devletin Kökeni** eserinde İbn Haldun'a hiçbir atıfta bulunmuyor. İhtimal Morgan da ona atıfta bulunmamaktadır. Onun için İbn Haldun'un bu iki düşünüre olan etkisini saptamak daha çok kurgu alanında kalacak bir çabadır.

Engels, sözü geçen yapıtında Morgan'a dayanarak, insanlığın çağlar boyunca gelişmesinde üç dönem bulunduğunu söylüyor. Birisi

vahşet: bu evrede insanoğlu ihtiyacı olan şeyleri bulduğu gibi kullanıyor. İkincisi barbarlık: bu aşamada insanoğlu hayvanları evcilleştiriyor ve tarıma başlıyor. Üçüncüsü uygarlık: burada zanaatların gelişmesine, ticaret ve paranın, yazının ortaya çıkışına tanık oluyoruz. Vahşet dönemi de üçe ayrılıyor. Aşağı dönemde insan toplayıcıdır. Orta dönemde balık tutma, ateş, eski taş devri âletleri sözkonusudur. Yukarı dönemde avcılık gelişir, ok ve yay icad olunur, cilalı taş âletler kullanılır. Barbarlığın aşağı ve orta döneminde ise çömlekçilik, hayvanların evcilleştirilmesi, tarım başlar. Yukarı dönemde demirin kullanılması, şehirleşmenin başlangıçları söz konusudur (E, s. 19-24).

Vahşetin orta döneminde kandaşlığa dayalı aşiret yapısı gelişmeğe başladı, en yüksek gelişmesine barbarlığın aşağı döneminde erişti. Aşiretler kabilelere ayrılıyordu. Bazan aşiretler federatif ya da konfederatif mahiyette kümeler de oluşturabiliyorlardı. Bütün bu yapıda kandaşlık ve anaerkil aile işin temeltaşı durumundaydı. Aşiret, kelimenin tam anlamıyla bir uzviyetti - çağdaş toplumların asla erişemedikleri bir anlamda uzviyet. Zira bu toplum sınıfsız bir toplumdu. Hükûmet yoktu. Herkes ödev ve haklarının bilincindeydi.

İnsanlığın evrimi, kandaşlığa dayalı toplum yapısını adım adım, uzun ve ızdıraplı bir süreç sonunda tasfiye etti. Hayvancılık yapan aşiretlerin ortaya çıkması, tarımın gelişmesi, kölelik, sürülerin özel mülkiyete konu olması ve anaerkilliğin yerini ataerkilliğe bırakması, insanlığı yukarı barbarlığa getirdi. Artık demir çağındaydık, şehirler gelişmeğe başladı, zanaatlar tarım ve hayvancılıktan ayrıldı. Savaş işlerinin büyük örgütlenmelere konu olduğunu, aşiretlerin konfederatif askerî demokrasilere dönüşmeğe başladığını görüyoruz. Zamanla askerî reislik ırsîleşti.

Bundan sonra uygarlığa ayak basılır. Para, ticaret gelişir, tüccarlar ortaya çıkar. Bu gelişmelerin getirdiği nüfus yoğunlaşması, servet eşitsizlikleri, sömürü, özel mülkiyet düzeni kandaş toplumu nihayet yıkar. İnsanlığın bunca çelişkiye rağmen toplum olarak ayakta durması için artık yeni bir mekanizmanın işlemesi gerekir: bu da bütün baskı imkânlarıyla devlettir.

Engels, sonda, Morgan'dan bir alıntı yapıyor (E, s. 163). Morgan, insanoğlunun kendi yarattığı bu ucube —uygar toplum— karşısında şaşıp kaldığını söylüyor. Fakat insan aklı buna bir çare bulacak, mül-

kiyeti amaç olmaktan çıkaracaktır. Demokrasinin gelişmesi buna işarettir. Doğacak toplum da eski kandaş toplumun daha yüksek bir düzeyde yeniden doğuşu olacaktır. Engels, barbar, kandaş topluma olan hayranlığını hiç gizlemiyor. Hattâ onun bu konuda İbn Haldun'dan daha coşkun olduğu söylenebilir. Engels, Cermen barbarlığının Roma İmparatorluğunun çürümüş bataklığına nasıl taze bir aşı gibi geldiğini, kadın ve köylüleri önemli ölçüde nasıl özgürleştirdiğini anlatıyor (E, s. 141-3).

Üçüncü kişimiz Dr. Hikmet Kıvılcımlı. Öleli 10 yıl olmadı. Kıvılcımlı, Türkiye'nin Marksçı çevrelerinde bile az tanınan bir kimse. Bir kısım Marksçılarımız —bunlar bir avuç insan— «Doktorcu», yani Kıvılcımlı'nın yandaşları. Bir başka kısım aydınlarımız da Kıvılcımlı'yı okumaya kalkışan, fakat üslubundan ve ortaya atmak istediği bazı yeni kelime ve deyişlerden ötürü fazla ileri gidemeyip onu değersiz, hattâ «deli» diye damgalayanlar. Bu satırların yazarı her iki kümenin dışında. Okuduğum kadarıyla, Kıvılcımlı'yı, özgün düşünmeğe çalışan, her zaman olmasa da çok kez şayan-ı dikkat, hattâ parlak düşünceler ortaya koyabilen bir düşünür olarak değerlendiriyorum.

Kıvılcımlı, uygarlık tarihi hakkındaki düşüncelerini **Tarih Tezi: Tarih Öncesi - Tarih - Devrim - Sosyalizm** adındaki kitabında ortaya koymuştur. Kıvılcımlı'yı ilginç kılan cihetlerden biri, onun hem İbn Haldun'a, hem de Engels'e bağlı olarak düşüncelerini geliştirmeğe çalışması ve tabii, uygarlık tarihi alanında Engels'ten sonraki bir takım kaynakları da incelemiş olmasıdır.

Kıvılcımlı'ya göre insanlık tarihi medeniyetten önceki Tarih Öncesi ya da Yazısız Tarih ile medeniyetten sonraki Tarih ya da Yazılı Tarih dönemlerine ayrılıyor. Tarih ya da Yazılı Tarih dönemi ise Protosümerlerden Batı Roma'nın yıkılışına dek Antika (Kadim) Tarih ve «Kapitalist Medeniyeti» konu alan Modern Tarih dönemlerine ayrılıyor (K, s. 16-7). Bu iki dönemin arasında Avrupa Ortaçağı ya da Modern Ortaçağ diye adlandırılabilecek bir ara dönem de söz konusudur (K, s. 232-3). Antika Tarih dönemi barbar toplulukların medeniyete geçişlerinin tarihidir. Bu geçiş İbn Haldun modeline uygun olarak, barbarların medenîleri egemenlikleri altına almalarıyla olur. Kıvılcımlı buna Tarihsel Devrim diyor. Antika tarihteki medeniyetlerin içinde toplum sınıflarının mücadelesi vardır. Fakat bu mücadelede sömürülen sınıflar hiçbir zaman tam muzaffer olamazlar. Bir noktada «ka-

dim sınıflar güreşi kör dövüşüne döner.» (K, s. 389, 388-90). Bu çıkmazda tarihi ve insanlığı ileri götürecek ikinci mekanizma (yay) işler. Barbar-medeniyet mücadelesi sahneye gelir ve yozlaşmış medeniyetin çöküşüyle sonuçlanır. Bundan ya yeni ve genç bir medeniyet ortaya çıkar, ya da eski medeniyet barbar aşısı sayesinde bir rönesansa kavuşur. İki şıktan hangisinin gerçekleşeceği barbarların düzeyine bağlıdır. Barbarlar çoban-göçebe durumunda, yani orta barbarlık konağında iseler, özgün bir medeniyet ortaya çıkaramazlar, eski medeniyete büyük ölçüde boyun eğerler. Fakat sahip oldukları erdemler (doğruluk, yiğitlik, eşitçilik) sayesinde eski medeniyeti diriltirler, rönesansa kavuştururlar. Macar ve Cermenlerin Hıristiyanlaşarak Roma medeniyetini, Moğol ve Türklerin Müslümanlaşarak İslam medeniyetini diriltmeleri gibi (K, s. 259-61). Barbarlar yukarı barbarlık konağında iseler, yani ilerlemiş tarım iktisadiyatına ve şehir örgütünün başlangıçlarına sahipseler, onların kuracakları medeniyet, rönesanstan öte, özgün olacaktır. Kıvılcımlı, özgün medeniyetlere örnek olarak Akad, Elam, Fenike, Mısır, Hint, Çin, Grek, Roma İslam medeniyetlerini gösteriyor (K, s. 262-6).

Yüzyıllar ilerledikçe barbar toplulukların medeniyete geçmesiyle dünyada barbarların azalacağı, böylece insanlığı ilerleten mekanizmalardan birinin eksileceği ortadadır. Niyazi Berkes, İbn Haldun modelindeki yozlaşmış ve 'ömr-ü tabiisini' çoktan ikmal etmiş Osmanlı Devletinin nasıl ufuktan bir türlü sökün etmeyen barbar akınını boşuna beklediğini, onun yerine bambaşka bir olayla, karıncalar gibi temelini oyan bir Batı kapitalizmiyle karşılaştığını anlatır (B, s. 21, 115-7). Fakat bu çözümsüzlük yönündeki gidiş, Modern Tarihte kapitalizmin doğuşuyla son buluyor. Zira sınıf mücadelesi, daha önce pek sahip olmadığı bir etkililik kazanıyor. Artık geleneksel egemen sınıf dışındaki sınıfların iktidar olma imkânları ortaya çıkmaktadır. Böylece Tarihsel Devrim çağı kapanıyor, Sosyal Devrim çağı başlıyor (K, s. 22-3). Burjuva ve işçi sınıflarının ihtilalleri, iktidara gelişleri bunun örnekleridir.

Kıvılcımlı da barbarların erdem ve üstünlüklerine işaret etmekten geri durmaz. Kıvılcımlı, kandaş toplum yapısının sağladığı manevî üstünlüklerin (doğruluk, yiğitlik, eşitçilik) de ötesinde, iktisadî-maddî düzlemdeki bazı üstünlüklerini de sözkonusu eder (K, s. 217-9, 266-76, 377-81). Medeniyette toprak mülkiyeti bir azınlığın eline geçer, sonuç

olarak üretim düşer, kitleler ezilir. Oysa yukarı barbarlar ancak kendi işleyebilecekleri kadar toprağa elkoyarlar, gerisi kamu mülkiyetindedir. Orta barbarlarda kamu mülkiyetinin alanı daha da geniştir. Tıkanan ticareti ve ticaret yollarını da barbarlar geliştirip açmışlardır. Kıvılcımlı para ve yazının icadını dahi medeniyete tanımaya pek yanaşmaz. Medeniyetin marifeti, köleleri öldüresiye sömürerek, «...barbarlığın temiz zekâsiyle yarattığı keşif ve icatları zorba efendiler hesabına alabildiğine çoğaltmak imkânını...» (K, s. 378) sağlamak olmuştur. Medeniyetin tek has ürünü, zorbalığın örgütlenişi demek olan devlettir. Antika medeniyet, insanlığın dağarcığına başka bir icat ekleyemedi. Ancak modern devirde, ve sanayi devrimiyle birlikte yeni icatlar başlayabildi (K, s. 379-81).

İbn Haldun-Engels-Kıvılcımlı'yı yan yana dizmek neden? Şu ki, bunların her biri belirli bir resmi tamamlamaya yarayan unsurlar koyuyorlar ortaya. Yalnız bu üçü değil bu 'resme' katkıda bulunanlar. Örneğin, Jean Jacques Rousseau var **Toplum Sözleşmesi** ile. Onun da yeri önemli. Ve işte bedevîlik-barbarlığın insan tarihindeki yeri ve daha genel olarak, insanlık tarihindeki evreler hakkında bunların ortaya koydukları model, olan bitenleri en iyi açıklayabiliyor bence. Bu açıklamaların geleceğe dönük tahminlerde ve hedef tespitlerinde de değeri olabilir. Nitekim Engels'in Morgan'la birlikte, gelecekteki toplumu kandaş barbar toplumun daha yüksek bir düzeyde dirilmesi olarak görmesi ilginçtir. Bu bağlamda şu da akla gelen bir ihtimal. Acaba bugün azgelişmiş tâbir edilen halklar, bedevîlik-barbarlığa, geriliklerinden ötürü daha yakın olmaları dolayısıyla, gelecekteki toplumu inşa etmek konusunda gelişmiş toplumlara göre daha çok toplumsal kolaylıklara sahip değiller mi? (İktisatta, azgelişmiş ülkelerin iktisadî kalkınma sürecindeki bazı alanlarda üstünlükleri olduğu bilinen bir husustur.) Sosyalist ihtilallerin Rusya ve Çin gibi ülkelerde olması ve en gelişmiş kapitalist ülkelerin hiç değilse bugüne değin buna karşı direnebilmiş olmaları bunun bir kanıtı olamaz mı? (Şevket Süreyya, **Suyu Arayan Adam**'da Sovyetlerde I. Cihan Savaşı ertesinde, «asıl» ihtilal olacağı sanılan bir Alman ihtilalinin nasıl heyecanla ve boşuna beklendiğini canlı bir dille anlatır.) O zaman üçüncü dünyaya mensup olmak belki bir mazhariyet sayılamaz mı? (Hattâ çağımızda İspanya ve İtalya'nın çektiği bir takım sıkıntılar, çağında çok ileri ama aynı ölçüde yoz Roma medeniyetinin etkilerinin bu iki ülkede hâlâ başka ülkelere göre daha çok duyulmasının bir sonucu olamaz mı?) Kemal

Tahir'in bunu hatırlatan bir düşüncesi vardı. Yıllar önce Robert Kolej Yüksek Okulunda yaptığı bir konuşmada, Türkiye'nin AÜT geçmişi sayesinde sosyalizmi kolayca gerçekleştirebileceği gibi, kolayca da başarıya ulaştırabileceğini, hattâ bizden önce sosyalist düzeni benimsemiş olmalarına rağmen, Balkan sosyalist ülkelerine örnek olabileceğini söylemişti. Bütün bunlar, geri kalmışlığımızın, en azından fazla üzülünecek bir durum olmadığını, tersine, iyi değerlendirilip ondan yararlanma gereğini ortaya koyuyor sanırım.

BAŞVURU

(B) Niyazi Berkes, **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi,** c. I (İst., Gerçek Yayınevi, 1969).

(E) Frederick Engels, **The Origin of the Family, Private Property, and the State** (N Y., International Publishers, 1964).

(H) Ümit Hassan, **İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi** (Ank, Siyasal Bilgiler F. Y., 1977).

(K) Hikmet Kıvılcımlı, **Tarih Tezi: Tarih Öncesi-Tarih-Devrim-Sosyalizm** (İst., Tarihsel Maddecilik Yayınları, 1976).

(MI, MII) İbni Haldun, **Mukaddime** I, II, çev.: Zakir Kadirî Ugan (Ankara, Maarif Vekâleti Yayınları, 1954).

KONUT-GELİR BÖLÜŞÜMÜ İLİŞKİSİ ÜZERİNE

Oğuz ARI

I. GİRİŞ

1923'de Cumhuriyetin ilânından başlayarak kırsal ve kentsel alanlarda konut politikası ve konut plânlaması başlıca ilgi alanı olmaktan uzak kalmıştır. Kamunun ve 1936'dan başlayarak kamu iktisadi teşebbüslerinin üstlendiği konut yapımı dışında, bu konuda başlıca inisyatif, özel sektöre bırakılmıştır. Günümüze değin, sektörlerin üretimdeki payı açısından konutun GSMH'deki payı oldukça düşük olmakla beraber, sabit sermaye yatırımlarındaki oranı, en yüksek olanlar arasındadır. Yaklaşık olarak konut yapımının % 90'ını özel sektör üstlenmiştir. (1) Ucuz maliyetli konut yapımına sınırlı olanak tanınmış ve dar gelirlilerin gereksinimlerini karşılamayı amaç edinen kamu sosyal konut ve kira politikasının uygulanmasına tam anlamıyla geçilememiştir. Dar gelirliler yararına, konuyu bir gelir bölüşümü sorunu biçiminde ele almak yerine, göreli olarak üst gelir tabakalarının talebini karşılamaya ağırlık verilmiştir.

Gelir bölüşümü önlemleri hesaba katılmak şartıyla bu tutum, sorunun dikey gelişme yerine, göreli sektör büyümesi şeklinde ele alınmasıyla tutarlıdır. (2)

Ayrıca, kent düzeyinde, kent plânlamasında tüm sosyal yapı gözönüne alınmamıştır.

---

(1) Çezik, Asuman ve Erdum'u, Güngör, **Dördüncü Beş Yıllık Plan Hazırlık Çalışmaları Yerleşme Sorunlarına İlişkin Örnekler,** Ankara, DPT, Mart, 1976, sf. 5.

(2) Çezik Asuman ve Erdumlu, Güngör, a.g.e., Sf. 2, ayrıca, bk Danielson Michael, N. ve Keleş, Ruşen. **Urbanization and Income Distribution in Turkey,** Princeton-Turkey Income Distribution Project, (teksir) Temmuz, 1978, Sf. 25. Bu makalede, yazarlar, bütünüyle konut yapımı teşvik görmediği ve genellikle özel sektöre bırakıldığı için, konut stokunun elverişliliğinin, üst gelir tabakalarına yönelik olduğunu belirtmektedirler.

Verimsiz yatırım olarak tasarlandığı için, bütünüyle bir konut politikası yürürlüğe konmamıştır. Gerçi kamu kuruluşları ya da kamunun ortak olduğu kuruluşlar, kişilere ve blok apartmanlar inşa eden ve üyelerin bitiminde konut sahibi olduğu kooperatiflere, konut kredisi vermişlerdir. Bu konuda, başlıca kamu kuruluşları üzerinde durulmuştur. Emlâk Kredi Bankası başlıca olarak orta sınıfların konut yapımı sorunu ile ilgilenmiştir. Sosyal Sigortalar Kurumu, sigortalı işçilerin üye oldukları kooperatiflere, 1977 sonuna kadar, 11 milyar TL aşan kredi olanakları sağlamış, buna karşılık kullanılabilir konut alanlarında, saptanan standartlar itibarile, Batı Avrupa ülkelerinin sosyal konut standartları üzerinde kalınmıştır. İmar ve İskân Bakanlığı, verimsiz yatırım sayıldığı için ve önceliği olmayan bir sektör olarak kabul edilmesi nedeni ile, dar gelirlilere konut kredisi sağlanması ve konut yapımı sorunu ile, ancak son zamanlarda ilgilenmeye başlamıştır. 1960'da ilgili faslı kapatmamak için, Bakanlık Konutlar Genel Müdürlüğü bütçesinde 1 milyar TL tutarında ödenek ayrılmıştı. Buna karşılık 1975'ten sonra, Bakanlık bütçesinde konut yapımı, konut kredileri ve arsa tahsisleri için 2 milyar TL ödenek ayrılmıştır. Ayrıca, Genel Müdürlük bünyesinde, ilgili dairelerin katılmasıyla, konut politikası uygulamak amacıyla, bir koordinasyon kurulu kurulmuştur. Aynı amaçla, çeşitli illerde bulunan belediyelere ve kırsal alanlarda sanayi tesisi kuran işletmelere, maddi ve teknik yardım sağlanmıştır. Uzun vadede, Genel Müdürlüğün konut politikası, gelir dağılımını etkileyici yönde işleyecektir. Günümüzde ise konut politikasını etkilemede, Genel Müdürlüğün konut politikası dışında SSK'da, bu politikayı etkileyecek yoğun fon birikimi vardır.

Türkiye'de özel toprak mülkiyeti vardır fakat buna ek olarak devletin ve belediyelerin mülkiyetinde arsalar mevcuttur. Gerekli kaynak tahsisi yapılabildiği zaman, arsa spekülasyonuna karşı bu arsalardan yararlanmak ve gecekondu bölgelerini ya giderek kaldırmak ya da onların yerini alacak yapıları yapmak sözkonusu olacaktır.

Bu incelemede, Devlet Plânlama Teşkilâtı, Devlet İstatistik Enstitüsü, Emlâk Kredi Bankası, SSK, İmar ve İskân Bakanlığından sağlanan toplamı yansıtan veriler ve gelir dağılımı ve konut sorunu ile ilgili Hacettepe Üniversitesi anketi sonuçları ele alınmıştır. Gelir dağılımı - konut politikası ilişkisi, ya da uygulama ile ilgili veriler

üzerinde durulmuş, istatistikler sunulmuştur. O bakımdan, kırsal ve kentsel alanlarda, iyi hazırlanmış bir konut politikasının saptanması ve uygulanması gerekmektedir. Hızla büyüyen kentlerde, konut darlığını kısmen karşılamak yanında gecekondular, bu bakımdan birçok eksiklikleri olmakla beraber, sanayileşmeye katkısı olacak ucuz konut sağlanması olanağını sağlamışlardır. Öte yandan bir konut politikasının olmaması, ya da SSK ve benzeri kamu kuruluşları tarafından sınırlı olarak uygulanması, düşük gelir gruplarının, daha yüksek gelir gruplarının konut gereksinimlerini karşılamasına yol açmaktadır. SSK'nın sağladığı konut kredileri, artan enflâsyon karşısında tavandaki ayarlamalara rağmen, giderek, inşaat maliyetini karşılamamakta, ödenen primler, konut yatırımları bakımından dar gelirlilere nisbetle daha avantajlı olan daha yüksek gelir gruplarının konut yatırımları için fon birikimi sağlamaktadır. Konut politikasının olmayışı, şöyle açıklanabilir:

Gelişme politikası ile ilişkili olarak yatırım öncelikleri saptanırken konut sektörüne öncelik tanınmamıştır. Genellikle, belki de haklı olarak, öteki sektörlerde yatırımların gelişmeye daha çok katkıda bulunacağı düşünülmüştür. Dolayısıyla ve inisyatifin bu sektörde öncelikle özel sektöre bırakılmasıyla, düzenli konut stoku açısından yüksek gelir tabakaları doğrultusunda yoğunlaşma eğilimi görülmektedir. Öte yandan, iktisadi gelişme hedefleri bakımından konut politikasına öncelik tanınmamakla beraber, ortaya çıkacak eşitsizlikleri hafifletmek amacı ile, SSK ve İmar ve İskân Bakanlığı gibi kamu kuruluşları, kamu konut projeleri oluşturmakla görevlendirilmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi bu amaç sınırlı olarak gerçekleştirilmiştir.

Öteki azgelişmiş ülkelerdeki benzeri oluşumlarda paralel olarak, kırsal bölgelerden kentlere doğru oluşan yoğun iç göçler ve hızlı kentleşme, özellikle büyük kentlerde, konut talebini karşılayacak gecekonduların yapımına ağırlık verilmesi sonucunu doğurmuştur. Dolayısıyle, gecekondu yapımı bir ölçüde, konut politikasına karşıt olarak adlandırılabilecek bir politika ile ilişki kılınabilir. Öte yandan, hükümetler, genellikle gelir bölüşümünü etkileyici bir politika uygulaması örneği olarak kentsel alanlarda gecekondu yapımına kısmen musamahakâr davranmışlardır.

II. ARAŞTIRMA UYGULANMASI /

Konut Yapımı İle İlgili Durumun Tartışılması

İlk olarak konut yapımı ile ilgili bazı hususları açıklamak, veriler sunmak istiyoruz. Verilere göre zaman süresi içinde oluşan eğilim ve bölgelere göre farklılaşmalar açıklanacaktır. Bölgelere göre inşaat ruhsatlarının zaman içinde izlediği eğilim, konut maliyetlerinde ve kullanılabilir konut alanında ortaya çıkan değişmeler, konut yapımında yatırım hedefleri üzerinde durulacaktır. Çeşitli kuruluşların konut yapımını gerçekleştirmekteki yeri üzerinde durulmadan önce, gelir bölüşümü ile ilişkili olarak konut durumu tartışılacaktır. Bu konuda hukuki mevzuata değinilecektir. Ayrıca, konut politikası üzerinde durulmadan önce bu konuda elde edilen veriler tartışılacaktır.

Konut yapımı, inşaat ruhsatları ile ilişkili olarak incelenmiştir. İnşaat ruhsatları, kentsel alanlarda hızlı nüfus artışı ve kentleşme ile ilgili olarak konut gereksinimini yansıtmaktadır. Konut gereksinimi sürekli olarak artmakta ve kısmen gecekondu yapımı ile karşılanmaktadır. Dar gelirlilere yönelik konut yatırımlarına bir ölçüde kamu kuruluşları tarafından kredi sağlanmakta, bu da gecekondularda oturan dar gelirli grupları genellikle içermemektedir.

Deflâsyona yol açacağı ve artan fiyatlar karşısında konut harcamaları azalacağı için, enflâsyonun ve fiyat artışlarının inşaat ruhsatları üzerinde negatif etkisi olmaktadır.

Bu konuda iskân ruhsatları yerine inşaat ruhsatları ile ilgili DPT ve DIE tarafından derlenen veriler, konut yapımı göstergesi olarak incelenmiştir. İnşaatın uzun sürmesi olası olmakla beraber, iskân ruhsatları üzerinde durulmamış; iskân ruhsatının alınması, binada özellikle önceden onaylanmayan değişiklikler yapıldıysa, uzadığından, bu yola gidilmiştir. Ayrıca, bir başka gösterge olan konutların durumuna ilişkin verilere kıyasla, inşaat ruhsatları, incelemenin yapıldığı dönemlerde daha belirgin bir gösterge olarak tanımlanabilir, çünkü bu konuda gerek DPT gerek DIE ve İmar ve İskân Bakanlığı verileri genel nitelikte olup kentsel alanlara kıyasla kırsal alanlarla ilgili daha az bilgiyi içermektedir.

A. Bölgelere Göre İnşaat Ruhsatlarının İçinde İzlediği Eğilim

Hacettepe Üniversitesi Nüfus Araştırmaları Enstitüsü tarafından yapılan araştırmada (*) belirlenen beş demografik bölge ile ilintili olarak 1965-74 yılları arasında inşaat ruhsatlarının izlediği eğilim, önemli bölgesel farklılıkları, değişmeleri ve birbirine paralel artışları belirlemekte ve olası olarak, artan enflâsyonun etkisi ile, 1974'de belirli bir düşme göze çarpmaktadır (Bkz. Şekil 1). 1965-1974 yılları arasında inşaat ruhsatlarının dökümü, her bölgede 1000 nüfusa düşen ortalama konut sayısı itibarile yapılmıştır. Gelişen ülkelerde, inşaat ruhsatları trendi, kentleşme ve artan arsa fiyatları arasındaki ilişki üzerinde durulabilir. Günümüzde gelişmiş ülkelere kıyasla gelişen ülkelerde, kentleşme olgusu daha güç koşullarda gerçekleşmektedir. Özellikle kentsel bölgelerde hızlı nüfus artışı, kişi başına milli gelirin düşük olması, gelir bölüşümündeki eşitsizlikler, bu güçlüğü arttırmaktadır. Öte yandan, iktisadi konjonktürün gelişmiş ülkelerde olduğu kadar azgelişmiş ülkelerde de arsa fiyatlarını etkilemesi doğaldır. Drabkin (3) kentsel büyüme üzerinde dururken, bu konuda verilere sahip olan tüm sanayileşmiş ülkelerdeki durumla ilgili olarak, arsa fiyatlarında en önemli artış oranının 1960-1965 yılları arasında oluştuğunu, bu arada en büyük artışın 1963'de ortaya çıktığını belirtmektedir. Fiyatlar 1969-72 arasında stabilize olmuş, son iki yılda da gerilemiştir. Bu durum, genel olarak son iktisadi büyüme konjonktür örüntüsüne uymaktadır. Drabkin, arsa fiyatlarında oynamaların her iki yönde de önemli olduğunu belirtmekte ve fiyatlarda hızlı artışları, hızlı düşüşlerin izlediğini açıklamaktadır. Türkiye'de 1965-74 yılları arasında ılımlı enflâsyonun, önce inşaat ruhsatlarında artışa yol açtığı, dönemin sonuna doğru ise artan enflâsyonun ruhsatlarda gerilemeye yol açtığı açıklanabilir. Öte yandan arsa spekülasyonu da, arsa fiyatlarının artışını etkilemiştir. Gelişmiş ülkelerde, kent plânlaması ve kentsel yaşam ve faaliyetleri bölgelere göre ayırma ve farklılaştırma önlemlerinin alınması sonucu olarak, arsa spekülasyonu üzerinde nisbî bir kontrol kurulmuş, arsa fiyat-

(*) Hacettepe Üniversitesi Araştırması örneklem yöntemi Ek 1'de açıklanmıştır.

(3) Drabkin, Darin, **H. Land Policy and Urban Growth,** Oxford, Pergamon, 1977, 67.

larının, büyüme konjonktürünü daha yakından izlemesi olası olmuştur. Öte yandan, sanayi temelinden verimlilikten yoksun az gelişmiş ülkelerin gelişme sırasında, büyük enflâsyonist baskılara maruz kalması ve kentleşmenin arsa spekülasyonunu arttırması beklenir. Buna ek olarak, Türkiye'de ne 1969'da kurulan Arsa Ofisinin ne de 1972'de kabul edilen Emlâk Vergisinin arsa spekülasyonunu önleyemediğine değinmek gerekir. Reel ücretlerde artış da 1971'de gerilemiştir. (4) Öte yandan, harcanabilir gelirle kıyaslandığında, inşaat ruhsatlarının bölgesel dağılımı gelir bölüşümüyle paralel bir örüntüyü oluşturmaktadır. (5)

DPT'nin sözü edilen gelir bölüşümü (dağılımı) sıralaması, sekiz birim, yani beş bölge ve üç büyük kent olarak ele alınmıştır. Üç büyük kent, bölgeleriyle birleştirildiğinde, Şekil 1'dekine uyan bir dağılım 3, 1, 4, 2, 5 sıralaması olarak belirmektedir. Ayrıca, inşaat ruhsatlarına göre, her 1000 nüfusa düşen konut sayısı bölgelere göre harcanabilir gelir bölüşümüne paraleldir. Gelir bölüşümü verileri 1973 yılını kapsamaktadır; bununla beraber bölgesel dağılımın üzerinde durulan süre içinde, yani 1965-79 arasında, önemli bir değişikliğe uğramadığı varsayılmıştır.

B. Kent Konutlarının Maliyetinde ve Kullanılabilir Alanda Değişmeler

Kent konutlarında 1952-71 yıllarında kullanılabilir alan, 88 m^2, 92 m^2, 110 m^2 arasında değişmektedir. Kullanılabilir alanda, 1960 ve 1971 yıllarında önemli azalmalar olmuştur.

İşçilere yönelik konut kooperatiflerine kredi sağlayan kamu kuruluşu olarak SSK kredi alabilmek için kullanılabilir alanı 100 m^2 olarak sınırlayarak bu azalmayı etkilemiş olabilir. (6) Bu, Türk standartlarına göre sosyal konut alanının tavanıdır ve SSK ve ayrıca

(4) **Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı,** Ankara, Resmi Gazete Kasım 28, 1972, Sf 67.

(5) DPT. **Gelir Dağılımı Araştırması** Ankara, DPT, 1973, Sf. 38.

(6) Keleş, Ruşen, **Kooperatifçilik İlkeleri ve Sosyal Konut Politikası Açısından Türkiye'de Konut Kooperatifleri,** Ankara, İmar ve İskân Bakanlığı, 1967, Sf. 202.

ŞEKİL 1

1965-1971 YILLARI ARASINDA BÖLGELERDE 1000 NÜFUSA DÜŞEN ORTALAMA KONUT SAYISI

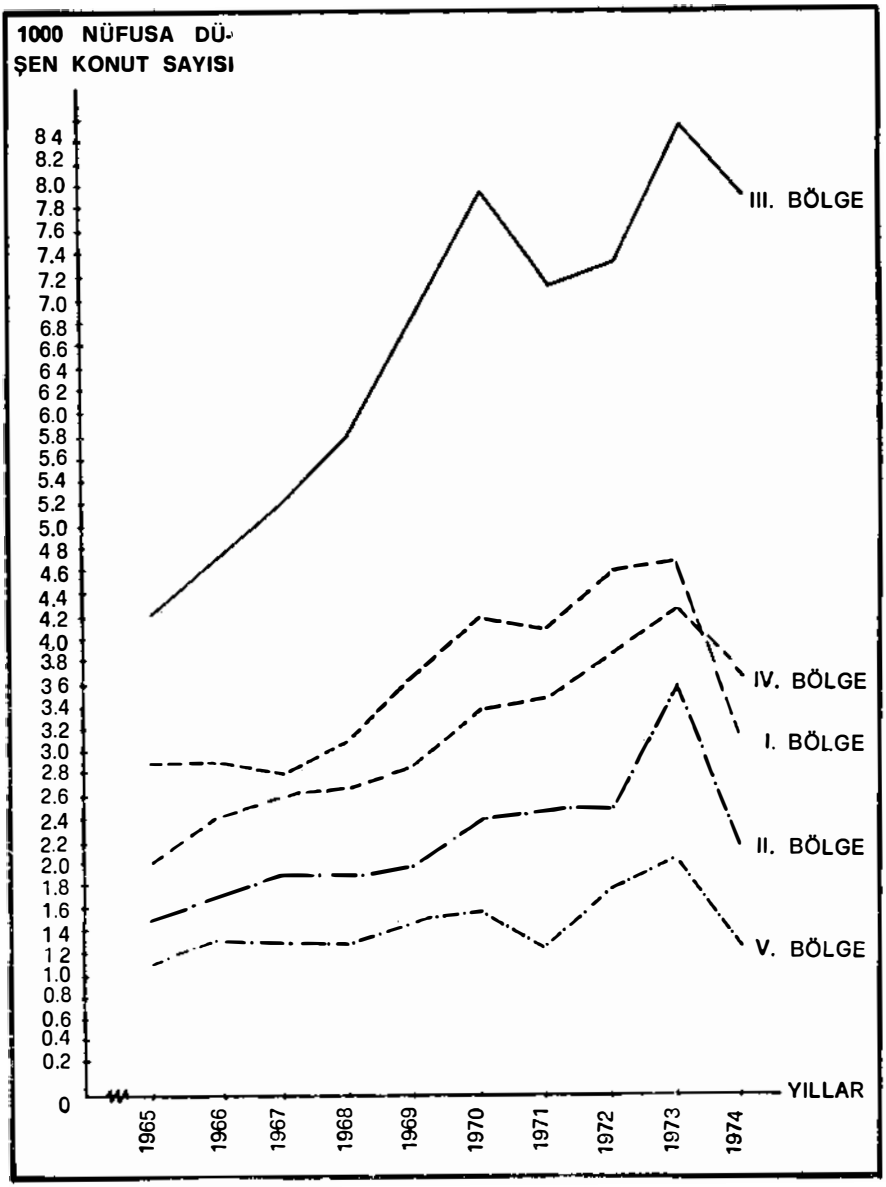

KAYNAK: İnşaat İstatistikleri İle İlgili DİE Yayınları

1975'ten başlıyarak İmar ve İskân Bakanlığı, konut kooperatiflerine kredi sağlamada bu kriteri uygulamıştır. Öte yandan, orta gelir tabakalarının konut talebi ve gereksinimleri, kat mülkiyeti kanununa göre ve Emlâk Kredi Bankasının sağladığı kredilerle gerçekleştirilen yapılarda, bu tavanın 100 m² üstünde olması sonucunu doğurmuştur. Dolayısıyla, tercihlerde, kullanılabilir alan bakımından farklı menfaatlerin oluştuğu gözienmektedir. Ayrıca, konutlar tamamlandığında, hisse sahiplerinin mülkiyetine geçmekte ve kooperatifler feshedilmektedir. Bu durum kooperatif inşaatlarında kârların yükselmesine neden olmaktadır. Öte yandan, sosyal, sosyal konut anlayışının gelişmesi açısından, kooperatiflerin, konutların kollektif mülkiyetine sahip olması bir çözüm getirebilir. Ayrıca enflâsyonist eğilime uygun olarak m² yapım maliyetleri 1952-71 yılları arasında değişmiştir (Bkz. Şekil 2 A, 2 B).

Yapım maliyetleri nominal olarak 1952'de 136 TL/m²'den 1971'de 456 TL/m²'ye yükselmiştir. Öte yandan, fiyat deflâtörü açısından ele alındığında, değişmeler varsa da, önemli bir artış yoktur. Bu arada, sunulan tabloda 1969'da gözlenen artış, inşaat malzeme fiyatlarında birden artış nedeni ile oluşmuş olabilir.

Buna ek olarak, konut fiyat artışlarına, kentleşmeden ötürü arsa fiyatlarında artışlar neden olmuş olabilir. Bu durum, gelir gruplarını farklı ölçüde etkileyecektir.

C. Konut Yapımında Yatırım Hedefleri

1963-72 yılları arasında yatırımların gerçekleşmesi ilk başta, gerek özel konut, gerek tüm konut yapımı için önerilen hedeflerin altında kalmıştır. 1963-64 yıllarında kamu konut yatırımı hedefi 650 milyon TL olarak saptanmışken, 350 milyon TL yatırım yapılmış, buna karşılık, özel sektörde saptanan hedefin biraz altında kalan 2 milyar TL yatırım yapılmıştır. Bunu izleyerek, konut yatırımları sürekli olarak gelişme göstermiş ve 1971'de, kamu sektöründe 650 milyon TL ve özel sektörde 6.4 milyon TL ulaşan yatırımlarla, her iki sektörde de saptanan hedefleri aşmıştır. (7)

Konut yapımında özel sektörün payı % 83.6 - % 95 arasında olup alt gelir gruplarının gereksinmelerine yönelen bir konut politi-

(7) **Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı**, Sf. 266.

ŞEKİL 2 A

1956-1971 YILLARI ARASINDA M² OLARAK KONUT MALİYETİ

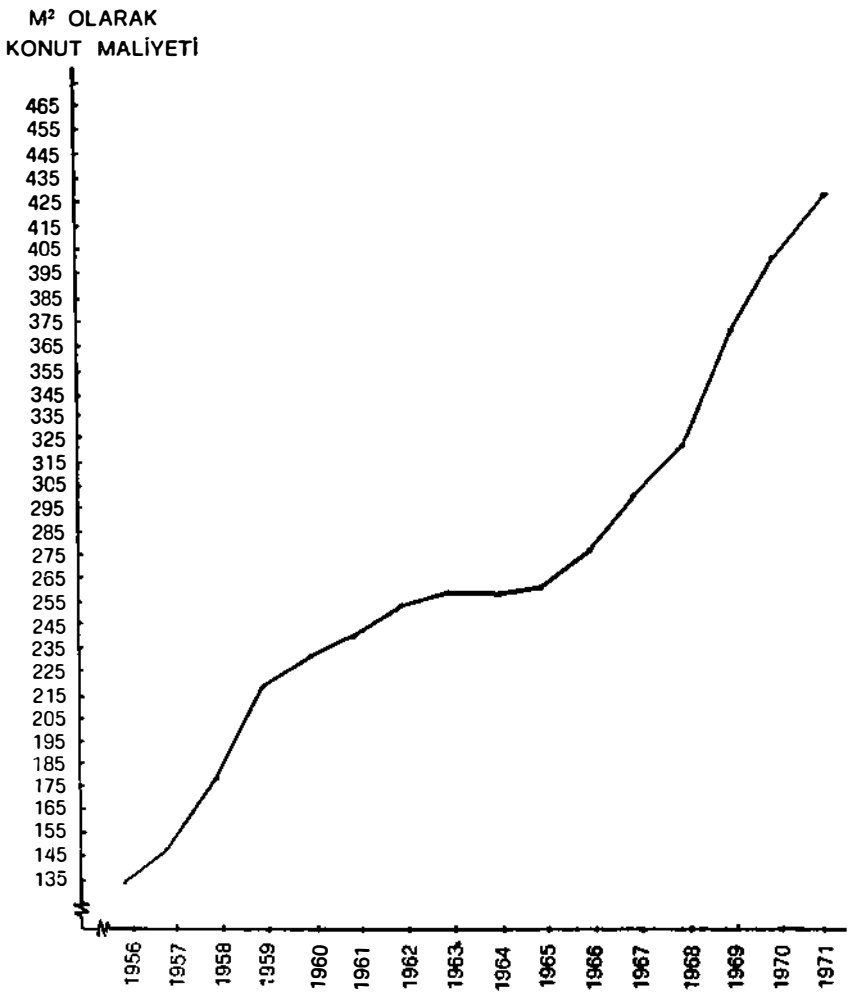

KAYNAK: DPT İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Çalışmaları, Konut Sektörü Raporu, Ef. 5, Tablo 11, Mart 1967. Resmî Gazete No: 14374, Sf. 264 Tablo 642, 1972.

ŞEKİL 2 B

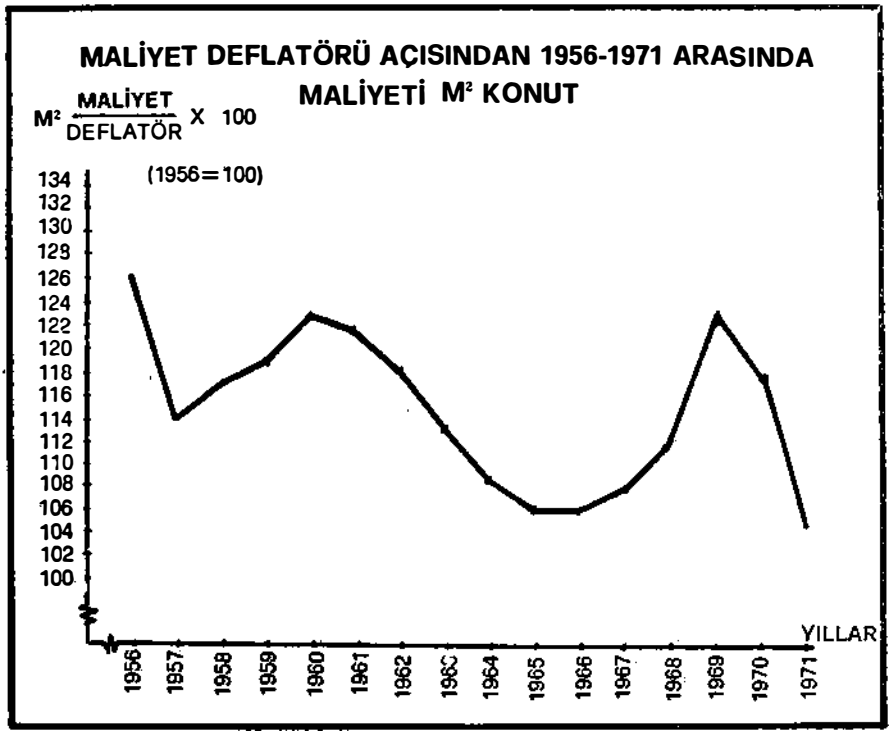

KAYNAK. DPT İkinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı Çalışmaları, a.g.e, TABLO 5, Sf. 11 1967 Resmi Gazete a.g.e., Sf. 264, TABLO 642, 1972. Türkiye Milli Geliri Sf. 105-107, 115-117, 1972.

kası ile desteklenmediği sürece, eşitlikçi gelir bölüşümüne katkısı olmayacaktır. Bu bakımdan kamu kuruluşları tarafından özel sektöre kredi sağlanırken dar gelirlilere yönelik yapım projelerine öncelik tanınabilir. Buna karşılık, bu politika, özel sektörün menfaatleri ile uyuşmamaktadır. Ayrıca, sosyal konutlar için konut alanı standardı, Türkiye'de 100 m² iken birçok sanayileşmiş Avrupa ülkesinde, 71 m²'dir. (8) Öte yandan, kentsel alanlarda konut gereksinimini hane

(8) Devlet Plânlama Teşkilâtı **Konut Sektörü Birinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı, Yardımcı Çalışmalar,** Ankara, DPT, Ekim, 1962, Sf. 62.

ŞEKİL 3

1963-1972 YILLARI ARASINDA TOPLAM KONUT YATIRIMLARI VE KAMU KONUT YATIRIMLARI, HEDEFLER VE GERÇEKLEŞME

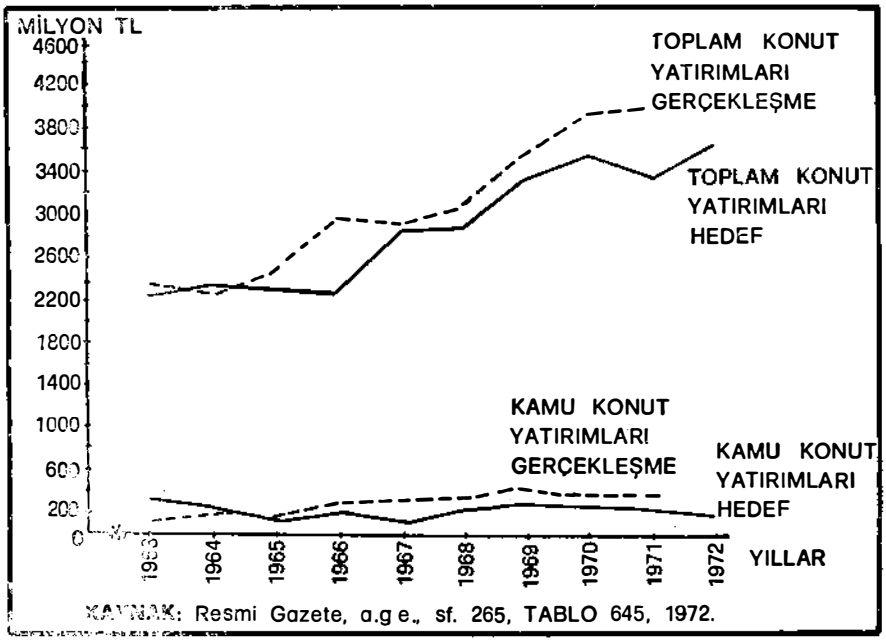

KAYNAK: Resmi Gazete, a.g.e., sf. 265, TABLO 645, 1972.

halkı nüfusu etkilemektedir; hane halkı nüfusu, gelişmiş ülkelerde ortalama 3 kişi iken Türkiye'de 5'tir. (9) Konutlarda nüfus yoğunluğu kullanma alanı daha geniş olan konut yapımını etkilemiş olabilir. Kullanma alanı geniş olan ve bloklar halinde konut inşa etme eğilimi de vardır ve bu da genellikle gelirin eşitlikçi bölüşümünden yana olmayıp günümüz koşullarında lüks sayılmaktadır.

Öte yandan, cari fiyatlar ve fiyat deflâtörü açısından yatırımlar hesaplandığında, hem hedeflerin hem de gerçekleşmenin basık kaldığı görülmekte ve gerçeğe daha yakın bir tablo ile karşılaşılmaktadır (Bkz. Şekil 3).

(9) Devlet Plânlama Teşkilâtı, **İkinci Beş Yıllık Plân Çalışmaları, Konut Sektörü,** Ankara, DPT, Mart, 1967, Sf. 23.

1963-71 yılları arasında konut yatırımları, sabit sermaye yatırımlarının % 20'sini oluşturmuş ve ilk başta, sabit sermaye yatırımları öteki sektörleri de geride bırakarak imalat sanayii sektörünü dahi aşmıştır. 1967'ye kadar konut sektörü ağırlık taşımış ondan sonra imalat sanayinin ağırlığı artmıştır (Bkz. Şekil 4).

Büyük kullanım alanı olan konut yapımı eğilimi oluştuğu ve sosyal konut alanı standartını uygulamadan bir ölçüde kaçınıldığı için, kentsel alanlarda konut gereksinimi karşılanmayabilmektedir. Bu durumda, konut kredilerinin sosyal konut yapımına tahsisi, kooperatif konut mülkiyetinin desteklenmesi, alternatif çözümler olarak ileri sürülebilir. Öte yandan, üretilen milli gelirde inşaat ve konut sektörlerinin payı yaklaşık olarak % 3'tür. Bu durum, bu alanda sermaye yatırımlarının verimsizliğini belgelemektedir ve konut yatırımlarına öncelik verilmemesi politikası ile tutarlıdır (Bkz. Şekil 5).

Karşılaştırmalı olarak başka ülkelerde konut durumu ve gereksinmeleri açısından, İngiltere'de oda başına nüfus, 1951-1966 yıllarında 0.8 ile 0.6 arasında, 1965-1972 yıllarında Türkiye'de 2.4 ile 1.9 arasında değişmiştir. Oteki Avrupa ülkelerinde oda başına nüfus, bu iki sınır arasındadır. Oda başına nüfus bakımından Türkiye ortalaması 2.4 olup kırsal alanlarda 2.7'ye yükselmiş, kentsel alanlarda 2.05 olmuştur. Bu, konut durumunun göreli olarak kentlerde, kırsal bölgelerden daha elverişli olduğunu yansıtmaktadır. ([10])

Metropollerde ve öteki kentlerde konut gereksinimi, kısmen gecekondu yapımı ile karşılanmaktadır. Örneğin, üç büyük kentte ve pamuk ve tarım endüstrisinin belirgin olduğu Adana'da, gecekondu yapımı, 1965-1970 yıllarında, % 30 ile % 61.5 arasında artış göstermiştir. ([11]) Nüfus patlaması sonucu kentlere göç sonucunda oluşan konut talebini gecekondular bir ölçüde karşılıyorsa da, gecekondulaın durumu ve alt yapısı elverişsizdir ve bu konutlarda yoğun nüfus yaşamaktadır. Dolayısıyla, sosyal konut sorununun çözümlenmesi gerekmektedir.

Gecekondular, konut yapımına destek olmayan politika sonucu, bir kısım dar gelirlilerin konut talebini karşılamaktadır. Gecekondu

(10) **Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı**, Sf. 266.
(11) **Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı**, Sf. 270.

ŞEKİL 4

1963-71 YILLARI ARASINDA SEKTÖRLERE GÖRE SABİT SERMAYE YATIRIMLARI

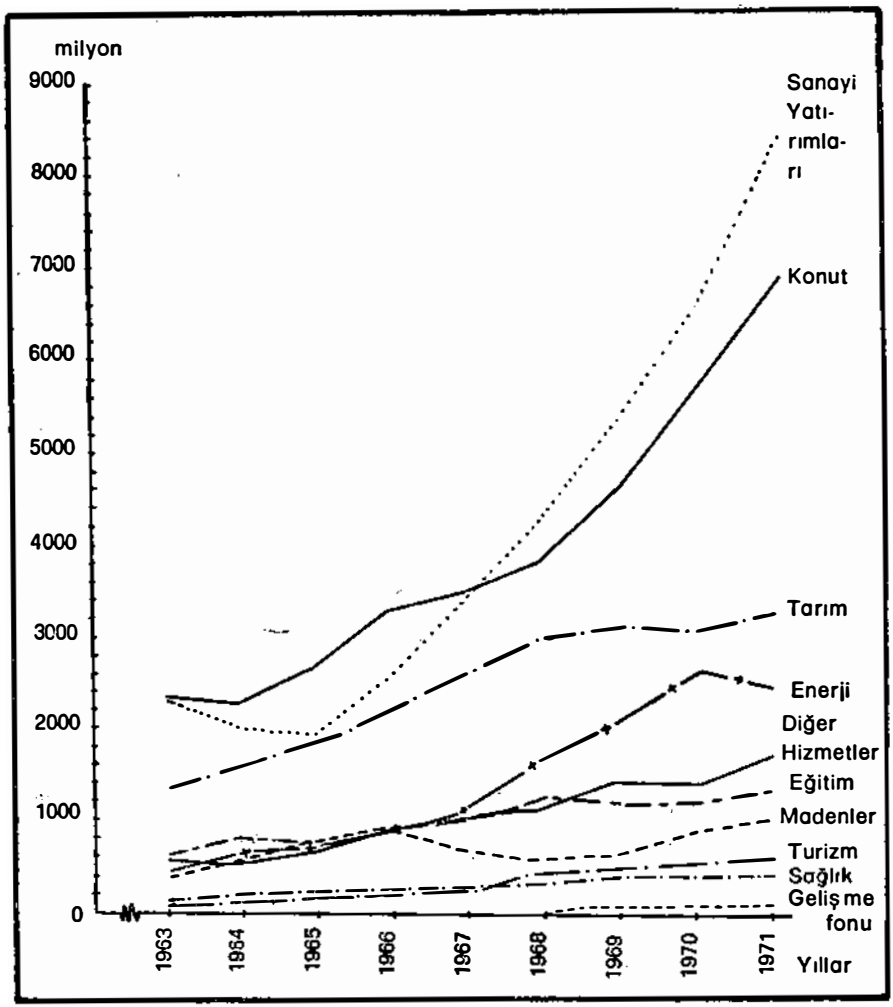

KAYNAK: Resmi Gazete, a.g.e., sf. 24, Tablo 32, 1972.

ŞEKİL 5

MİLLİ GELİRİN ÜRETİMİNDE SEKTÖRLERİN PAYI

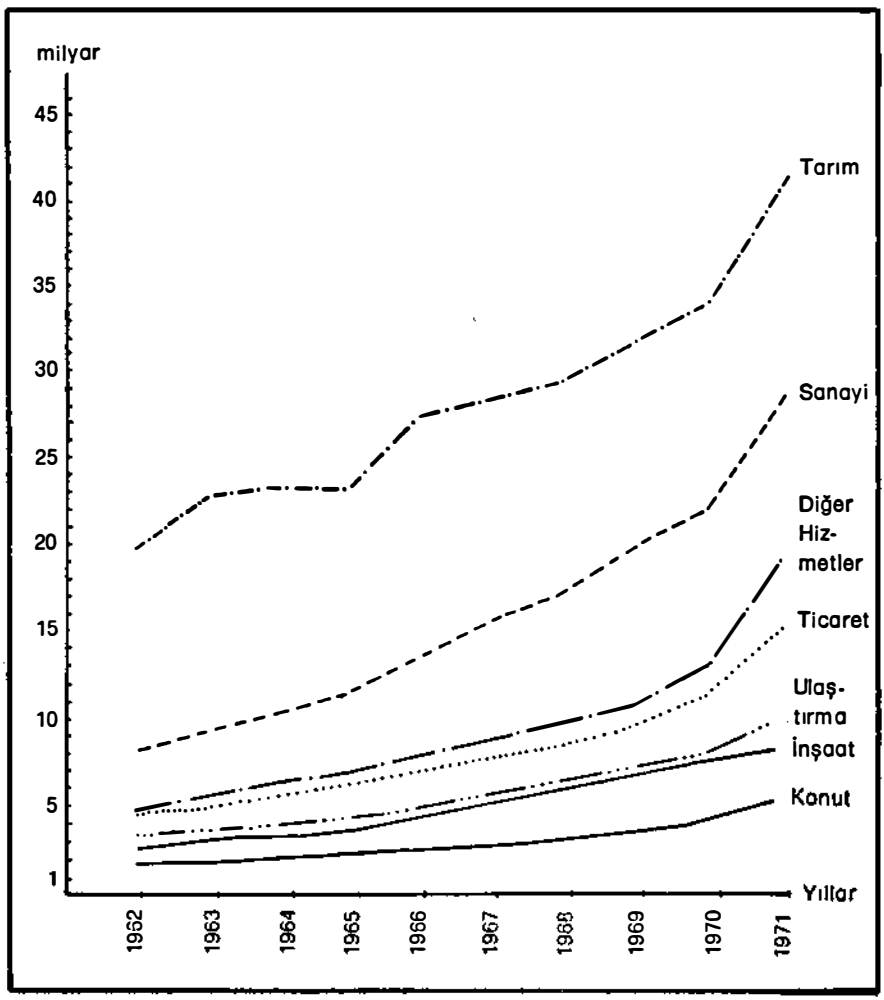

KAYNAK: Resmi Gazete. a g.e., sf. 33, Tablo 54-55, 1972.

maliklerinin ilk bakışta tapuları yoksa da, giderek siyasi baskılar sonucu, tapu almaktadırlar. Kentsel alanlarda konut eşitsizliği gözönünde tutulduğunda, bu hukukileştirme süreci gelir bölüşümünü etkileyebilmektedir.

D. Hukuki Statü

1972'de kabul edilen Emlâk Vergisinin dar gelirlilere yönelik ve regresif yönleri vardır. Eksikliği gidermek için önlem alınmakla beraber, alt gelir gruplarının konut yapımı olanaklarına sınırlamalar da getirilmiştir. Örneğin, mülkten sağlanan gelir azaldıkça ödenen vergi oranı artmaktadır. Bununla beraber, bu sınırlamayı hafifletici bir unsur olarak, mülkün 1/4'i vergiden muaf tutulmuştur. Mülkün değeri azaldıkça vergiden muaf tutulan oran artmaktadır ve dolayısıyle, daha küçük konutlarda yaşamak istenir olmaktadır. Emlâk vergisi gelirle ilişkili olmadığı için, ödeme sırasında nakit ihtiyacı doğmaktadır; bu bakımdan da kişilerin değeri yüksek mülk sahibi olmaktan kaçınması olasılığı doğmaktadır. Ote yandan, emlâk vergisi gelir vergisinde kapsanmakta ve kiralanan yer vergiden düşülmektedir ve dolayısıyla üst gelir gruplarına yönelik eğilim ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, bu geriye dönük (regresif) bir yönü ortaya çıkarmaktadır. Emlâk vergisinin 50.000 TL üstünde olan kısmının 1/4'i 5 yıl süre ile vergi dışı tutulmuştur. Bu süre içinde 50.000 TL'den düşük değerli gayri menkuller tümüyle vergi dışı kalacaktır. Vergi dışı kalan kısım, düşük değerli yerlerde arttığı için, bu verginin ilerici yönünü yansıtmaktadır. Buna ek olarak, satış sırasında satış vergisi ile birlikte gayri menkul kıymet artışı vergisi de ödenmektedir. ([12])

E. Konut Mal ve Hizmetleri

Kırsal ve kentsel alanlarda konut mal ve hizmetleri ve konutların durumu ile ilgili veriler, 1973 Hacettepe Üniversitesi Araştırması ve DPT'den sağlanmıştır. Araştırma esas itibarile demografik konuları kapsamaktadır, buna ek olarak konut durumu ve gelir bölüşümü konularında elde edilen veriler, harcanabilir gelirle ilgili olarak, 1973 DPT Gelir Dağılımı Araştırmasına kaynak olmuştur.

Konut mal ve hizmetleri, kişisel harcamaların önemli bir bölü-

(12) Bulutoğlu, Kenan, **Türk Vergi Sistemi,** İstanbul, 1977, Sf. 401, 443.

münü oluşturmaktadır ve beklendiği gibi, gelir artışı ile konut kalitesinin daha yüksek düzeyde olması arasında müsbet bir ilişki vardır. Araştırmada, konut kalitesi, kullanılan inşaat malzemesi, akar suyu ve sıhhi tesisatı, mutfağı bulunup bulunmadığı, oda sayısı, sorularına dayanarak araştırılmış ve gösterge geliştirilmiş; ayrıca ev sahipliği ya da kiracılık konularını kapsayan sorular sorulmuş, kiracılığın kentsel yörelerde arttığı saptanmıştır. Ev sahipliği, kentsel alanlara kıyasla kırsal alanlarda daha yoğundur. DPT araştırmasında, kentsel alanlarda konut sahipliği örüntüsü ile ilgili veriler, bu hususu desteklemektedir. Örneğin 1960 yılında genel olarak kentsel alanlarda konut sahipliği oranı % 58.29 iken bu oran İstanbul'da % 38.59 ve Ankara'da % 37 olmuştur ve bu durum metropollerde kiracılığın arttığını belgelemektedir. ([13])

Ayrıca, yaşama standardı; havagazı, telefon, özel oto, çamaşır makinesi, TV, buzdolabı, pikap, tül perde, halı ya da kilim, mutfak eşyası, iskemle ve koltuk, karyola gibi, dayanıklı mallara ve tüketim eşyasına sahip olmak, kullanabilmek konusunda sorularla incelenmiştir. Bu mal ve hizmetlerin varlığı derecesine göre, yaşama standardı ile ilgili gösterge geliştirilmiştir. (*) Bu göstergeler itibarile nüfus bakımından büyük kentlerde, kırsal alanlardaki daha az nüfuslu kentlere (10.000'den az nüfuslu kentler, uğraşı alanı tarıma dayalı olduğu için, kırsal sayılmaktadır) kıyasla, bu bakımdan durum gelişme göstermektedir. Ayrıca, göstergeler gelir düzeyi ile karşılaştırıldığında, gelir düzeyi, daha yoğun nüfuslu kentlerde artmakta, az yoğun kentlerde ise azalmaktadır. Ayrıca, meslek hiyerarşisi açısından, götürülen hizmetler itibarile konut durumu, daha üst düzeydeki mesleklerde gelişmişlik göstermektedir. Ki kare testleri, bu bakımdan $P < 0.05$ ve $P < 0.001$ düzeyinde anlamlılık taşımaktadır.

Ayrıca, Hacettepe araştırmasından elde edilen verilere dayanan

(13) Devlet Plânlama Teşkilâtı, **Konut Sektörü Birinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı**, (1963-1967) **Yardımcı Çalışmaları**, Ankara, DPT, Ekim, 1962.

(*) Konut kalitesi göstergesi (gösterge 1) geliştirilirken bu durumu belirleyen konutun yapısı ile ilgili faktörlere varlık derecesine göre farklı ağırlık verilmiştir Sonra, cevaplar bu ağırlıklara göre, 1-5, 6-10, 11-16 şeklinde üç grupta toplanmıştır. Hayat standardı göstergesini (gösterge 2) geliştirirken, benzeri yöntem uygulanmıştır. Fakat bu defa, grupların kapsamı farklı belirlenmiş, 0-5, 6-10, 11-19 olmuştur.

DPT araştırması sonuçlarına göre, hane halkı gelir bölüşümü açısından, metropoller ve yoğun nüfuslu kentlerde, harcanabilir gelirin yarıdan fazlası elde edilmekte, buna karşılık nüfusu 2.000'den az yerleşme bölgelerini de içeren ve Türkiye nüfusunun yarıdan fazlasını oluşturan aynı zamanda tarım sektörünün önemli bir bölümünü oluşturan yerleşme merkezlerinde, harcanabilir gelirin yarıdan azı elde edilmektedir. Aynı kaynağa göre, en eşitlikçi gelir bölüşümü, 2.000 - 15.000 nüfuslu kentlerde görülmektedir. ([14]) Bölgesel gelir bölüşümünde eşitsizlik eğilimi, az gelişmiş ülkelere özgü değildir. Gelişmiş ülkelerde de, örneğin, kamu hizmetlerinin götürülmesinde, göreli olarak gözlenebilir. Buna karşılık bu tür ülkelerde kamu hizmetlerini düzenlemek için daha kapsamlı önlemler alınmıştır.

Gelir bölüşümünde eşitsizlik olmakla beraber, Hacettepe araştırması verilerine göre, konut mal ve hizmetlerindeki eşitsizlik gelir bölüşümündeki eşitsizliği aşmamaktadır. Bu konuda, konut kalitesi ve hayat standardı göstergeleri ve gelir bölüşümü itibarile Lorenz eğrisi çizilmiştir. Bütün bölgeler birleştirildiğinde, gösterge 1'in onu izleyerek gösterge 2'nin gelir bölüşümüne kıyasla daha eşitlikçi dağıldığı görülmektedir.

F. Konut Yapımına Destek Olan Kurumlar

Konut yatırım ve yapımına destek olan kurumları güçlendirmek ve fon sağlamakla ilgili ikincil politika önlemleri, kısmen konut yapımını özendirmeyici politikayı dengelemekte ve konut arzındaki eşitsizliğe karşı çıkmaktadır. Bu bakımdan, bazı kurumlar dar gelirlilerin, bazı kurumlar ise orta gelir gruplarının konut gereksinimini karşılamaya yönelmektedir. Bu incelemede, konut kredisi sağlayan başlıca sivil kurumlar üzerinde durulacaktır. Bu bölümde, başlıca olarak SSK, Bağ-Kur, Emlâk Kredi Bankası ve İskân Bakanlığı üzerinde durulacaktır.

a. Sosyal Sigortalar Kurumu

SSK, sigortalı işçilere konut kredisi sağlamaktadır. Hukuki mevzuat, tek işçi çalıştıran işyerlerine dahi sigorta yükümlülüğü getirmekle beraber, uygulamada, Emekli Sandığı kapsamı dışında kalan devlet ve özel sektörde genellikle orta ve büyük işyerlerinde işçiler

(14) Devlet Plânlama Teşkilâtı, **Gelir Dağılım Araştırması**, Sf. 38.

ŞEKİL 6

HARCANABİLİR GELİR ENDEKS 1 VE ENDEKS 2 ARASINDAKİ İLİŞKİ İLE İLGİLİ LORENZ EĞRİSİ

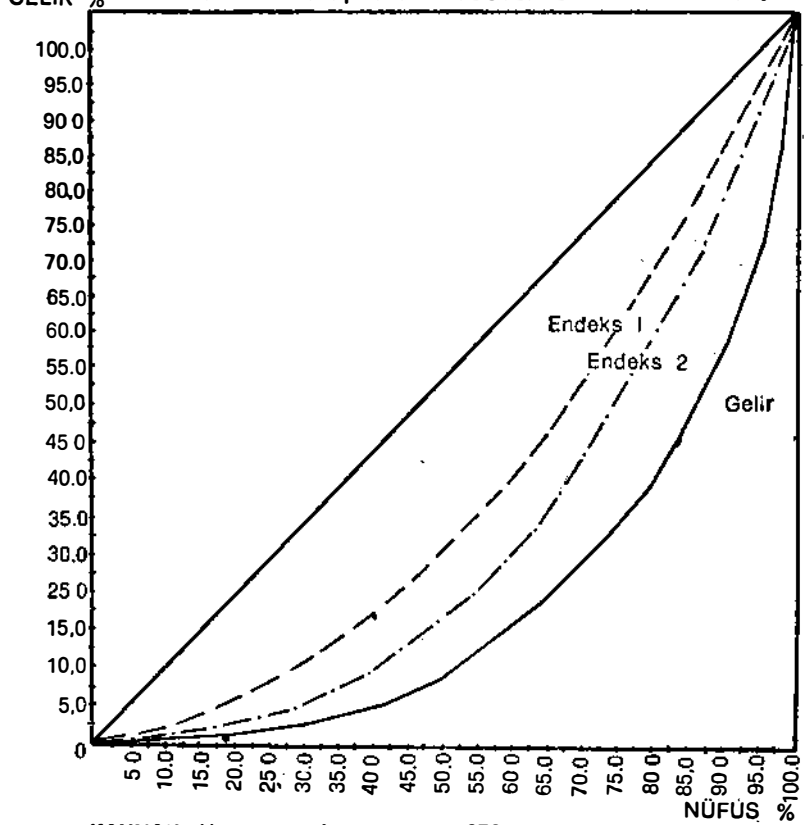

KAYNAK: Hacettepe Araştırması, 1973.

sigortalı olmaktadır. SSK, kendi yaptığı konutlar dışında, Emlâk Kredi Bankası gibi hukuki statüsünde gerekli önlem alınmış bankalar yoluyla işçilerden oluşan kooperatiflere konut kredisi sağlamaktadır. Türkiye'de konut kredisinin en önemli bölümü SSK tarafından sağlanmakta olup kümülatif toplamı 1977 yılında 11.699.156.041 TL ulaşmıştır. Dolayısıyla, SSK kredilerinin gelir bölüşümüne önemli katkısı olacaktır.

1957-1976 yıllarını kapsayan verilere göre, sigortalı işçiler oranı

açısından konut kredilerinin bölüşümü, yedi bölgede incelenmiştir. Ayrıca, bölgelerde sigortalıların konut gereksinimi ve fiilen konut kredisi alanlar bakımından da, aynı süre içinde konut kredilerinin dağılımı incelenmiştir.

Hacettepe Üniversitesi araştırmasında, Ege ve Marmara bölgeleri 3'ncü bölgeyi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri 5'nci bölgeyi oluşturmaktadır. Dolayısıyla, bölgeler tasnifi birbirine denk olmakta ve 7 bölgeyi 5 bölgeye indirgemek olanaklı olmaktadır. 1976 yılı verilerine göre, sigortalı sayısı bakımından konut kredileri bölgelere göre dengelenmiş değildir. Örneğin, Marmara ve Ege bölgesinde, sağlanan kredilerin % 40.2'sine karşılık % 55 sigortalı işçi, Orta Anadolu'da ise % 32.4'üne karşılık % 16.5 sigortalı işçi vardır ve bu durumda bu bölgeye kredi kaydırılmış olması olasılığı belirmektedir. Öteki bölgeler, sigortalı oranı ve konut kredisi alanların oranı bakımından dengelidir. Bu arada, Orta Anadolu bölgesinde, Kayseri'de, konut kooperatifi kurmak konusunda bir sosyal birikim olduğu açıklanmıştır. ([15]) Bu tür birikimlerin ve gerekli eğitimin, konut kooperatiflerinin kurulmasında ve kredi dağılımında kaymaları etkileyeceği düşünülebilir (Bkz. Tablo 1).

TABLO 1: COĞRAFİ BÖLGELERE GÖRE SİGORTALI SAYI VE YÜZDELERİ İLE 1976 YILI SONUNA KADAR KENDİLERİNE AÇILAN KONUT KREDİLERİ

Bölgeler	Sigortalı Sayısı	%	Konut Kredilerinden Yararlananlar	%
Marmara	810.250	41	34.135	31
Ege	283.859	14	10.118	9.2
Orta Anadolu	329.009	16.5	35.690	32.4
Akdeniz	188.097	9.4	8.428	7.7
Karadeniz	250.678	12.5	15.080	13.7
Güneydoğu Anadolu	64.056	3.1	2.611	2.4
Doğu Anadolu	71.931	3.5	4.001	3.6

KAYNAK: SSK VERİLERİ.

(15) Keleş, Ruşen, «Şehirleşme Süreci» Yavuz, Fehmi, Keleş, Ruşen, Geray, Cevat (yayınlayanlar) Şehircilik-Sorunlar, Uygulama ve Politika, Ankara, SBF, 1973, Sf. 616.

SSK konut kredilerinde kümülatif artışlar belirgindir ve 1971 yılında tüm konut yatırımlarının % 11'ini oluşturmuştur. Dolayısıyla, konut yatırımlarında SSK'nın önemli rolü vardır. 1952-1977 yılları arasında kooperatifler yolu ile 131.046 konutun yapımı desteklenmiştir.

Buna karşılık, SSK'nın kredileri talebi karşılamamaktadır. Bir DPT araştırmasından esinlenerek sigortalıların % 20'sinin konut gereksinimi olacağı, sigortalılar arasında kredi için bir başvuranlar göz önünde tutularak tahmin edilse, bölgelere göre konut kredilerinden yararlananlar bakımından talebin karşılanmayacağı görülecektir. Bu bakımdan, 1'nci bölgede konut gereksinimi olanların % 52' sinin, 2'nci bölgede % 29.7'sinin, 3'ncü bölgede % 20.2'sinin, 4'ncü bölgede % 20'sinin, 5'nci bölgede ise % 23.3'ünün kredi alması olasıdır (Bkz. Tablo 2).

TABLO 2: SİGORTALI SAYISI VE KONUT GEREKSİNİMİ BÖLGELER ORTALAMASI

Bölgeler	Toplam Sigortalıların % 20'sinin Konut Kredisine Gereksinimi Olduğu Tahmini	Konut Kredisinden Yararlanan Sigortalılar	% 20'sinin Gereksinimi Olduğu Tahminine Dayanarak Onlar Arasından Yararlanan
1. BÖLGE	5.570	2.895	.520
2. BÖLGE	3.871	1.150	.297
3. BÖLGE	14.757	2.976	.202
4. BÖLGE	4.739	946	.200
5. BÖLGE	1.578	367	.233

KAYNAK: SSK VERİLERİ.

Konut kooperatifleri üyelerine uygulanan ve çoğunlukla sigortalı kalifiye meslek elemanlarının cevaplandırdığı bir anketin sonuçlarına dayandığı için, konut gereksinimi olanların % 20 dolayında olduğu, eksik bir tahmindir. Dolayısıyla, sigortalılar arasında orta gelir tabakalarına eğilim göstermekte ve konut gereksinimi olanları eksik tahmin etmektedir. Bununla beraber, çevreye doğru kredi kayması gözlenmektedir. Eldeki veriler, bölgesel ortalamalardır ve sigortalılar açısından arz ve talep arasındaki farkı açıklamaktadır. SSK kredileri yoluyla konut yapımında çevreye kayma eğilimi, eşitlikçi bir

dağılım sağlamamaktadır. Ayrıca, sigortalı olmayanların konut gereksinimi, tarım sektöründe çalışanların da çoğunluğunu kapsayacak biçimde, bu incelemede ele alınmamıştır. Dolayısıyla SSK'nın rolünün ve politikasının, gelir bölüşümüne yönelik ve eşitlikçi olmaya yönelik olmakla beraber, bu bakımdan kapsamlı olmadığını açıklamak gerekir.

Ayrıca, kooperatif sayılarında, üye sayılarında ve açılan konut kredilerinde aylık dalgalanmalar görülmektedir.

Zaman trendi bakımından peryodik dalgalanmaların açıklanması şöyle denenebilir: 1953 yılında üye başına 25.000 TL olan kredi miktarı halen 250.000 TL'ye yükselmiştir. Bu miktar 1975'de üye başına 100.000 TL, Eylül 1976'da ise 125.000 TL ve 1976'da 150.000 TL'ye yükselmiştir. Cari fiyatlara göre yatırımlar ve fiyat deflatörü bakımından durum ele alındığında, üye başına kredi miktarı 1953'de 25.000 TL iken bu miktar 1975'de 10.857.76 TL, 1976'da 11.693.17 TL olmuştur. Bu, sabit fiyatlarla (1953 fiyatlarıyla) zaman içinde kredi miktarının azaldığı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, kredi miktarında artış, gerçek olmaktan çok görünürdedir. Ayrıca, kredilerde bir artış olunca, kredi talebinde bir artış olmakta, bunu izleyerek genel fiyat artışları olmakta ve kredi yetersiz kalmaktadır. Buna karşılık, her yeni artış, kredi başvurularını desteklemekte ve verilen krediler artmaktadır. Kredi dalgalanmaları, kooperatif sayısını da etkilemektedir. Krediler % 25 - % 50 dolayında arttığı zaman kooperatif sayısı da artmakta ve hem yeni kurulan kooperatifler, hem inşaatları sürdüren kooperatifler, kredilerden yararlanmaktadır. Dolayısıyla, hem kredi kaynaklarından yararlanan kooperatif sayısında, hem kredi taleplerinde zaman içinde dalgalanmalar olmaktadır.

Yukarıdaki açıklama, kredi konusunda alınan kararlara ve zaman süresi içinde fiyat artışlarının etkisine ağırlık tanımaktadır. Hükümet değişmeleri ve onu izleyen politika değişikliklerinin de, kredileri artırmak ya da stabilize etmek yönünde benzer etkisi olabilir.

Konut kredileri; 85 m²'den az, brüt kullanma alanı olan konutları inşa eden kooperatiflere, 20 yıllık ödeme süresi koşuluyla ve % 4 faizle, 100 m²'ye kadar brüt kullanma alanı olanlara ise 15 yıl süre ile ve % 5 faizle verilmektedir ve böylece daha küçük konutların yapımı teşvik edilmiş olmaktadır. Buna karşılık, metropollerde ko-

nut fiyatlarında görülen artışlar daha çok sigortalı orta gelir tabakalarının konut yapımına elverişlilik kazandırmaktadır, çünkü gecekondularda yaşayan dar gelirlilere kıyasla, kooperatif kredilerine ek olarak kendileri bu amaca yönelik fon sağlayabilecek durumdadırlar. Dar gelirliler de ödedikleri sigorta primleri ile onların konut yapımı çabalarına yardımcı olmaktadırlar. Devletin bir konut politikası olmamasından ötürü, yetersiz kredilerle konut inşaatını desteklemeye yönelik kurumlar kurmak yolu ile gerçekleştirilen ikincil tedbirler, talebi karşılamamaktadır. Buna karşılık, inşaat maliyeti daha ucuz olacağı için, çevre kentlerinde koşullar daha elverişli olabilir. Öte yandan, imalat sanayii ve hizmetler sektörlerinde çalışanlar, küçük kentlere oranla metropollerde daha yoğun olduğu için, sigortalı sayısı metropollerde artacaktır. Tarım sektöründe, sosyal sigorta uygulaması çok sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla, SSK konut kredileri aslında dar gelirlilere yönelik ve gelir bölüşümüne yönelik olmakla beraber, büyük kentlerde orta ve üst gelir gruplarına daha avantajlı durum sağlamaktadır. Ayrıca, bazı ailelerin birden fazla üyesi çalışarak para kazanmaktadır. Bu aileler de, konut yapımı bakımından ötekilerden daha avantajlı durumda olacaklardır.

b. Bağkur Konut Kredileri

Bağkur, 1975'ten beri konut kredisi sağlamaktadır. Benzeri işlem yapan diğer belli başlı kurumlarla, örneğin SSK ile karşılaştırıldığında, Bağkur'un kuruluşu daha yenidir. Konut kooperatiflerine açılan kredilerle ilgili bilgi, 1.10.1976 - 20.9.1976 dönemini kapsamaktadır. 135.317.000 TL tutarında konut kredisi, 67 ilde 2334 sigortalının üye olduğu kooperatiflere dağıtılmıştır. Krediden yararlananların sayısı sınırlı olduğu için gelir bölüşümünü etkilemek yönünde bir gelişme, amaç bu olsa da henüz gerçekleşmiş olmamaktadır.

Bu kişiler, küçük meta üreticisi, esnaf ve sanatkâr, serbest meslek sahibi olmakla beraber, farklı teknoloji düzeyi, hüner ve iktisadi faaliyet türleri bakımından, heterojen bir grup oluşturmaktadır, dolayısıyla birçoğu bakımından konut kredilerinin, yarı vasıflı ya da düz işçi veya teknoloji düzeyi düşük işlerde çalışır olmaları ve düşük gelir tabakalarını oluşturmaları yüzünden, gelir bölüşümünü etkileyici rolü olması beklenir.

c. Emlâk Kredi Bankasının Sağladığı Konut Kredileri

Yukarıda belirtilen kurumlar gibi, Emlâk Kredi Bankası kooperatiflere ve kişilere konut kredisi açmaktadır. Kredi tavanı ve ilk yatırılacak miktar, enflâsyon nedeni ile artmıştır. Öte yandan, SSK'da 1962'den beri yürürlükte olan kurallara göre konutlarda kullanılabilir alan 100 m^2 geçmemekle beraber, Emlâk Kredi Bankası kredileri yolu ile ya da Banka tarafından yaptırılan inşaatlarda, bu tavan aşılmıştır. Apartmanlarda, ortalama kullanılabilir alan 117 m^2 olup orta büyüklükteki apartmanlarda 113.8 m^2, büyük apartmanlarda ise 153.8 m^2'dir ([16]). Görüldüğü gibi, Banka, dar gelirlilerin menfaatleri açısından gelir bölüşümünü olumlu yönde etkilememektedir. Buna ek olarak, Banka daha çok, büyük kentlerde konut yapımını desteklemektedir. Banka, konut kredisi sağlayan başlıca kurumlar arasındadır. Konut kredisi sağlayan öteki kurumlar arasında askeri kurumlar, bu arada askeri fabrikalar ve Ordu Emekli Sandığı vardır. Ordu Emekli Sandığı, üyelerine önemli oranda konut kredisi sağlamıştır. Örneğin, 1969 yılında bu kurum üyelerine 301.671.000 TL tutarında konut kredisi vermiştir ve bu miktar, aynı yıl içinde SSK'nın sigortalılara sağladığı kredilerin üçte birine ulaşmaktadır. ([17]) Biz bu araştırmada, esas itibarile konut kredisi sağlayan belli başlı sivil kurumlar üzerinde durmak amacındayız.

Yukarıda toplam veriler üzerinde dururken, kooperatiflerce yaptırılan konutlarda, kullanılabilir alanda azalma eğilimi olduğundan söz etmiştik. Gelecek yıllarda, bu eğilimin konut kredisi veren kurumlara genelleşmesi umut edilir.

Emlâk Kredi Bankası, 1967-1976 yıllarını kapsayan dönemle ilgili veri sağlamıştır. Buna göre, bu dönemde kişisel konut kredileri 680 milyon TL ve kamu binalarının banka bina ve inşaatlarının yapımı için sağlanan kredi ve fonlar 2.675.000.000 TL ulaşmaktadır. Dolayısıyla, kişisel konut kredileri Bankanın toplam konut yatırımlarının sadece bir bölümünü oluşturmaktadır. Ayrıca, bu dönemde kişilere açılan konut kredileri artış eğilimi göstermiş, bu kredilerin da-

(16) Keleş, **Konut Kocperatifleri,** Sf. 202.

(17) Fry, Maxwell, J. Finance and Development Planning in Turkey, Leiden, Brice, 1972, Sf. 301.

ğıtımında, 475 milyon TL ile 55 milyon TL arasında değişmeler olmuştur.

Bu dönemde Banka, kooperatiflere 518.314.000 TL tutarında kredi sağlamıştır. Kişisel konut yapımı ve kooperatiflerin konut yapımı için sağlanan kredi miktarları birbirine yakındır. Konut kredileri artmakla beraber, yıllık dalgalanmalar olmuştur. Bununla beraber, kent topraklarında nüfus baskısı nedeni ile, genellikle, kredi veren kurumlarca kişisel konut inşaatı yerine, kooperatif ya da apartman inşaatı tercih edilmektedir.

Banka kredilerinde yıllık dalgalanmalar, SSK konut kredilerinde olduğu gibi, fiyatlardaki enflasyonist artışlardan kaynaklanmaktadır. Fiyat artışlarını, kredi tavanlarındaki artış izlemekte ve sağlanan kredilerde sıçramalar gözlenmektedir. Örneğin, konut kredisi 1967'de konut başına 35.000 TL iken, 1971'de 75.000 TL, 1975'te 150.000 TL, yükselmiştir. Krediler, yapılmakta olan binalara % 9 faiz ve 15 yıl vade, tamamlanmış binalara ise % 12 - % 14 faizle sağlanmakta olup bu oranlar hem SSK hem Imar ve İskân Bakanlığı faiz oranlarından yüksektir ve bu durumda orta sınıfların konut gereksinimlerinin karşılanmasının amaç olduğu kanısı güçlenmektedir. Ote yandan, bu araştırmanın yapıldığı sırada, kredi tavanı 250.000 TL yükseltilmiş, gene de fiyat artış seviyesinin altında kalınmıştır. Ayrıca, bir kamu ticaret ve yatırım bankası olan Emniyet Sandığı, kuruluş kanununda yapılan değişiklikle, 1972'den beri, benzer koşullarla, konut kredisi sağlamaktadır. Aynı şekilde, kuruluş kanununda yapılan değişiklikle, başka bir kamu kuruluşu olan Vakıflar Bankası da, konut kredisi vermektedir. Ticaret bankacılığında % 40'ı aşan faiz hadleri, konut kredilerinden yüksektir ve o bakımdan konut kredileri verimsizdir. Dolayısıyla, konut finansmanı bankacılığı, ticaret bankacılığının dışında kalmaktadır.

Buraya kadar, konut kredisi veren başlıca üç kuruluş üzerinde durulmuştur. Fon tahsislerinde eşgüdüm sağlandığı takdirde, bu ve benzeri kuruluşların gerek kredi dağıtımında gerek kentlerin çevresinde hazine ve belediye arsalarının tahsisi yolu ile arsa spekülasyonunun önlenmesinde, gerekse alt yapı tesislerinin gerçekleştirilmesinde ve yatırım fonu tahsisinde etkisi daha belirgin olacaktır. Eşgüdüm, kredi sağlanması önlemlerinin ötesine geçebilmelidir. İmar

ve İskân Bakanlığı, son dönemde eşgüdüm sağlamak için önlemler almıştır.

d. İmar ve İskân Bakanlığı Konut Genel Müdürlüğünün Konut Fonları

Emlâk Kredi Bankasının kredilerinde farklı olarak İmar ve İskân Bakanlığı Konutlar Genel Müdürlüğünün fonları, hem daha fazla, hem de gecekondu yapımını önlemek amacı ile, alt gelir gruplarının konut gereksinimlerine belirgin biçimde yöneliktir. Amaç, sosyal konut yapımını gerçekleştirmektir. Bununla beraber, blok apartman inşaatında, büyük kentler önde gelmektedir. Konut yapımı için, düşük faizle bazı belediyelere fon tahsis edilmiştir. Bazı kentlerde, Genel Müdürlük konut inşaatını üstlenmiştir. Konutların yapımı, bazı illerde 10-50 birime kadar düşmekle beraber, az gelişmiş bölgelere yöneliktir.

Amacın, gelir bölüşümüne yönelik olduğu fakat gereksinimin karşılanamadığı görülmektedir. Konut politikası ve yapımı başarılı olmamıştır.

Ayrıca, konut kredilerinde eşgüdümün gerçekleştirilmesi görevini Genel Müdürlük üstlenmiştir.

Genel Müdürlükte, bu amaçla, Bakanın başkanlığında 1975 yılında Maliye Bakanlığı, Sosyal Güvenlik Bakanlığı, DPT, Emlâk Kredi Bankası, SSK, Bağkur temsilcilerinden oluşan bir koordinasyon kurulu kurulmuştur. Kurulun amacı, dar gelirlilere konut edinme olanağı sağlanması yolu ile, eşitlikçi gelir bölüşümünü gerçekleştirmek, temsilcileri ile kurula katılan kuruluşlardan daha yakın bir tarihte faaliyete geçmekle beraber, politika saptayan başlıca örgüt olarak faaliyet göstermektir. Kurul, ilgili kuruluşların kredi limitleri, arsa tahsisleri, gecekondu bölgelerini önlemek amacı ile yapılan konut inşaatı konularında kararlar alır. Öte yandan, kurul, katılan ve bazısı Bakanlıktan daha fazla fona sahip olan kuruluşlar arasında eşgüdüm sağlamakla beraber, Başbakanlık gibi merkezi otorite sahibi bir üst organın üst düzeydeki rolünden yoksun olduğundan, görevini yerine getirmede çok etkin olmayabilmektedir.

İmar ve İskân Bakanlığı Konutlar Genel Müdürlüğünün faaliyetleri, kapsamlı olup dar gelirlilere yönelik bir konut politikasının oluş-

turulmasında yardımcı olabilir. Genel Müdürlük, 1976 yılında 1.162.112.000 TL tutarında bir konut yapımı programını yürürlüğe koymuştur. Genel Müdürlüğün malî ve teknik yardımı çerçevesinde ve belediyelerin denetiminde kira konutları yapımı, geri kalmış yörelerde konut yapımı, dar gelirlilere ve kooperatiflere gecekondu önleme bölgelerinde arsa ya da kredi tahsisi, programa alınmıştır.

Ayrıca Bakanlığa bağlı Afetler Genel Müdürlüğü de, depremler gibi doğal afetler olduğu zaman, malî, teknik ve sosyal yardım ve konut yardımı sağlamaktadır. Afetler olduğunda, Genel Müdürlük, ihale yolu ile konut yaptırmakta ya da yapımına nezaret etmektedir. Genel Müdürlük bütçesi, 1976'da 1.160.968.983 TL'dır. Buna karşılık Genel Müdürlük faaliyetleri, afet işleri ile sınırlı değildir. 1952 yılında Genel Müdürlük, Bulgaristan'dan 1951-1952'de tehcir edilen Türk asıllı göçmenler için konut yapımı projesinin gerçekleşmesini sağlamıştır. Bununla beraber, Genel Müdürlüğün faaliyetleri daha çok, âfet işlerine yöneliktir. O bakımdan, uzun süreli konut yapımı girişimlerini, Konutlar Genel Müdürlüğü üstlenmiştir.

Genel Müdürlüğün konut kredilerine ve yapımına ayırdığı fonlar, SSK fonlarından az olup SSK, konut kredisi sağlayan kurumlar arasında önde gelmektedir.

Alt gelir gruplarındaki kişilere, gecekondularda oturanlara, sağlanan konut kredileri, gecekondularla ilgili tüzük ve yönetmeliklere göre verilmektedir. Dar gelirli tavanı 1976'da yükseltilmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi yaptırılan konutların toplam sayısı çok fazla değildir, çeşitli illerde 20 ile 1000 arasında değişmektedir; ayrıca konut yaptırılan illerin çoğunda az sayıda konut inşa edilmiştir.

1976 yılında Gecekondu Önleme Bölgeleri Yönetmeliğinde belirlenen kurallara göre, Genel Müdürlük kredisinden yararlanacak olanlar, iki kişiden oluşan ve yıllık net geliri 38.000 TL olan ailelerdir, her ek aile üyesi için bu miktara yılda 4.000 TL eklenmektedir. ([18])

Faiz haddi, yılda % 4'tür. O bakımdan, dar gelirlileri tatmin çabası göze çarpmaktadır. Prefabrike üniteleri gerçekleştirmeden, geri

(18) İmar ve İskân Bakanlığı Çalışmaları, 1976, Ankara, İmar ve İskân Bakanlığı, 1976, Sf. 4.

teknoloji düzeyi ile, devletin konut ve apartman blokları yaptırma politikasının nasıl yürütüleceği ileri düzeyde teknolojiye geçilip geçilemiyeceği, ya da sınırlı bir teknoloji ile ve kooperatifler yolu ile, bitiminde sahiplerine intikal etmeyecek, mülkiyeti müşterek konutlar yapılıp yapılamayacağı, çözümlenmesi gereken sorunlar olarak ortadadır.

Konut sahipliği, bütün gelir gruplarına güvenlik sağlamaktadır. Konut, uğruna çaba gösterecekleri ve gelecek nesillere bırakacakları bir destek olmaktadır. Bu bakımdan, konutun bakımı anlam kazanmaktadır. Örneğin, 1975 yılında İzmit'te yapılan bir araştırmada, kademeli tesadüfi örneklem yöntemi uygulanarak kentte konutların yapılabilirlik incelemesi yapılmış ve soruları yanıtlayan derneklerin % 50'den fazlası, konutlarına ek birimler isteyip istemediklerini yanıtlarken, konuk odası istediklerini belirtmişlerdir. ([19]) Ankette, 3 odalı konut en fazla görünen örnektir. Ayrıca, konutta bakımın önemli olduğu belirlenmektedir; çünkü ek konuk odasına gereksinme duymak için bir ölçüde konutun bakımlı olması gerekmektedir.

e. Konut Politikası

Türkiye'de konut politikası, başka piyasa ekonomilerinde olduğu gibi, sanayii destekleme, sanayiye kredi tahsisi ve vergi indirimi sağlama gibi rasyonel ekonomik mülahazaların etkisinde kalmıştır. Ayrıca, tüm gelişmeden çok sektör büyümesi üzerinde durulduğu için ve sınırlı kapital birikiminden ötürü, bir ölçüde, konut yapımına karşıt bir politika oluşmuştur. Bu durumda, konut hizmetleri ikincil politikaların etki alanına girmiş ve yukarıda belirtildiği gibi, konut gereksinimini karşılamak üzere, kamu kurumları kurulmuş ya da bu işle görevlendirilmiştir. Bununla beraber, bu önlemler sınırlı kalmış ve bütün dar gelirli gruplar kapsanmamış, örneğin işçileri kapsamakla beraber bu konuda gereksinimlerini sürekli belirten memurları kapsamamıştır. İkincil politika önlemleri, bu durumda kısmen kapsamlı olmuştur. Bunda, konut kredilerinin ticaret ve sanayi kredileri kadar verimli olmadığı görüşü de etken olmuştur. Konut yapımına karşıt politika ile ikincil politika önlemleri birbirinin aslında karşıtı duru-

(19) Birleşmiş Mimarlar **İzmir Yeni Yerleşmeleri Yapılabilirlik Araştırması,** İstanbul, 1975, (teksir), Sf. 54.

mundadır, bununla beraber piyasa ekonomilerinde devlet tek yönlü hareket etmediği ve çeşitli grupların menfaatlerini yansıtmak durumunda olduğu için, bu durum doğal görülmelidir. Örneğin sanayici daha verimli sektörlere yatırım yapmak isteyecek ve sanayileşmeyi ötedenberi destekleyen devlet de desteğini sürdürecektir. Buna karşılık, orta gelir gruplarına yönelik konut inşaatını gerçekleştiren arsa sahipleri ve müteahhitler, sosyal konut inşaatını kârlı saymayabileceklerdir. Gelişen ülkelerde arsa spekülasyonu olanakları da onları etkileyecektir. Konutlarda oturan sahipler de, kat malikliğini tercih edebilecekterdir. Konut politikası önlemleri, bu durumda, dar gelirli grupların talebini oldukça sınırlı kapsayacak ikincil politika olarak etkisini sürdürecektir.

Konut politikası ile ilgili olarak Bakanlıklar da tek yönlü etki yapmamaktadır. Örneğin, Maliye Bakanlığı başlıca harcama kalemleri ile ilgili tasarruf önlemleri aldığı zaman bu, İmar ve İskân Bakanlığının ve kamu konut yapımı ile ilgili de öteki kuruluşların çalışmalarını güçleştirmektedir. Dolayısıyle, ikincil konut politikası, ancak kısmi çözüm getirecektir.

Bununla beraber, hızlı nüfus artışı, iç göçler ve hızlı kentleşme, düşük maliyetli konut yapımına talebi artıracak, bu da konut yapımına karşıt politikanın sonucu sayılan gecekondularla kısmen karşılanacaktır. Bu durumda, konut politikasının geliştirilmesi zorunluğu kaynak tahsisi olanaklarının sınırlarını zorlayacaktır.

Bu sınırlamalar gözönünde tutularak, kamu arsalarının sosyal konut yapımına tahsisi; konutların tamamlanmasıyle feshedilmeyen ve konutların bakım ve yönetimi ile görevli kooperatiflerce konut inşaatı; devletin konut yaptırması gibi ikincil politika önlemlerine ve büyük kentlerde konut yapımına ağırlık veren sektör gelişmesi yerine, konut hizmetlerinin yaygınlaştırılmasını gerekli sayan birincil politika önlemlerinin geliştirilmesi ile ilgili yatay gelişme plânının uygulanmasına ağırlık verilmesi, yerinde olacaktır.

III. SONUÇ

Araştırmada, özellikle dar gelirli grupların durumu ile ilgili olarak konut politikası uygulaması olanakları ve konut-gelir bölüşümü ilişkisi üzerinde durulmuştur. Türkiye'de konut yapımının orta gelir

tabakalarına yönelik olduğu görülmektedir. SSK konut kredilerinde olduğu gibi, genellikle dar gelirlilere yönelik konut kredisi politikası güdüldüğü durumda bile, dar gelirli sigortalıların ödedikleri primlerle, orta gelir gruplarında olanların konut gereksinimlerinin karşılanmasında yardımcı oldukları görülmektedir. 1966 tarih ve 634 no.lu Kat Mülkiyeti Kanunu, enflâsyonun etkisiyle, kat maliklerine önemli sosyal güvenlik sağlamaktadır.

İmar ve İskân Bakanlığının başlatmış olduğu konut ve kiralık konut yapımı girişiminin uygulama alanı genişletilerek gerçekleştirilmesi gerekir. Ayrıca konutların sahipleri tarafından, bitince, kâr karşılığı satılması yerine, müşterek konut mülkiyeti projeleri geliştirilebilir.

Konut sektöründe sabit sermaye yatırımları, imalât sanayiinde sabit sermaye yatırımlarına yakın olup ek alt yapı tesisi yatırımları ile, imalat sanayiinde sabit sermaye yatırımlarının miktarını aşacaktır. Gelişen ülkelerin çoğunda olduğu gibi, yoğun iç göçlere ek olarak arsa spekülasyonu eğilimleri, ilâve bir maliyet unsuru oluşturmaktadır. Dolayısıyle, dar gelirlilerin arsa gereksinimini karşılamak için kamu arsalarının tahsisi ve kamu konut projelerinin gerçekleştirilmesi, yerinde olacaktır. Günümüzde, konut kredisi sağlayan başlıca kuruluşlar olarak Emlâk Kredi Bankası, SSK ve İmar ve İskân Bakanlığının konut kredisi faizleri duruma göre, % 4 ile % 12 arasında değişmektedir ve bu makuldür. Bununla beraber, artan enflâsyon karşısında sağlanan krediler yetersiz kalmakta ve sonuç olarak üst gelir tabakalarının kredilerden yararlanma olanağı artmaktadır. Arsa tahsisi ve örneğin, prefabrike konutların geliştirilmesi gibi, daha ileri bir konut teknolojisinin uygulanması yararlı olacaktır. Sektörlerin GSMH'nin üretilmesindeki payına konut sektörünün katkısı, % 3 dolayında olmakla beraber, kentleşme olgusu çok belirgin ve Türkiye'de nüfusun % 37.4'ü, 10.000 ve daha fazla nüfuslu kentlerde yaşadığından, konut hizmetleri, sosyal refah önlemlerinin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Dolayısıyla, öteki yatırım öncelikleri ile ilintili olarak ve özellikle kamu konut projelerine önem verilerek, daha belirgin bir konut politikası geliştirilmesi gerekmektedir. Konu ayrıca, imalât sanayii ve hizmetlerin belirli metropollerde kümelenmesi yerine, yatay gelişme ve bölge kalkınması politikaları bakımından da ele alınabilir.

EK 1

«TÜRKİYE'DE NÜFUS YAPISI VE SORUNLARI» KONULU HACETTEPE ANKETİNİN ÖRNEKLEMİ

DPT 1973 Gelir Dağılımı araştırmasında ve başka incelemelerde Hacettepe araştırması örneklemi üzerinde durulmuştur. (*) Uygulanan örneklem yöntemi, çok safhalı tabakalı örneklem olarak adlandırılmıştır. Türkiye, kırsal ve kentsel olarak iki tabakaya ayrılmış, kentsel Türkiye, sekiz alt tabaka olarak ele alınmıştır. Demografik bölgelere göre, kırsal ve kentsel Türkiye, beş alt tabakada ele alınmış, kentsel tabakalaşmada üç metropol kent, İstanbul, Ankara ve İzmir ayrı kentsel tabakalar oluşturmuş, böylece sekiz kentsel tabaka ortaya çıkmıştır. Türkiye, beş demografik bölgeye bölünmüş ve metropoller dahil, iller bu beş demografik bölge içinde ele alınmıştır. I. bölge, Orta Anadolu, II. bölge, Karadeniz, III. bölge Marmara-Ege, IV. bölge, Akdeniz, V. bölge, Güneydoğu dahil, Doğu Anadolu'yu kapsamaktadır. Her bölge ayrıca kırsal ve kentsel tabakalara ayrılmıştır. 2000'den fazla nüfuslu kentler, kentsel, 2000'den az nüfuslu olanlar, kırsal tabakaya ayrılmıştır. Bölgelerde kentsel ayırımına göre, metropollere ek olarak kentlerde alt tabakalar, nüfusa göre, 2000 ile 100.000 ve daha fazlası olarak oluşturulmuştur. Araştırmamızda, 10.000'den az nüfuslu kentleri, tarımsal uğraşılar önde geldiği için, kırsal saydık. Beş demografik bölgede, hane halklarının 6530'u kentsel, 1500'ü kırsal alanlarda yaşamaktadır. Hacettepe anketinin yöntemine uygun olarak, kırsal ve kentsel tabakalarda hane halklarına farklı ağırlık verilmiştir. Bölgelerde, hane halk nüfuslarına uygun biçimde yaklaşabilmek amacı ile, hane halkı nüfusu bakımından örneklem belirli çarpanlarla büyütülmüştür. Üç metropolde, yani İstanbul, Ankara ve İzmir'de, 1500 hane halkı örnekleme alınmıştır. Onar evlik kümeler, birincil örneklem birimlerini oluşturmuştur. Bölgelerde, kentsel alanlarda, tabakalar ve alt tabakalarda örneklemin

(*) Bu konuda yararlandığımız iki kaynağı belirtmek istiyoruz: **Gelir Dağılımı Araştırması,** Ankara, DPT, 1976. Chakraverti, A.K. and Çırak, E., **Technical Aspects of Statistical Estimations of Some Population Characteristics,** Ankara, Hacettepe University Institute of Population Studies, 1974.

büyüklüğü, nüfusa orantılıdır. Üç metropolde, örnekleme alınacak kümelerin sayısının olasılığı, her üç kentteki nüfusa oranlı olarak saptanmıştır. Kümedeki hane halklarının saptanması, kümeleri mahalle diye adlandırılan yönetim birimlerine göre sıralamakla gerçekleştirilmiştir. Kümelere tesadüf örneklem yöntemi uygulanmış ve tesadüfî rakamlar tablosundan yararlanılarak kümelerin seçimi yapılmıştır. Böylece onar hanelik kümeler, mahalleleri temsil etmiştir.

Metropoller dışında öteki kentlerde, beş bölgede, beş ayrı nüfus tabakasında, toplam olarak 25 kentsel tabakada örnekleme alınacak hanelerin olasılığı, nüfusa orantılı olarak saptanmış, sonra da, onar hanelik kümelerde anket uygulanacak şekilde, onla çarpılan birimler olarak geliştirilmiştir. Kırsal bölgelerde, kümeleri köyler oluşturmaktadır. Kırsal bölgelerde anket uygulamasını kolaylaştırmak amacı ile, 5'er köyden oluşan gruplar oluşturulmuştur. Beş köylük her grup bir ilçe ya da bucak merkezinden seçilmiştir. Bu yöntem gereğince, demografik bölgelerde ilçe merkezleri, beşerlik gruplar halinde saptanan kümelerden seçilerek örnekleme alınmıştır. İlçelerin takribi sayısı böylece elde edildikten sonra, kırsal tabakadan tesadüfi yöntemle örneklem seçilmiştir. Tesadüfi örneklem seçimi yöntemiyle alt idari birimler elde edildikten sonra, birbirine yakın, ilçe merkezini çevreleyen 5 köylük gruplar oluşturulmuştur. Maliyeti düşürmek için, birbirine yakın köyler seçilmiştir. Bundan sonra anket uygulaması için on hanelik gruplar seçilmiştir.

Yukarıda açıklanan örneklem yöntemi, bölgeler itibarile değişkenleri yaklaşık olarak temsil etmek üzere, örneklemi büyütmek için her haneye uygulanacak çarpanlara gereksinim olduğunu belirtmektedir. Bu çarpanlar, ya da büyütücü faktörler, yaklaşımlar gerektirdiğinde, bölgesel bütünü temsil etmek üzere hane halkı değerleri olarak ve çeşitli değişkenler gereğince büyütülerek, hane halkı düzeyinde uygulanmaktadır. Örneklemi büyütücü faktörler, her üç metropol için ayrı ayrı hesaplanmıştır. Belirli bir kentte bütün hane halklarına aynı çarpan uygulanmış, farklı kentlerde ve kırsal alanlarda ise, farklı hane halklarına farklı çarpanlar uygulanmıştır. Çarpan saptanırken, anketin uygulandığı yılda hanelerde, sayım yılına kıyasla, nüfus farklılığı da hesaba katılmıştır.

FİYAT TARİHİ VE BURSA İPEK SANAYİİ: OSMANLI SANAYİİNİN ÇÖKÜŞÜ ÜZERİNDE BİR İNCELEME 1550-1650 (*)

Murat ÇİZAKÇA

Bu çalışmada, basit ekonomi kuramlarının çerçevesinde kullanıldığı takdirde, fiyat tarihinin sanayinin çöküşü olayının analizinde faydalı bir analiz yöntemi olabileceği ileri sürülecektir. Sanayiinin çöküşü ise sanayileşmenin tersine iktisat tarihinin nispeten daha az bilinen bir yönüdür. Oysa Türkiye'nin yanında tüm üçüncü dünya ülkeleri hatta İtalya, Polonya gibi Avrupa ülkelerinin de tarihlerinin bu olayla ne kadar içiçe olduğu açıktır. Ne var ki arşiv kaynaklarına dayanan çalışmamızda sanayi çöküşünün teorik ve evrensel bir analizini yapmayacağımızı, tersine, dev Osmanlı ekonomisinin sadece bir kentiyle ilgileneceğimizi belirtelim. Bu kent 1550-1650 yılları arasında ipek sanayii ve ticaretinin Orta Doğu'daki en önemli merkezi durumunda olan Bursa'dır. (1)

Doğu Avrupa ve Orta Doğu'nun hemen hemen tamamını kapsayan Osmanlı ekonomisi «onaltıncı yüzyıl fiyat ihtilali» adıyla anılan

---

(*) International Economic History Association'ın Edinburgh'da toplanan yedinci kongresinde bir tebliğ olarak sunulan bu makale yazarın **Sixteenth-Seventeeth Century Inflation and the Bursa Silk Industry : A Pattern for Ottoman Industrial Decline?** başlıklı ve 1978 yılında Pennsylvania Üniversitesine sunulan doktora tezinden derlenmiştir. Bu çalışmanın ortaya çıkmasında çeşitli aşamalarda yardımlarını gördüğü Ö.L. Barkan, M. Wolfe, T. Naff, H. Sahillioğlu, M. Genç, C. Poni, H V.d. Wee, J. Brown, J. Lee, S. Faroqhi, C. Issawi, F. Birtek ve G. Libecap'e yazar teşekkürlerini sunarken yanlışlardan sadece kendisinin sorumlu olduğunu belirtir.

(1) Bursa'nın ipek sanayii ve ticaretinin en önemli odak noktası olduğu hk. bkz. Halil İnalcık, «Capital Formation in the Ottoman Empire», **The Journal of Economic History,** 29 (Mart 1969), 97-140, aynı yazar, «Harir», **Encyclopaedia of Islam,** 2 nd Edition, Leiden : Brill, 1960 ve «Bursa XV. Asır Sanayli ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar», **Belleten** 24 (1960), 45-102. Ayrıca bkz. Fahri Dalsar, **Türk Sanayii ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik,** Ist: İstanbul Üniversitesi Yayını, 1960.

dünya çapındaki enflasyonun etkilerinden kurtulamamıştı. (2) Fakat «fiyat ihtilalinin» Orta Doğu'ya yayılma süreci ve bu yayılışın Osmanlı Sanayii üzerindeki etkileri henüz araştırılmamışlardır. Bu çalışmamızda Bursa'nın durumu ele alınacak ve Bursa ipek sanayinin bu dünya olayından nasıl etkilendiği incelenecektir.

Bursa, incelediğimiz dönemde hem Osmanlı İmparatorluğu'ndo üretilen ve hem de İran'dan gelen ham ipeğin genellikle İtalya üzerinden Avrupa'ya gönderildiği önemli bir ticaret merkeziydi. Bursa'lı ipek dokuyucuları, böylelikle, hammaddenin sağlanmasında Avrupa'nın belli başlı dokuma merkezleriyle yeğin bir rekabet halindeydiler. Bu rekabet çalışmamızın ana noktalarından birini oluşturmaktadır. Biz, fiyat trendlerindeki önemli değişikliklerin diğer bazı faktörler yanında, hammadde üzerindeki Avrupa rekabetini de yansıttığını ileri süreceğiz. Bu rekabetin bir başka yönü de kumaşın satımında kendini göstermekteydi. Avrupalılar Osmanlı İmparatorluğu'na ağır yünlüler ile hafif ipekli kumaşlar ihraç etmekteydiler. Bursa bu kumaşların satıldığı ve yerli kumaşlarla rekabet ettiği önemli merkezlerden biriydi. Kumaş satımındaki bu rekabetin de Bursa kumaşlarının fiyat trendinde yansıyacağı bellidir.

Bir başka deyişle, Bursalı kumaşçılar Avrupalılarla iki aşamada rekabet halindeydiler - ham maddenin temini ve mamul maddenin (kumaş) satılması. İlk aşamadaki rekabetin ham ipek fiyatlarını arttıracağı ikinci aşamadaki rekabetin ise kumaş fiyatlarını baskı altında tutacağını düşünebiliriz. Böylelikle yeğin Avrupa rekabetinin bir yandan Osmanlı kumaşcısının maliyetini arttıracağı bir yandan da pazardaki talep yapısını daha elastik hale getireceği ileri sürülebilir. Kısacası, Avrupa rekabeti Bursa ipek sanayiinin kârlılığını azaltabilecek önemli bir faktör olarak dikkatimizi çekmektedir.

I. HAM İPEK FİYATLARI

A — Kaynaklar

Yukarıda sunduğumuz basit modell göz önünden ayırmayarak

(2) Ömer Lütfi Barkan, «Onaltıncı Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri», **Belleten** 34 (1970), 557-607.

1550-1650 yılları arasında Bursa ipek sanayiinin fiyat yapısını inceleyelim. Ö.L. Barkan'ın bir çalışması hariç Osmanlı tekstil fiyatlarının Avrupa fiyat tarihlerinde olduğu gibi ayrıntılı bir şekilde araştırılıp yayınlanmamış olduğunu görmekteyiz. (3) Bu yüzden fiyat verilerimizin hemen hemen tamamını arşiv kaynaklarından toplamaya mecbur kaldık. Bu amaçla Bursa'da Arkeoloji müzesinde korunan Mahkeme-i Şeriye Sicillerini ve bu Sicillerde özellikle Tereke Defterleri olarak bilinen miras kayıtlarını inceledik. (4) Miras kayıtları ile fiyatlar arasındaki ilişkiyse şu şekilde ortaya çıkmaktadır. Bir ipek tüccarı öldüğünde varisleri arasında bir anlaşmazlık varsa durum mahkemeye yansır, kadı konuyu çözüme vardırmak için önce ölenin mal varlığını saptar sonra da bunu varisleri arasında bölüştürürdü. Tüccarın malı arasında bulunan ham ipek ve kumaşın kıymeti ise o gün için geçerli olan fiyatlarla miktarın çarpımından ibarettir. Çalışmamızın bel kemiğini oluşturan fiyatlar kadıların bu yolla saptayıp kayıt ettikleri fiyatlardır.

Dörtyüz yıl önce mahkemelerce kayıt edilen fiyatların toplanmasında ve analizinde bazı güçlükler ve sakıncalar olabileceği bellidir. Bunlar şu şekilde özetlenebilirler. İlk olarak, kayıtlı fiyatların bazen bir ehl-i vukuf grubunca saptandığı ve bu grubun yanlış bilgilere sahip olabileceği ileri sürülebilir. Ayrıca varislerin vergi açısından «uygun» fiyatlar üzerinde anlaşabilecekleri düşünülebilir. Karşılaşılan bir başka sorun da dökümanlarda sık sık görülen bilgi eksikliğidir. Örneğin, malın miktar ve kalitesinin belirtilmediği çok görülmüştür. Ayrıca fiyat ile miktarın belirtildiği ve bunların çarpımından kıymetin elde edildiği dökümanlarda sık sık çarpma yanlışlıkları görülmüştür. Bu gibi hallerde fiyatın mı, yoksa miktarın mı yanlış yazıldığı belli olmamaktadır.

Şurası hemen belirtilmelidir ki bu tip şüpheli veriler bu maka-

(3) Ömer Lûtfi Barkan, «Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri, 1545-1659», **Türk Tarih Belgeleri Dergisi,** 3 (1966), 1-479. Barkan'ın bu çalışmasında ortaya koyduğu fiyatlardan mümkün olduğu kadar faydalandık.

(4) Bursa Arkeoloji Müzesinde iki yıl süreyle yapmış olduğum çalışma sırasında yardım ve ilgilerini benden esirgemeyen müze müdürü sayın Altan Akat ve tüm müze personeline bu arada özellikle sayın Yusuf Okiç'e teşekkürlerimi bildirmeyi bir borç sayarım.

lede sunacağımız özet tablo ve grafiklere dahil edilmemişlerdir. Bu arıtımı sağlayabilmek için toplanan verilerin yarısına yakını feda edilmiştir. Saydığımız bütün bu sakıncalarına rağmen **Tereke Defterleri** bize en bol, devamlı ve gerçekçi fiyatları sağlamaktadırlar. Ayrıca bizim esas ilgi konumuz genel fiyat trendleri olup kesin fiyatlarla ilgilenmediğimize göre adı geçen kaynaklar bizim amacımız için yeterlidir.

B — Yöntem

Birkaç yüzü bulunan ham ipek çeşitinden fiyat trendleri saptamak için önce en sık gözlenen tipler seçilmiş ve bunlar beş ana grupta toplanmışlardır; **Harir-i Ham, Harir-i Şehrî, Harir-i Gilâni, Harir-i Heftrenk** ve **Boyanmış ipek.** Basit ve açık bir fiyat trendi elde etmek için bu grupların fiyatlarının her sene için ağırlıklı ortalamaları alınmıştır. (5) Bu işlemlerin sonucu aşağıdaki tabloda görülebilir. Bu tabloda nominal fiyatları parasal etkilerden, örneğin akçe tağşişi işlemlerinden, arındırmak için saf gümüş ile ifade etmek gibi bir yola sapmayacağımızı hemen belirtelim. Batılı iktisat tarihçileri tarafından sık sık uygulanan bu yöntem Osmanlı iktisat tarihi için bazı sakıncaları beraberinde getirmektedir. (6)

C — Sonuç

Bir numaralı grafiğe baktığımızda 1548 ile 1637 yılları arasında

---

(5) Ağırlıklı ortalamanın saptanmasında ana etken gözlemin sıklığıdır. Uygulanan yöntem hakkında daha fazla bilgi için bkz. Murat Çizakça, **Inflation and the Bursa Silk Industry,** 2 ve 3 kısımlar.

(6) Ana amacımız ham ipek ve ipekli kumaş fiyatlarının göreceli trendlerini incelemek olduğuna göre ve bu işlemi nominal fiyatlarla rahatlıkla yapabileceğimizden bu durum bizim için bir sorun yaratmamaktadır. Osmanlı para tarihi konusunda en önemli Kaynak Profesör Halil Sahillioğlu'nun basılmamış doktora ve doçentlik tezleridir. Bkz. Halil Sahillioğlu, **Kuruluşundan Onyedinci Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Hakkında Bir Deneme,** İstanbul Üniversitesi doktora tezi, 1958 ve aynı yazar **Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi, 1640-1740,** İstanbul Üniversitesi doçentlik tezi, 1965 Ayrıca bkz. Aynı yazar, «XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Rayici», **Türk Tarih Belgeleri Dergisi,** 1 (1964), 227-235. Nominal Osmanlı fiyatlarını saf gümüşe çevirmenin sakıncalı olacağını bana bildirdiği için Sahillioğlu'na teşekkür ederim.

ham ipek fiyatlarının yüzde 560 oranında arttığını görmekteyiz! Bu, Bursalı kumaş üreticisinin ana hammaddesinin malıyetinde kabaca altı katlık bir artışı ifade eder.

TABLO 1: ORTALAMA HAM İPEK FİYATLARI

Yıllar	Bir **Lodra** ipeğin akçe cinsinden ortalama fiyatı
1548	59
1557	84
1559	81
1566	94
1569	68
1570	42
1571	75
1572	81
1573	68
1575	72
1576	83
1577	80
1578	100
1579	84
1580	84
1581	136
1582	152
1583	145
1584	250
1585	159
1587	178
1588	183
1589	193
1594	207
1595	197

Yıllar	Bir **Lodra** ipeğin akçe cinsinden ortalama fiyatı
1597	225
1603	351
1607	233
1608	225
1614	190
1617	175
1622	338
1627	307
1629	294
1630	100
1634	241
1635	374
1636	316
1637	394
1639	251
1646	199
1647	217
1648	130
1650	101
1651	144
1652	94
1653	175

Lodra metrik eşdeğeri üzerinde tarihçiler arasında tam bir anlaşmaya varılamamış bir ağırlık ölçüsüydü. Bu konuda bkz. H. İnalcık **Ottoman Measurements,** basımda.

Ham ipek fiyatlarındaki en devamlı artış 1570-1604 yılları arasında görülmektedir. Bu durum Barkan'ın yiyecek fiyatlarında gözlemiş olduğu trende benzer olup «fiyat ihtilâlinin» tekstil sektörünü de benzer şekilde etkilediğini belirtmektedir. (7) Şimdi dikkatimizi ipekli kumaş fiyatlarına çevirelim ve sonra bunları ham ipek fiyatlarıyla birleştirerek sanayinin kârlılığı üzerine yönelelim.

(7) Ö. L. Barkan, «Fiyat Hareketleri», **Passim.**

GRAFİK 1

ORTALAMA HAM İPEK FİYATLARI

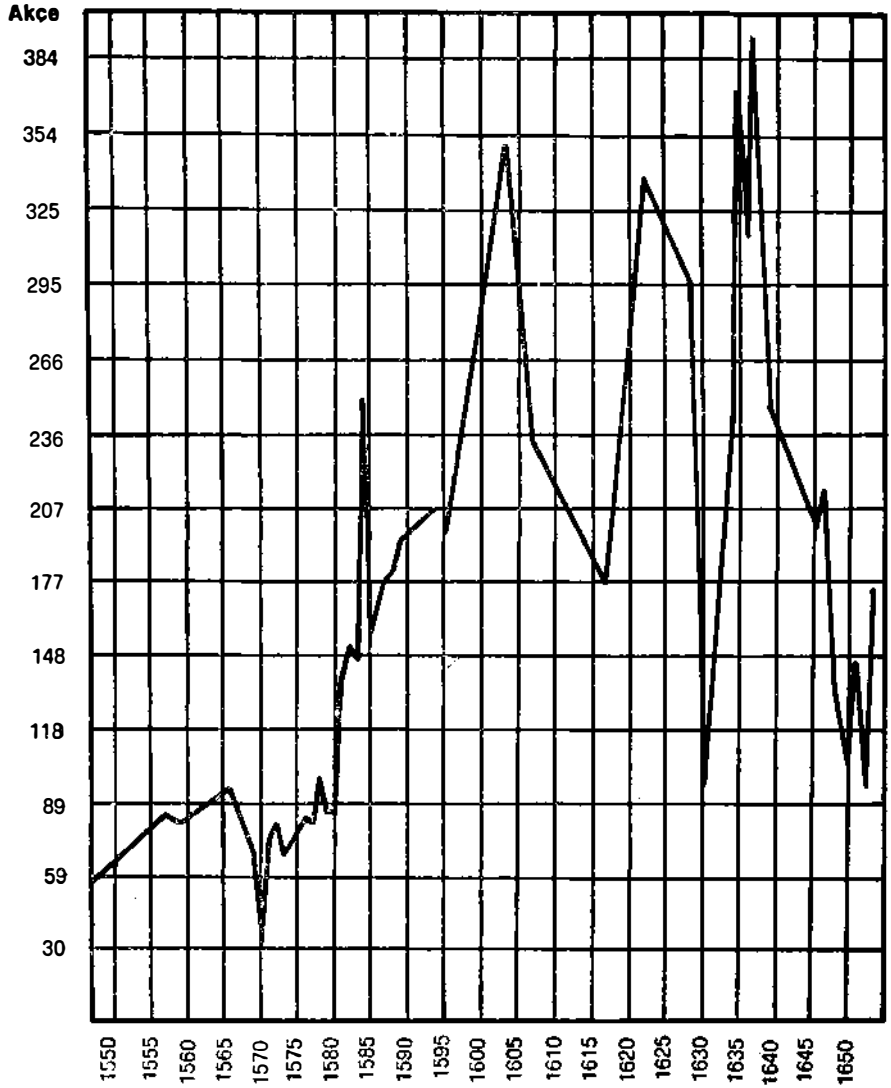

II. İPEKLİ KUMAŞ FİYATLARI

A — Kaynak ve Yöntemler

Kumaş fiyatlarının toplanmasında da Mahkeme-i Şeriye Sicilleri ana kaynağımızı oluşturmaktadır. Burada dikkati çeken olay aynı tüccarın mirasında sık sık hem ham ipek hem de kumaşın bulunmasıdır. Bu gözlemin bizim araştırmamızı kolaylaştırması yanında Bursa ipek sanayiinin sosyal organizasyonu açısından da önemli bir anlamı vardır. Bir tüccarın hem ham madde hem de mamul madde ile uğraşması bize Bursa'da «Putting-out» sisteminin var olduğunu işaret eder. (8)

İpekli kumaş fiyatlarının saptanmasında kullanılan yöntem daha önce ham ipek fiyatlarının saptanmasında kullandığımız yöntemin aynısıdır. Ne var ki, kumaş tiplerinin gösterdiği çeşitlilik ham ipek tiplerinin çeşitliliğinden çok daha fazladır. Bu durumu anlamak kolaydır. Zira bir tip ham ipek çeşitli şekillerde dokunabilir, boyanabilir ve farklı girdilerle işlenip her farklı işlemden meydana gelen kumaşa özel bir isim verilebilir ve bu kumaşın fiyatı da üretimdeki zorluğu yansıtacak şekilde farklılık gösterebilir. Bu zorluğun aşılmasında ilk adımı son derece çeşitlilik gösteren kumaş cinslerini önce ipekli, yünlü ve pamuklu gruplarına ayırarak attık. Sonra ipekli kumaş grubunu **Kemha, Atlas, Kutni, Tafta** ve **Vale** olarak beş alt bölüme ayırdık. (9)

İkinci adım tutarlı bir uzunluk ölçüsünün seçilmesiydi. Çok kullanıldığı gerekçesiyle uzunluk birimimiz olarak **Zira**'yı seçtik. (10) Yu-

---

(8) Osmanlı İmparatorluğunda «putting-out» sisteminin varlığı konusunda bilgimiz artmaktadır. Diyarbakır Mukataaları üzerinde yaptığımız bir araştırma bize bu konuda oldukça kesin bilgi vermiştir Bkz. MAD 3776 (Başbakanlık Arşivi). Doğu Anadolu'da putting-out sisteminin varlığını daha önce Halil İnalcık da Capital Formation in the Ottoman Empire adlı makalesinde ilk defa ortaya koymuştu.

(9) Ö. L. Barkan, «Edirne», **passim** ve F. Dalsar, **Bursa'da İpekçilik, passim,** bu zor işlemde devamlı kullanıldı. Ayrıca Profesör Sahillioğlu'nun yardımlarından ve Bursalı eski kumaşçılarla yaptığım konuşmalardan çok faydalandım.

(10) **Zira** standart bir birim değildi. Örneğin salt Arap eyaletlerinde yirmi de-

karıda belirtilen beş ipekli kumaş türünün fiyat trendleri aşağıdaki tablo ve grafikte sunulmuşlardır.

TABLO 2: OSMANLI İPEKLİ KUMAŞLARININ FİYATLARI

Yıllar	Bir **Zira** Tafta'nın Akçe cinsinden fiyatları
1548	15
1559	15
1572	12
1576	17
1577	7.5
1588	22
1596	55
1614	60
1617	32
1636	30
1647	25
1652	20

değişik tip **zira** gözlenmiştir. (W. Hinz, **Islamische Masse und Gewichte,** Handbuch der Orientalistik, Erste Abteilung, Ergaenzungsband 1, Heft 1, Leiden/Köln: Brill, 1970). Bu zor durumdan bizi kurtaran Bursa'nın İstanbul'a yakınlığıdır. Hinz'in belirttiğine göre Araplarca «Ad-dira' al-İstanbuliyya» olarak bilinen ve uzunluğu 65-68 cm. arasında değişen oldukça standart bir **zira** vardır (Hinz, **Islamische Masse,** s. 58). **Zira**'nın bu formunun uzak Arap eyaletlerinde kullanılıp kabul edilmesi Bursa'da gözlediğimiz **Zira**'nın «Ad-dira'al-İstanbuliyya veya İstanbul Zira'sı» olma olasılığını pekiştirmektedir. Şunu hemen belirtelim ki bizim için önemli olan kullanılan uzunluk biriminin uzunluğunun sabit kalmasıdır. Böylelikle Bursa'da kullanılan **Zira**'nın uzunluğu İstanbul'da kullanılanınkinden farklı bile olsa bu pek önemli değildir.

Yıllar	Bir **Zira** Vale'nin Akçe cinsinden fiyatları
1545	14
1557	7
1559	14
1571	13
1572	9
1580	8
1582	16
1588	18
1594	27
1597	35
1599	60
1600	40
1610	25
1637	35

Yıllar	Bir **Zira** Kutni'nin Akçe cinsinden fiyatları
1548	44
1565	81
1596	113
1614	75
1637	75

Yıllar	Bir **Zira** Atlas'ın Akçe cinsinden fiyatları
1548	55
1565	22
1596	135
1637	230
1639	210
1651	193
1652	105
1653	100
1655	100
1657	114

Yıllar	Bir **Zira** Kemha'nın Akçe cinsinden fiyatları
1545	29
1548	35
1553	40
1567	59
1571	59
1583	53
1595	45
1636	67
1646	74

B — **Sonuç**

İki numaralı tablo ve grafikte açıklıkla görüldüğü gibi bir **zira** çeşitli tip ipekli kumaşın fiyatları genel enflasyonun etkisiyle bariz bir şekilde artma eğilimindedir. Fakat kumaş fiyatlarının artış haddi kesinlikle yukarıda izlemiş olduğumuz bazı ipek fiyatlarının artış haddinden daha yavaştır. Örneğin, bir **zira Kutni**'nin fiyatı 1548'de 44 akçe idi. Bu fiyat 1596'da 113 akçe'ye çıkmıştır. Bu sadece % 156 oranında bir artıştır. Kabaca aynı zaman süreci içerisinde **Vale** fiyatları % 328, **Atlas** % 318, **Tafta** %300 **Kemha** ise sadece % 155 oranında artmışlardır. Özetlersek, ipekli kumaş fiyatlarının 1550-1650 yılları arasında ortalama % 251 oranında arttığını söyleyebiliriz. Bu arada ham ipek fiyatlarının aynı zaman süreci içerisinde % 568 oranında arttığını hatırlayalım.

III. GÖZLEMLERİN YORUMU

A — **Sebepler**

Ham ipek fiyatlarıyla ipekli kumaş fiyatlarında gözlediğimiz farklı artış hadlerinin ardında çeşitli faktörler bulunabilir. Önce ham ipek fiyatlarını ele alarak konuya arz açısından bakalım. Bursa'da pazarlanan ham ipeğin bir bölümünün İran'dan geldiğini göz önüne aldığımızda Osmanlı-İran savaşlarının kervan yollarının kesilmesine sebep olarak Bursa'da ham ipek fiyatlarının artmasına yol açabileceğini ileri sürebiliriz. Gerçekten sürecimiz içerisinde İran'la ilk savaş 1578-1590 yılları arasında olmuştur. Bu yıllar ise ham ipek fiyatlarının hızla ve devamlı olarak arttığı yıllara rastlar. Ne var ki bu göz-

GRAFİK 2

OSMANLI İPEKLİ KUMAŞLARININ AKÇE CİNSİNDEN FİYATLARI

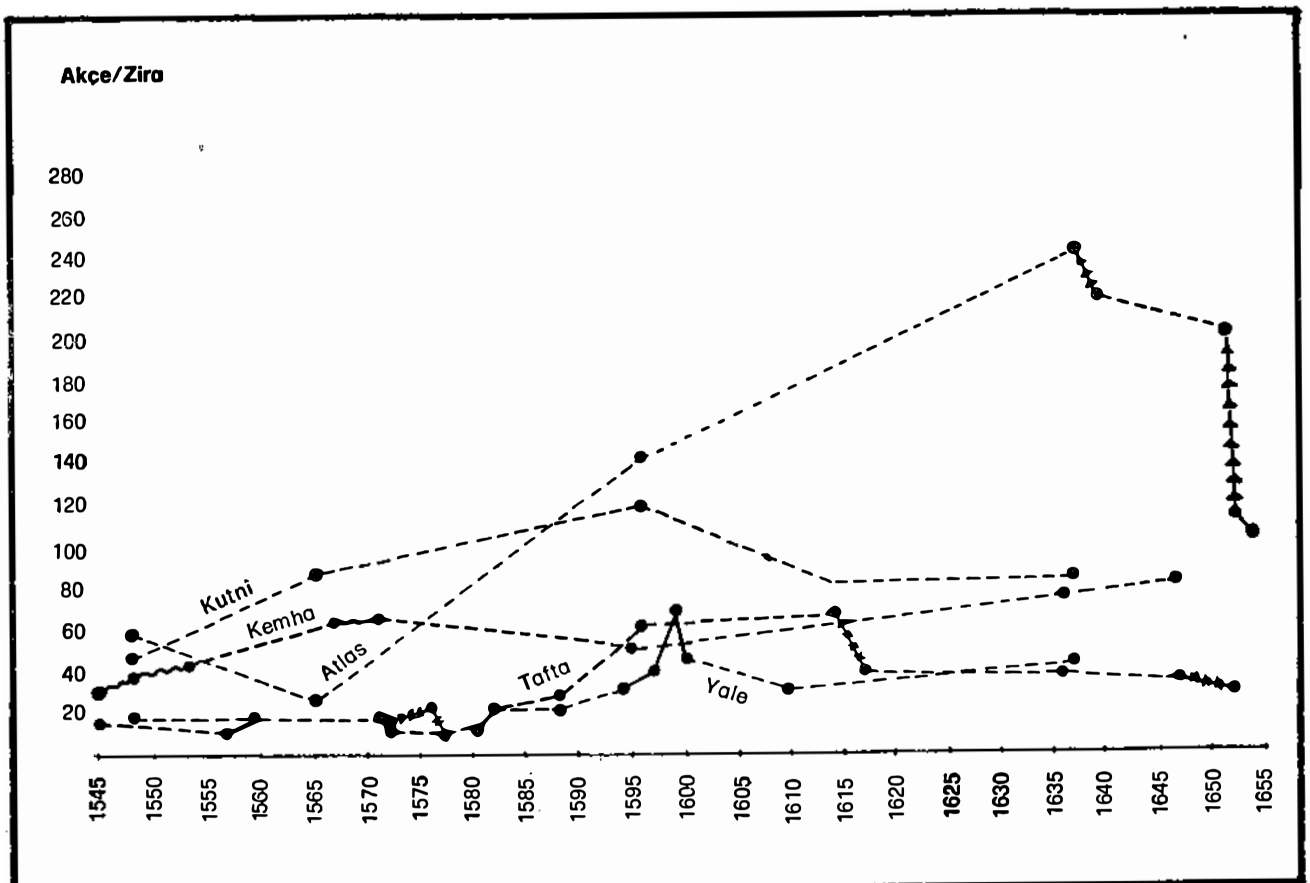

leme dayanarak bir sonuca varmak bizi yanlışlığa sürükleyebilir. Sürecimiz içerisinde İran'la 1603-1612, 1624-1639 ve 1615-1618 yıllarında üç savaş daha yapılmıştır. Bir numaralı grafiğe bir bakış 1578-1590 yılları arasında İran savaşlarıyla ham ipek fiyatları arasında açık olan ilişkinin daha sonraki yıllarda belirsizleştiğini göstermeye yetecektir. Bu arada Bursa'da pazarlanan toplam ham ipek miktarı içinde İran kökenli ham ipeğin yüzdesini bilmememiz de işimizi güçleştirmektedir. Bütün bunlara rağmen ham ipek fiyatlarının analizinde İran'la politik ilişkilerin göze alınması gereği açıkça bellidir.

Konuya talep açısından baktığımızda, İmparatorluğun bir başka yöresinde ipekli kumaş üretiminin gelişmesi gözlemlerimizi açıklayabilecek bir faktör olarak ortaya çıkar. Gerçekten, eğer böyle bir gelişme olmuşsa, yeni gelişen merkezdeki kumaşçılar Bursa'lı kumaşçılarla ham maddenin temini için rekabete başlayacak ve bu arada ham ipek fiyatlarının artmasına yol açacaklardır. Osmanlı sanayiinin mukataa sistemi yoluyla devlete yapmış olduğu ödemeler üzerinde yoğunlaştırdığımız bir başka çalışmanın ilk sonuçları bize İstanbul'un bu türlü bir işlev içerisinde olabileceğini göstermiştir. 1594-1602 yıllarında İstanbul'daki boyahanelerin iltizama veriliş fiyatları 31.666 akçeden 216.666 akçeye fırlamıştır. ([11]) Osmanlı iktisat tarihi üzerinde yapılan en son araştırmalar İstanbul boyahanelerinin iş hacminde görülen bu büyük artışın ipekliden çok pamuklu kumaşla ilgili olabileceğini göstermektedir. Nitekim, İslamoğlu ve Faroqhi'ye göre onaltıncı yüzyılın sonuna doğru Adana'daki pamuk üretimi % 142 oranında artmış olup üretimdeki bu artış İstanbul'da artan pamuk talebinin bir sonucu olarak gerçekleşmiştir. ([12]) İstanbul boyahanelerinin iş hacmindeki büyük artışın tümünün pamuklu kumaş üretimindeki artışla ilgili olmayıp ipekli kumaş üretimiyle de ilişkisi olması mümkündür. Fakat bu görüşü destekliyecek kesin kanıt elimizde yoktur.

Gözlemiş olduğumuz fiyat yapısına yol açması olanağı olan bir diğer faktör, çalışmamızın başında değinmiş olduğumuz Avrupalıların

(11) MAD 399/41 ve MAD 399/51, Başbakanlık Arşivi.

(12) H. İslamoğlu ve S. Faroqhi, «Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth-Century Anatolia», **Review,** cilt 2, No 3, 1979, s. 413.

rekabetidir. Bu konuda batılılarca yapılmış olan araştırmalar bize oldukça kesin bilgiler sağlamakta ve bu faktörün Bursa fiyat yapısını açıklayabileceğini vurgulamaktadırlar. Önce ele gene ham ipek fiyatlarını alırsak Avrupa'da bu hammaddeye olan talebin incelediğimiz zaman süreci içerisinde hızla arttığını görebiliriz. Avrupa'nın Osmanlı pazarlarıyla yapmış olduğu ticaretin devamlı istatistikleri onaltıncı yüzyıl için yazık ki elde yoktur. Fakat İtalyanların, özellikle Venediğin, orta çağdan beri büyük miktarda ham ipeği Anadolu'dan alıp Kuzey Avrupa'da pazarladığını biliyoruz. Ayrıca Fransız ve İtalyan ipekli sanayiinin Orta Doğu kökenli ham ipeği kendi ürettikleri ham ipekle karıştırarak kumaşlarında girdi olarak kullandıkları da bilinmektedir. ([13]) Aslında Osmanlı ham ipeğinin Avrupa'da üretilen ham ipekle karıştırılarak kullanılması İtalya'da ortaya çıkan teknolojik bir gelişmeyle büyük hız kazanmıştır. Batı kaynaklarında «Hydraulic-mill» olarak bilinen, su kuvvetiyle çalışan ve ham ipek üretiminde kullanılan değirmenin Bologna'dan İtalya'nın diğer bölgelerine, özellikle Venedik'e, yayılması **organzino** veya **orsoglio «alla Bolognese»** adı verilen özel bir ipek türünün üretimini büyük ölçüde arttırmıştır. ([14]) Osmanlı ham ipeği ise belirli bir oranda «Orsoglio» ile karıştırılarak kullanılıyordu. Bu durumda «Orsoglio» üretiminin su değirmenlerinin yayılması yüzünden artmasıyla İtalyanların Osmanlı pazarlarından ithal ettikleri ham ipek miktarında da büyük artışlar olabileceği bellidir. İtalyan ipek sanayiinin mekanizasyonu konusunda bir otorite olan Profesör Carlo Poni durumu şöyle dile getirmiştir.

«Bu mekanizasyon sadece **Orsoglio «alla Bolognese»** veya **organzino** adıyla bilinen özel bir ipek ipliği üretiminde ortaya çıkmıştır. Bu iplik çözgü üretiminde kullanılmıştır. Bunun Bursa kumaşlarıyla doğrudan rekabet edemiyeceği bellidir. Fakat onaltıncı yüzyıl-

(13) Paul Masson, **Histoire du Commerce Francais dans le Levant au XVIII Siécle** (Paris: Libraisie Hachette et Co. 1911), s. 445 6.

(14) «Organzino» üretimi ve tekstil sanayiinde kullanılan su değirmenlerinin yayılması hk. bkz. Carlo Poni, «All'origine del Sistema di Fabricca: Tecnologia e organizzazione produttiva del Mulinl da Seta nell'Italia Settentrionale (Sec. XVII-XVIII), **Rivista Storica İtaliana,** 3 (1967), s 445-497. ve aynı yazar, «Archeologie de la Fabrique : La Diffusion des moulins à soie «alla Bolognese» dans les Etats Vénitiens du XVI e au XVIII siécle», **Annales,** E.S.C. 6 (1972) s. 1475-1496.

dan onsekizinci yüzyıla kadar Avrupa'da üretilen ipliklerin en üstünü olan bu dayanıklı, ince iplikle önce İtalyan sonra diğer Avrupalı dokumacılar yeni kumaş tipleri yaratmışlar ve moda yoluyla tüm Avrupa pazarlarına girmişlerdir. Türk ipeği ise, Güney İtalyan ipliği gibi, atkı ipeği üretiminde kullanılıyordu. Türk ipeğine olan talep Kuzey İtalya'da çözgü ipeği üretiminin ve lüks kumaş tüketiminin gelişmesiyle artmıştır (Grosso modo, çözgü, kumaşın % 60'ını atkı ise % 40'ını oluşturmaktaydı). Bu belirtilen olaylar Türk kumaşlarının fiyatlarının durgunluğunu ham ipek fiyatlarınınsa hızlı artışını açıklayabilirler.» ([15])

Carlo Poni'nin de açıklıkla belirttiği gibi Osmanlı ham ipeğinin Avrupa'ya ihracatında ortaya çıkan artış Bursa'daki hızla artan ham ipek fiyatlarını açıklayabilen önemli bir unsurdur. Ne yazık ki İtalya ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ticaret verilerinin elde bulunmayışı bizi bu görüşümüzü kesin olarak kanıtlamaktan alıkoyuyor. Fakat Avrupa talebinin Bursa fiyatları ardındaki belki de en önemli unsur olduğu hakkındaki görüşümüzü bir başka batılı iktisat tarihçisi Ralph Davis, doğrulamaktadır. İngiltere'nin Orta Doğu'dan yaptığı ithalat üzerinde çalışan Davis 1621-1721 yılları arasında İngiltere'nin gittikçe artan miktarlarda ham ipek ithal ettiğini kanıtlamıştır. Davis'e göre bu zaman süreci içerisinde İngiliz ham ipek ithalatı % 275 oranında artmıştır. ([16])

---

(15) Carlo Poni'nin 17 Aralık 1977'de yazmış olduğu özel mektup, Poni'ye göre su değirmenlerinin İtalya'da en hızlı yayıldığı dönem 1634-1670 yılları arasında idi. (Bkz. «Archeologie de la Fabrique——————», s 1478) Böylelikle gözlediğimiz fiyat trendi üzerindeki İtalyan etkisinin özellikle bu yıllarda yoğunluk kazandığı düşünülebilir. Fakat bu İtalyan etkisinin daha önce gözükmediği anlamına gelmemelidir. Zira, «organzino» üretimi yüzyılın başından beri artmaktaydı ve İtalyan'lar bu malı onaltıncı yüzyıl boyunca ihrac etmişlerdi. Bu noktada okuyucu genellemelere karşı uyanık olmalıdır. İtalya'da her yerde Osmanlı ipeği kullanılarak üretilen kumaşın tekrar Osmanlı pazarlarına satıldığını ileri sürmek yanlış olur. Bazı önemli merkezler, örneğin Floransa, gittikçe artan oranlarda yerli ham ipek kullanmışlar ve ürettikleri kumaşı Orta Doğu'ya değil Kuzeye satmışlardır. Bu konuda bkz. J. Brown, **«Renaissance Pescia : An Economic and Social History of a Rural Commune in Tuscany,** The Johns Hopkins Üniversity doktora tezi, 1977.

(16) Ralph Davis, «English Imports From the Middle East, 1580-1780» **Studies**

İngiltere gibi ipekli kumaş üretiminde ipekte tanınmış olmayan bir ülkenin ham ipek ithalatını böylesine hızla arttırması ilk bakışta garip gözükebilir. Fakat İtalyan ipek sanayinin başarılı mekanizasyonuyla ucuz ve yüksek kaliteli İtalyan ipeğinin, «Organzino», büyük miktarlarda İngiltere'ye kaçak olarak sokulduğunu biliyoruz. ([17]) İngilizlerin Osmanlı ham ipeğine karşı artan talepleri ancak soruna bu açıdan bakıldığında anlaşılabilecektir. Biz burada İngilizlerin, çok büyük bir olasılıkla İtalyanlar gibi, Osmanlı ham ipeğini «Organzino» ile karıştırarak girdi olarak kullandıklarını ileri süreceğiz.

Avrupa'nın bir başka bölgesi, Felemenk, Onaltıncı yüzyılın sonu ve Onyedinci yüzyılın başlarında Orta Doğu pazarlarında önemli rol oynamaya başladı. Osmanlı ham ipeği Hollandalılar için de önemli bir ithalat maddesiydi. ([18]) Belçikalı iktisat tarihçisi Herman Van der Wee İtalyan «organzino» ipeğinin Felemenk tekstil sanayiinde de girdi olarak kullanıldığını göstermişti. ([19]) Böylelikle çok büyük bir olasılıkla, Hollandalılar da ithal ettikleri Osmanlı ham ipeğini İtalyan «Organzino» ile karıştırarak kullanıyorlardı. Özet olarak, Avrupa'da görülen teknolojik gelişme ve üretilen yeni tür ipek türü ile Osmanlı ipeğinin karıştırılması zorunluğu Batı'nın Osmanlı ham ipeğini gittikçe daha fazla talep etmesi sonucunu doğurdu. Bu büyük dış talep gözlediğimiz fiyat yapısını ortaya çıkartan önemli bir faktör olmalıdır.

In the Eccnomic History of the Middle East. Editör; M.A Cook, (London: Oxford Üniversity Press, 1970), s. 202. Ayrıca bkz. Necmi Ülker, **The Rise of İzmir, 1686-1740** The University of Michigan, 1974, Kısım 2.

(17) Paul Mantoux, **The Industrial Revolution in the Eighteenth Century** (New York : Harper and Row, 1965), s. 193-195.

(18) Felemenk, bugünkü Belçika'nın Flamanca konuşulan bölgesiyle Güney Hollanda'dan oluşuyordu. Osmanlı-Hollanda ticaret ilişkileri için bkz. K. Heeringa, **Bronnen tot de Geschiedenis van den Levantschen Handel** I, iki kısım (1590-1660) ve (1661-1726) ('s Gravenhage, R.G.P., 1910-1917), **Passim** ve A H. de Groot, **The Ottoman Empire and the Dutch Republic,** (Leiden/İstanbul : Netherlands Historisch-Archeologisch Instituut, 1978), **passim.**

(19) Herman Van der Wee, «Konjunktur und Welthandel in den Südlichen Niederlanden (1538-44)» **Wirtschaftskraefte und Wirtschaftswege, Beitraege zur Wirtschaftsgeschichte, editörler : H. Kellenbenz ve J. Schneider,** (Bamberg : Klett-Cotta, 1978), s. 144.

Dikkatimizi şimdi Bursa'daki durgun kumaş fiyatlarına çevirirsek bu gözlemin ardında da çeşitli faktörler olabileceğini görürüz. Konuya talep açısından baktığımızda Avrupalıların Osmanlı ipekli kumaşlarına dönük olan taleplerinin azaldığını ([20]) veya Osmanlıların gittikçe yabancı kumaşları yeğlediklerini düşünebiliriz. Diğer tarafta konuya arz açısından bakarsak kumaş arzının artıp fiyat artışını yavaşlattığını ileri sürebiliriz. Arzdaki bu artış ise çeşitli yollardan meydana gelmiş olabilir. Avrupa'dan yapılan kumaş ithalatının Osmanlı ekonomisinin dışında cereyan eden olaylar, örneğin Avrupa tekstil sanayiilerinde ortalama maliyetlerin ve dolayısıyla fiyatların düşmesi gibi nedenlerle artması bu noktada akla gelebilir. Veya yerli kumaş üretiminin kentlerde veya kırlarda (rural industries) artarak fiyatların artış hızını yavaşlatmış olabileceği ileri sürülebilir. Kısacası konuya arz açısından baktığımızda, gözlediğimiz fiyat trendinin ardında içsel mi yoksa dışsal dinamiklerin mi daha etkin olarak rol oynadığını saptamamız gerekmektedir.

Elimizde ayrıntılı dış ticaret verilerinin bulunmaması yüzünden talep tarafında belirttiğimiz almaşıkları inceleme olanağımız yoktur. Arz tarafında ise durum gene farklıdır. Önce Avrupa'dan yapılan kumaş dış alımının Osmanlı pazarlarında kumaş fiyatlarını genel olarak bir durgunluğa ittiği şeklinde belirtmiş olduğumuz görüşümüzü ele alalım. Gittikçe artan miktarlarda İngiliz, Hollanda ve Fransız yünlülerinin Osmanlı pazarlarına ihraç edildikleri bilinmektedir. ([21]) Fakat burada karşımıza Avrupa yünlülerinin ne ölçüde Osmanlı ipek-

---

(20) Onyedinci yüzyılın başında yoğun bir İthal ikamesi politikasının bir çok Avrupa ülkesinde uygulandığını biliyoruz. Bu konuda bkz F.K.L. Thijs, **De zijdennijverheid te AntWereen in de Zeventiende Eeuv** (Liege: Pro Civitate, 1969), s. 61-63 ve H. Van der Wee, «Konjunktur und welthandel», s. 139. Ayrıca C.W Co'e, **Colbert and a Century of French Mercantalism** cilt 2 (Hamden: Archon Books, 1964), kısım 10.

(21) Rahph Davis, **Aleppo and Devonshire Square, English Traders in the Levant In the Eighteanth Century,** (London: Mac Millan, 1967), s. 42. Aynı yazar, «England and the Mediterranean, 1570-1670», **Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England,** editör; F J. Fisher, (Cambridge: University Press, 1961), s. 120-121 ve N. Ülker, **İzmir** s. 125 55. C.W. Cole, **Colbert,** kısım 10 Ayrıca bkz. A.H:de Groot, **The Ottoman Empire and the Dutch Republic,** s. 109.

li fiyatlarına etki edebileceği sorunu çıkmaktadır. Örneğin Avrupa yünlülerinin fiyatlarını Osmanlı ipekli kumaşları ile karşılaştırdığımızda Osmanlı ipeklilerinin Avrupa yünlülerinden daha ucuza satıldığı ortaya çıkmıştır. (22) Bu durumda, Avrupa yünlüleri Osmanlı ipeklilerince kolaylıkla ikame edilebilselerdi bu kumaşların Osmanlı pazarlarında daha ucuz yerli kumaşların rekabetine dayanabilmeleri olanağı bulunmazdı. Durumun böyle olmadığı Davis'in gittikçe artan İngiliz yünlüleri ihracatı verilerinden açıkça ortaya çıkmaktadır. Yünlü kumaşlar ile ipeklilerin arasındaki belirgin farklılığa rağmen bizim bu konu üzerinde durmamızı okuyucu garip karşılayabilir. Oysa Bursa ipeklilerinden bazıları, özellikle kemhalar, kışın da giyilebilen çok ağır ve kalın kumaşlardı. Yukarıda sunulan iki nolu grafiğe baktığımızda incelenen beş ipekli türü arasında Kemha fiyatlarının en durgun kaldığı görülecektir. Bu durum bize Kemha'nın ithal edilen Avrupa yünlülerinden en çok etkilenen kumaş türü olduğu izlenimini vermektedir. Ayrıca göreli pahalılıklarına rağmen Avrupa yünlüleri bu etkiyi yapabildilerse burada kalite faktörünün önemli rol oynadığı akla gelmektedir. Sonuç olarak, Avrupa'dan Anadolu'ya gittikçe artan miktarda yapılan yünlü ihracatının bu kumaşların yüksek fiyatlarına rağmen kaliteleri sayesinde özellikle kalın ve kışlık Osmanlı ipeklilerinin fiyatlarını durgunluğa itebileceği düşünülebilir.

Bursa'da ipekli kumaş satımında ve bu kumaşların fiyatlarında gözlemiş bulunduğumuz durgunluğa İtalya'dan Osmanlı pazarlarına yapılmış olan ipekli kumaş ihracatı çok daha doğrudan doğruya etki etmiş olmalıdır. İyi bilinen iki gerçek bizi bu yönde düşündürmektedir. Bunlardan birincisi, yukarıda da değindiğimiz gibi, İtalyan ipek sanayiinin mekanizasyonu sonucunda çok büyük bir olasılıkla İtalya'da ortalama maliyetlerin ve dolayısıyla ipekli kumaş fiyatlarının düşmesidir. İkinci gerçek de, Onyedinci yüzyılda İtalyan ekonomisinin içine düşmüş olduğu genel krizden tekstil alanında sadece ipekli sanayiinin kurtulmuş olduğudur. (23) İtalyan ipekli sanayii bu ba-

(22) M. Çizakça, **Inflation and the Bursa Silk Industry,** s. 262.

(23) Richard T. Rapp, «The Unmaking of the Mediterranean Trade Hegemony: International Trade Rivaliy and the Commercial Revolution», **The Journal of Economic History,** 35 (1975), s. 523.

şarısını, çok büyük bir olasılıkla, Osmanlı pazarlarına yaptığı kumaş ihracatına borçludur. Böylelikle, Avrupa tekstil sanayiinin rekabeti Bursa'da gözlemiş olduğumuz fiyat yapısının ardında oldukça önemli bir faktör olarak gözükmektedir. Bu konuda daha kesin bir yargıya varabilmek içinse özellikle Osmanlı - İtalyan ticareti hakkında arşiv araştırmasına gereksinme vardır.

Bu bölümde son olarak Bursa'da veya diğer yörelerde yerli ipek sanayiinin gelişmesi göz önüne alınmaktadır. Bursa'daki fiyat yapısını bu olasılık da açıklayabilir. Yukarıda İstanbul'da kumaş üretiminin arttığını fakat bu konuda şu anda fazla birşey bilmediğimizi belirtmiştik. Osmanlı iktisat tarihinde iç ticaret sorunu tüm önemi ve karanlığıyla karşımızda bulunmaktadır. (24) Bursa ipekli kumaş üretiminin artması olasılığına gelince bu faktör de kanımızca en az Avrupa rekabeti kadar önemli ve ilginç olup çalışmamızın geri kalan bölümü bu soruna ayrılacaktır.

B — Sonuçlar

Yukarıda belirttiklerimizi kısaca tekrar edersek, Bursa'da ham ipek fiyatlarının 1550-1650 yılları arasında % 568 oranında arttığını saptadık. Bu, Bursa ipek sanayiinin ana hammaddesinin maliyetinde altı kata varan bir artışı göstermektedir. Bir başka çalışmamızda boya maddeleri gibi diğer önemli maliyet unsurlarının da artma eğiliminde olduğu ortaya konulmuştur. (25) Girdi maliyetlerinin böylesine arttığını gören kumaşçı normal olarak artan maliyetlerini ürettiği malın fiyatını arttırarak tüketiciye transfer etmek gayreti içinde olacaktır. Bunu yapabilmesi ise talep elastikiyetine bağlıdır. Maliyetleri artan üretici elastik bir talep yapısıyla karşı karşıya ise kumaşının fiyatını arttırdığında satışları öylesine düşebilir ki toplam geliri ar-

(24) Bu konuda yapılmış çok az araştırma için özellikle bkz Lütfi Güçer, «Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tabi Olduğu Kayıtlar», **İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası** 13, 1-4 (1951-52), s. 79-93 ve S. Faroqhi, «Sixteenth Century Periodic Markets in Various Anatolian Sancaks», **Journal of the Economic and Social History of the orient,** 22, kısım 1 (1979), s. 32-80.

(25) Murat Çizakça, «Bursa İpek Sanayiinin Maliyet Yapısı Üzerinde Düşünceler ve Ham İpek Fiyatları (1550-1650)», **Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar** Gelişme Dergisi 1978 Özel Sayısı, s. 103.

tacağına azalabilir. Bu durumda kumaşcı ya iflas edecektir ya da girdi kullanımında kısıntıya başlayacaktır. Girdi kullanımında başvurulan kısıntıysa kaliteyi etkileyecektir.

Bu genellemelerin Bursalı kumaşcılar için de geçerli olduğu açıkça bellidir. Talep elastikiyetini ele alırsak, özellikle Avrupa rekabeti karşısında talebin oldukça elastikleştiğini düşünmek yanlış olmaz. Elastik talep yapısıyla karşı karşıya olan üreticinin ise girdi kullanımında tasarrufa giderek fiyatlarını ve bu arada kaliteyi düşürme gayreti içinde olacağı bellidir. Nitekim mahkeme kayıtları panik içersindeki kumaşcıların lonca kısıtlamalarına rağmen nasıl kaliteyi düşürmeye teşebbüs ettiklerini büyük bir açıklıkla göz önüne sermektedir. Lonca baskısı yüzünden kalitesini düşüremeyen kumaşcının kâr haddinin azalacağı bellidir. Kârlılığın azalması ise üretimin düşmesine yol açmış olmalıdır. Şimdi bu görüşümüzü sınayalım.

Bursa ipek sanayiinin üretim trendi (hem ham hem de ipekli kumaş) dolaylı olarak İstanbul Başbakanlık Arşivlerinde bulunan mukata'a-iltizam sistemi kayıtlarından faydalanarak saptanabilir. Bilindiği gibi devlet Bursa'ya İran'dan veya Osmanlı eyaletlerinden getirilen ipeğin vergilendirilmesi işlemini iltizama veriyordu. Bursa'daki ham ipek arzını bu şehirdeki **Mizan-ı Harir Mukataasının** iltizama veriliş fiyatlarını izleyerek saptamak mümkündür. Mukataa kayıtlarının üretim hacmini izlemek amacıyla kullanılması yönteminin geçerliliğini gerek açık arttırma fiyatlarının tam rekabet koşullarında oluştuğunu ve gerekse mültezimlerin aldıkları vergi haddinin sabit kaldığını göstererek ilk defa İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesinden Mehmet Genç ortaya koymuştur. ([26])

(26) Mehmet Genç «Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi», **Türkiye İktisat Tarihi Semineri** editör : O. Okyar, (Ankara : Hacettepe Üniversitesi, 1975), s. 231-292. Mizana getirilen ipeğin toplam kıymetinin % 3-4 kadarı 1571 yılında **Mizan Resmi** olarak alınıyordu (A. 88/1039 B, Bursa Mahkeme-i Şeriye Sicilleri). Bu vergi haddi çok büyük bir olasılıkla sabit kalmıştır. Osmanlı vergi hadlerinin değişmezliği hk. bkz. M. Genç **Ibid,** s. 296. ve Ammon Cohen ve Bernard Lewis, **Population and Revenue in the Towns of Palestine in the sixteenth Century, (Princeton** : Princeton University Press, 1978), kısım 2. Böylelikle mukataanın vergi tahsilatıyla mizana getirilen ham ipek miktarı arasında doğru orantı bulunmaktaydı. Ham ipek arzı devamlı ve yüksekken mültezim büyük bir vergi geliri

GRAFİK 3

MUKATA'ALARIN İLTİZAMA VERİLİŞ FİYATLARIYLA ORTALAMA HAM İPEK FİYATLARI

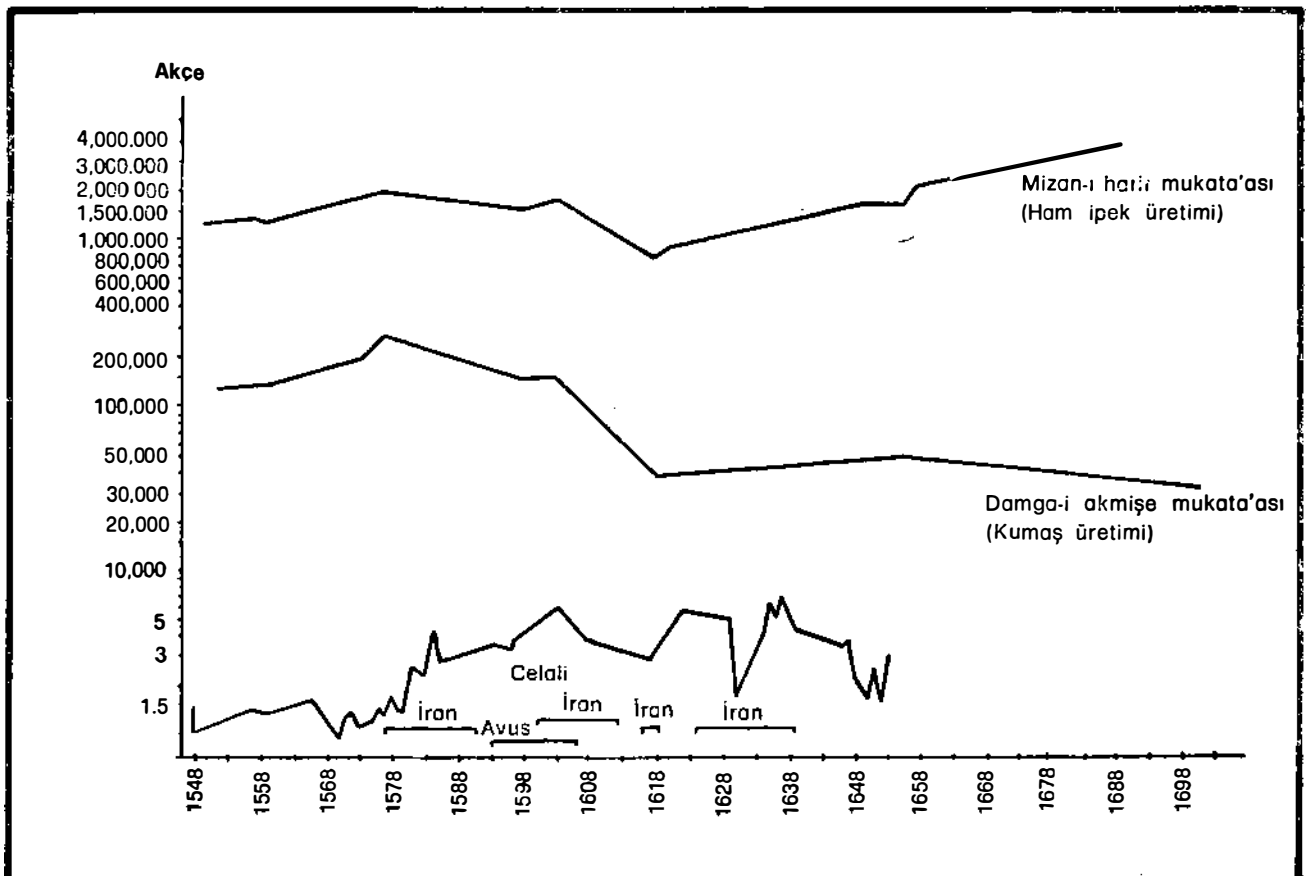

Aynı yöntemden faydalanarak **Damga-i Akmişe Mukataasının** iltizama veriliş fiyatlarını izlemek ve Bursa'daki kumaş üretimini de dolaylı olarak saptamak mümkündür.

Şimdi her iki mukaataayı beraberce ele alalım. Bu işlem aşağıda sunulan üç no'lu grafikte yapılmıştır. Bu grafikte **Mizan-ı Harir Mukataasının** trendi bize Bursa'daki ham ipek arzının, dolaylı yoldan da olsa, trendini vermektedir. **Damga-i Akmişe Mukataasının** trendi ise aynı şekilde Bursa'daki kumaş üretimini göstermektedir. Ham ipek arzı ve kumaş üretimi arasındaki ilişkiyi daha anlamlı hale getirmek için aynı grafikte ham ipek fiyatları, ayrıca, yatay eksende zamanın önemli politik olayları —Venedik, İran, Avusturya Savaşları ve Celalî İsyanları— gösterilmişlerdir.

Üç numaralı grafiğin özelliklerini böylelikle açıkladıktan sonra şimdi esas sorumuz olan Bursa'da kumaş üretiminin azalıp azalmadığını göz önünde bulundurarak bu grafiği inceleyelim. 1550-1577 yılları arasında **Damga-i Akmişe Mukataasının** iltizama veriliş fiyatlarında oldukça önemli artışlar görmekteyiz. Bu durum bize kumaş üretiminin artmakta olduğunu işaret etmektedir. Aynı zaman süreci içerisinde **Mizan-ı Harir Mukataasının** iltizam fiyatları da artış göstermekte ve ham ipek arzının arttığını belirtmektedir. (27) Artan ham-

---

sağlayarak devlete beratında belirtilen vergiyi ödedikten başka önemli bir kâr da yapardı. Bu kârlı durum devam ettiğinde mukataa tekrar iltizama verileceği zaman (genellikle üç yılda bir) yoğun bir rekabet gerçekleşir ve mukata'anın iltizama veriliş fiyatı artradı. Kısacası, bu çalışmada ele aldığımız **Mizan-ı Harir Mukataasının** iltizama veriliş fiyatı bu mukataanın kârlılığını, dolayısıyla piyasaya arz edilen ham ipek miktarını yansıtmaktadır. Mukataaların iltizama veriliş fiyatlarıyla gerçek üretim miktarları arasındaki ilişki araştırılmış ve bu ilişkinin çok sıhhatli olduğu saptanmıştır Bkz. Mehmet Genç, «A Comparative Study of the Life-Term Tax-Farm and the Volume of Commercial and Industrial Activities in the Ottoman Empire During the Second Half of the Eighteenth Century» Bu tebliğ 1976 yılında Hamburg'ta yapılan AISEE sempozyumunda okunmuştur. Bu dipnotta belirtilen görüşlerin kumaş üretimini belirten **Damga-i Akmişe Mukataası** içinde geçerli olduğunu belirtelim.

(27) Yukarıda belirtildiği gibi mukataaların iltizama veriliş fiyatları üretim hacmini doğrudan doğruya belirtmez. Fakat biz aşağıda sunacağımız görüşlerin kolay anlaşılabilmesi için bu varsayımı yapacağız.

madde arzının artan kumaş üretimiyle tüketilmesi sonucu ham ipek fiyatları 1577 yılında 1557 yılındaki düzeyinde kalmıştır.

1577 yılından sonra ise **Damga-i Akmişe Mukataasının** trendi görüşümüzü doğrulamaya başlamaktadır. Duruma biraz ayrıntıya inerek bakalım. Önce ham ipek fiyatlarında çok yüksek bir artışı görüyoruz. ([28]) Yukarıda vurgulanan çerçeve içerisinde bu durumda kumaş üretiminde bir azalma olmalıdır. Nitekim 1577-1618 yılları arasında kumaş üretiminde kesin bir azalma sözkonusudur.

Bu noktada sözkonusu üretim düşüşünün 1600-1612 yılları arasında son haddine varan Celalî karışıklıkları dolayısıyla ortaya çıkmış olabileceği iddia edilebilir. Aynı zaman sürecinde Bursa'daki tüm mukataaların iltizama veriliş fiyatlarında düşüş görüldüğüne göre bu iddia aslında oldukça geçerlidir. ([29]) Fakat şurasını hemen belirtmeliyiz ki ayaklanmaların büyük ölçüde önüne geçilmesiyle birlikte Bursa mukataalarının iltizama veriliş fiyatlarında, büyük bir çoğunlukla, önemli artışlar saptanmıştır. **Damga-i Akmişe Mukataası** için böyle bir artış söz konusu olmayıp bu mukataanın iltizama veriliş fiyatında Onsekizinci yüzyıla kadar bir durgunluk hüküm sürmektedir. Kanımızca bu durgunluğun sebebi yukarıda belirtilen olaylarda aranmalıdır. Bir başka deyişle, Celalî ayaklanmalarının yıkıcı etkilerini kabul etmekle birlikte kanımızca kumaş üretiminde gözlenen durgunluğun asıl sebebi Bursa'daki fiyat yapısının sonucunda ortaya çıkan kârlılık azalmasıdır.

Şurasını da önemle belirtmeliyiz ki ayaklanmaların kontrol altına alınması ve yollarda emniyetin yeniden sağlnmasıyla birlikte **Mizan-ı Harir Mukataasının** iltizama veriliş fiyatlarında, dolayısıyla Bursa'daki ham ipek arzında, çok büyük artışlar gözlenebilmektedir. Bursa'da kumaş üretiminin tam bir durgunluk içinde olduğu bu yıllarda ham ipek arzında görülen böylesine hızlı artışlar çok ilginç olup hammaddenin Bursalı kumaşçılar tarafından tüketilmediğini ortaya koyar. Davis ve Ülker'in yukarıda belirtilen çalışmalarından

(28) Üç nolu grafik yarı logaritmik olarak çizildiği için fiyat artışlarındaki büyüklüğü bir ölçüde maskelemektedir. Bir nolu grafik durumu daha belirgin bir şekilde göstermektedir.

(29) Murat Çizakça, **Inflation and the Bursa Silk Industry,** s. 140-141.

Bursa'daki artan ham ipek arzının Avrupa'ya ihraç edildiğini anlıyoruz.

Ham ipek ve ipekli kumaş üretiminin göreli trendlerinin analizi Batı'nın gittikçe artan sanayi potansiyeliyle karşı karşıya bulunan Bursa, hatta tüm Osmanlı ipek sanayiinin kaderi hakkında bize ilginç görüşler kazandırmaktadır. Bir başka çalışmamızda Bursa sanayii için Avrupalıların ham ipek talebinin önemi açıkça bir kere daha vurgulanmıştı. Bu talep yüksek olduğu zaman, burada incelenen zaman sürecinde olduğu gibi, Bursa hızla ham ipek üretimine yönelmiş ve kumaş üretimi azalmıştır. Bazı karmaşık sebepler yüzünden bu talebin azaldığı dönemlerdeyse (Onsekizinci yüzyıl ve Ondokuzuncu yüzyılın başlangıcı) kumaş üretimi artmıştır. Göreli trendler Ondokuzuncu yüzyılda buhar kuvvetinin dokumacılığa uygulanması sonucunda Avrupalıların, özellikle Fransızların, ham ipek talebinde görülen çok büyük artışlar yüzünden bir kez daha alt üst oldu. Bu devirde Bursa ipek sanayiinin dönüşümü tamamlandı ve sanayi hemen hemen tamamen ham ipek üretimine geçerek Batı'nın aç sanayiini hammadde ile beslemeye koyuldu. ([30])

Bu çalışma her nekadar bir kentimizdeki tek bir sanayii ile ilgili olarak yazılmışsa da düşüncelerimizi daha genel doğrultulara itmektedir. Nitekim, hammaddenin satın alınması ve mamul maddenin satılması alanlarında Avrupalıların rekabeti fiyat sistemi yoluyla Osmanlı pazarlarını böylesine etkileyebilmişse aynı etkinin diğer büyük Osmanlı kentlerinde ve sanayiinde de görülmesi gerekir. Gerçekten en son araştırmalar bu görüşümüzü doğrular niteliktedirler. B. Braude'nin Selânik yünlü sanayii üzerindeki çalışması bizim Bursa'da gözlediğimiz fiyat yapısının bu kentte de var olduğunu ortaya koymuştur. Talep tarafında Avrupa rekabeti ham yün fiyatlarını korkunç bir şekilde arttırırken arz tarafında Avrupalıların, özellikle İngiliz ve Hollandalıların, yünlü kumaş ihracatı yünlü kumaşların fiyatlarını tam bir durgunluğa itmiştir. ([31]) Bu fiyat yapısının Bursa'da ol-

(30) Murat Çizakça, «A Short History of the Bursa Silk Industry, 1500-1900», **Journal of the Economic and Social History of the orient,** basımda.

(31) Benjamin Braude, «International Competition and Domestic Cloth in the Ottoman Empire 1500-1650 : A Study in Undevelopment», **Review,** 2 (1979), 3, s. 437-451.

duğu gibi Selânik'te de kumaş üretimini olumsuz olarak etkilemesi gerekir. Nitekim, Osmanlı İmparatorluğunda tüm mukataa kayıtları üzerinde yaptığımız araştırmanın ilk sonuçlarına göre Selânik'teki **Damga-i Çuka Mukataası** 1560, 1566, 1572, 1575, 1581 ve 1583 yıllarında zarar etmiştir. (32)

Bu ekonomik analize dikkatimizi vermişken zaman boyutu gözden kaçırılmamalıdır. Onaltıncı yüzyıl, bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğunda nüfusun hızla arttığı, tarım sektörünün bu fazla nüfusu istihdam edemediği ve sonuç olarak kırsal alanlardan kentlere hızlı bir göçün gerçekleştiği bir dönemdir. (33) Bu makalede açıklanan olaylar yüzünden kentlerde sanayiinin çökmesi, göç eden yığınların sanayii kesiminde de istihdam edilememesi sonucunu doğurmuştur. Kent sanayiinin istihdam konusundaki bu başarısızlığı çok büyük bir işsizliğe yol açmıştır. Nitekim Mustafa Akdağ ve Ömer Lütfi Barkan bu durumu tam bir açıklıkla belirterek işsiz yığınların kentlerde medrese ve imaretlere sığınarak «öğrenci» olduklarını ve bu durumun hızla önce öğrenci olaylarına sonra da çok daha kanlı Celalî isyanlarına dönüştüğünü göstermişlerdir. (34)

Bu çalışma hammaddelerin ekonomik kalkınma süreci içindeki önemini vurgulamaktadır. Batı, «Periferi» bölgelerinde üretilen hammaddeleri kontrol altına alarak ekonomik gücünü göstermiştir. Bu bölgeler kendi ürettikleri hammaddeler üzerindeki etkinliklerini fi-

---

(32) MAD 2477/18,90,131; MAD 15988/3-4; MAD 20286/8 (Başbakanlık Arşivi). Selânik yünlü sanayii hakkında daha fazla bilgi için bkz. Halil Sahillioğlu, «Yeniçeri Çuhası ve II. Beyazıd'ın Son Yıllarında Yeniçeri Çuha Muhasebesi», **Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,** 2-3 (1974), s. 415-467.

(33) Ömer L. Barkan, «Research On the Ottoman Fiscal Surveys», **Studies in the Economic History of the Middle East,** Editör M.A. Cook, s. 163-171, R.C Jennings, «Urban Population in Anatolia in the 16 th Century», **International Journal of Middle Eastern Studies,** 7 (1976), s. 21-57 ve Mustafa Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Celali İsyanları,** (İstanbul : Bilgi Yayınevi, 1975), **Passim.**

(34) Mustafa Akdağ, **Ibid.** kısım 3 ve 4. ve Ömer L. Barkan, «Onaltıncı Asrın İlk Yarısında Türkiye'nin Geçirdiği İktisadi Buhranların Sosyal Yapı Üzerindeki Tesirleri» 4-12 Ağustos 1963'te İstanbul'da toplanan Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferansında okunan tebliğ.

yat sistemi yoluyla yitirmişlerdir. Bu süreç Onaltıncı, Onyedinci yüzyıllarda etkin bir şekilde görülmüş ve yöresel devletlerin kendi sanayiilerinin yıkılması karşısında gösterdikleri duyarsızlık yüzünden gerçekleşmiştir.

2. SULTAN MAHMUT DEVRİNDE ENFLASYON VE DARPHANE AMİRİ *KAZAZ ARTİN*

Haydar KAZGAN

1. Giriş

Sultan 2. Mahmut devrinde Darphane-i Amire Reisliği'ne kadar yükselmiş olan Kazaz Artin Osmanlı İktisat Tarihi'nin en önemli simalarından biri sayılmak gerekir. Zira ilk defa olarak enflasyonla devlete varidat sağlama yolunda büyük başarı gösteren devlet adamı olarak anılmağa değer. Gerçekte Artin Kazaz, Sultan Mahmut'un baş ekonomik danışmanı olarak başka önemli işler de yapmıştır, fakat paranın gümüş ayarını düşürmek suretile devlete Rusya savaşı savaş tazminatını ödemeye yardımcı olmak gibi zamanımız açısından çok önemli bir görevi başarı ile ifa etmiştir. Kazaz'ın ekonomik kararlarının en önemlilerinden biri de içerdeki ve dışardaki sarraflarla hükümetin pazarlık gücünü artırmış ve dışarıya borçlanmadan finansman kaynağı yaratmış olmasıdır. Ayrıca Rus savaşı sırasında İstanbul'a gelen deniz yolları Ruslar tarafından abluka altına alındığından başkentte büyük bir kıtlık başlayınca Kazaz Artin kenti boşaltmak isteyen padişaha spekülasyon saiki ile saklanan malların ortaya çıkması için fiyat narhının kaldırılmasını tavsiye etmiş ve kısa bir zaman sonra kıtlıktan eser kalmamıştır. Batı memleketleri her ne kadar altın ve gümüşe bağlı kâğıt para sistemi ile Merkez Bankacılığını yürütmüşlerse de piyasaya çıkarılan bankonotların özellikle İngiltere ve Fransa, Belçika, Hollanda ve daha sonra Almanya ve İtalya'da altın ve gümüş karşılıklarını aşan meblağlara ulaştıkları bir gerçektir. Ayrıca 19. asır boyunca bu memleketlerin devlet masrafları ve yatırım ile cari harcamalarını devlet tahvili ve anonim şirketler tahvil ve hisse senetleri ile finanse ettikleri ve böylece altın ve gümüş stoklarının çok üstünde satın alma gücü yarattıkları bir gerçektir. Bu olanaklara sahip olmayan Osmanlı İmparatorluğu'nun ancak tağşiş edilmiş altın ve gümüş para ile ekonomisinin finansmanını sürdürmesi çöküntünün nedenlerinden biri olarak kabul edilebilir.

2. Kazaz Artin Kimdir? (1)

(1) Diran Kelekyan «Kazaz Artin» Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası N. 26 Haziran 1330, N. 27 Ağustos 1330.

Kazaz Artin'in ailesi aslında Karslıdır. Bu kentten fakir bir ermeni ailesinin evlâdı olarak İstanbul'da dünyaya gelmiştir. 1768'de Rusya savaşı dolayısile Kars ve havalisi çok karıştığından, Kazaz'ın babası Boğos efendi İstanbul'a göçmüştür. Bir arkadaşının imâl ettiği dokumaları sokaklarda ve çarşıda satmakla hayatını sürdürmeye koyulmuştur. Az sonra arkadaşı Garabet'in kızı ile evlenen Boğos'un 10 Nisan 1771'de Artin adını koyduğu bir oğlu olmuş, sonra da iki kız evlât sahibi olmuştur. Artin ilk olarak o zaman Kumkapı'da Ermeni Patrikhanesi yanında yeni inşa edilmiş bir okulda okumuş ve küçük yaşta bir iplikçinin yanına çırak olarak girmiştir. Kazaz namını almasının bu ilk mesleğinin icabı olduğu söylenmektedir. Patronun sonradan ortağı da olan Artin, daha sonra ondan ayrılarak Çarşıyı Kebir'de kendi hesabına bir dükkân açmıştır. 1802 yılında zamanın meşhur sarraflarından ve Ermeni cemaati reislerinden Düzoğlu Ohannes hükümetten **İplik Resmi**ni iltizam ettiğinden, adı geçen sarraf işini bu işi bilen birinin yönetimi altına almak için Çarşıyı Kebir'de bir idarehane açmış ve bu görevi aynı konuda artık ihtisas sahibi olmuş Artin Kazaz'a vermiştir.

Yeniçerilerin, sadrazam kaymakamı Musa Paşa'nın ihaneti ile 3. Selim'i devirmeleri ve yerine 4. Mustafa'nın geçmesinden sonra ortalık adamakıllı karışmış, yeniçerilerin halka korku ve dehşet vermek ve yağma yapmak arzuları kabarmıştır. Bu arada azınlıkların ileri gelenlerinin başları istenmiştir. (2) Zamanın en önemli kişileri idam edilecekler listesine konmuştur. Bu listenin başında ermeni cemaatı reisi ve baş sarraflardan Düzoğlu Ohannes de vardı. Kazaz Artin hemşiresi Maryam'ın kocası Nuryan'ın yeniçeri ağası Hacı Mustafa ile yakın tanışıklığından istifade ederek gidip bu kişiye yalvarıp, patronu Ohannes'i idamdan kurtarmıştır. Bunun üzerine Ohan-

(2) A.Du Velay «Essai sur l'Histoire Financière de la Turquie» Paris 1903. s. 61 — Yeniçerilerin yağma ve zorbalığına karşı kendilerini korumak için özellikle gayrı müslim esnaf Orta Ağalarından birinin himayesine girmeyi ve büyük paralar ödeyerek bu Ortanın amblemini vitrinine yerleştirmek suretile şahsını ve malını güvenceye aldığı söylenmektedir. Galata sarrafları'nın büyük bir kısmı yüksek devlet yöneticileri ve memurlarının himayesinde olmakla beraber 3. Selim ve 2 Mahmut devirlerinde yeniçeri Orta Ağalarının himayesine girmeyi ve bu şekilde kendilerini daha güvence altında hissetmeleri mümkün olmuştur.

nes evlâtlarını çağırarak Kazaz Artin'in bundan böyle kardeşleri olduğunu söylemiştir.

İplik rüsumunun iltizam müddeti sona erdikten sonra (3) —ki bu devirde Sultan 2. Mahmut tahta çıkmış bulunuyordu— Düzoğlu Ohannes Kazaz Artin'in tuttuğu hesapların doğruluğunu ve mükemmeliyetini saptadıktan sonra, onu bütün mallarının idaresine memur kılmıştır. Düzoğulları bu devirde aynı zamanda darphaneyi amire sarrafı olduklarından, iki sene sonra Kazaz Artin mubayaa memurluğuna tayin olunmuş ve Yıldız hanında bu işe mahsus odada çalışmaya başlamıştır.

Düzoğlu Ohannes öldükten sonra bu ailenin iktisadî müşaviri olan Kazaz Artin darphanede birçok yolsuzlukların olduğunu görmüş ve yetkililere bu durumu birçok defa arzetmiştir. Fakat hiçbir netice alamamıştır. Düzoğulları'nın, babaları öldükten sonra darphane işlerinde suistimal yapmaları, bunların Artin ile aralarının açılmasına sebep olmuştur. 1819'da Sultan Mahmut, Halet (4) efendinin tavsiyesi üzerine hükümette birçok değişiklikler yaparak Hayrullah efendiyi de şehremini tayin etmiştir. Hayrullah efendi Düzoğullarının darphane hesaplarını kontrol ettirmiş ve böylece Düzoğulları'nın zimmeti ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine Düzoğulları hapsedilmiş, bütün malları müsadere edilmiş ve darphane ile ilişkileri kesilmiştir.

Düzoğulları'nın yerine darphaneyi amirenin başına yine bir ermeninin getirilmek istendiğini Diran Kelekyan adı geçen etüdünde yazmaktadır. Neden ermenilerin seçildiği konusunda yaptığımız araştırmaya göre, o zamanın en önemli sarraflarının ermeni olması ve ge-

(3) Sultan 2. Mahmut devrinde iplik rusumu'nun iltizamı çok önemli idi. Zira bu rusumun varidatı devlet varidatının % 10'una varmakta idi. Bu da bu devirde iplikçiliğin ne kadar yaygın olduğunu ve tezgâh adedinin yüzbinden fazla olması ile henüz daha Batı rekabetinin kendini göstermediğini kanıtlamaktadır.

(4) Sultan Mahmut'un akıl hocası ve büyük entrikalarla o devrin zaman zaman bütün yetkilerini ele geçiren Halet efendi hakkında en açık bilgi Ahmet Rasim'in «Osmanlı Tarihi»nin 4. cildinde mevcuttur. Halet efendinin sarrafı bir musevi olan İshal efendi idi. Halet efendinin Konya'da başı vurulmuştur. Keza İshal efendi de İstanbul'da idam edilerek malları müsadere edilmiştir.

rek vergilerin toplanmasında kullanılan iltizam usulüne, gerekse devletin açık finansman ihtiyacında sarrafların baş rolü oynadığı anlaşıldığından, darphane amirlerinin ermenilerden seçilmesi zorunlu idi. Zira ermeniler bir cemaat olarak güçlü idiler ve iktisadî ve ticarî işlerinde daima dayanışma içinde bulunuyorlardı. Bu, nihayet Osmanlı imparatorluğunda ötedenberi sürüp giden bir işbölümü anlayışı idi. (5)

Kazaz Artin'in darphane amiri olmasında saray başmimarı Kirkor Ağa'nın büyük rol oynadığı anlaşılmaktadır. Ancak Artin yapılan teklifi efendilerinin feci akibeti dolayısile red etmek zorunda kalmıştır. Fakat Diran Kelekyan'ın belirttiğine göre, Artin Kazaz'ın ermenice biyografisini yazmış olan İstepan Papazyan efendi Artin'in bu vazifeyi kabul etmesine sebeb Düzoğulları'nın hesaplarını temize çıkararak onları affettirmekti. Ancak bu af tamamen gerçekleşmemiştir. Düzoğulları'nın ikisi hapiste vebadan ölmüş, ikisi idam edilmişlerdi. Yalnız bunların istenilen yerlere gömülmesi için Artin Kazaz etkili olmuştur. Daha sonra Kazaz nufuzu artınca geride kalan kızkardeşlerine mallarının iadesini sağlamıştır.

Artin Kazaz darphanenin başına geçtikten bir müddet sonra ermeni cemaati, katolik ermenilerin kiliselerini ayırmaları üzerine ikiye bölünmüş ve her iki taraf birbirini saraya jurnal etmeğe başlamıştır. Bu kargaşa içinde katolikleri tutan Kazaz Artin katolikliği kabul etmeyen ermeni patrikhanesinin etkisi ile hükümet tarafından görevinden azledilmiştir. Kazaz Artin bütün hesapları ortaya dökerek ibra olunmasını sağlamışsa da «milleti umuruna karışarak nifak ve şakaka sebeb olduğundan sairelere ibret olmak üzere nefiine müstahak görülmüştür». Bu suretle Kazaz Artin Limni'ye sürgüne gönderilmiştir. Yerine ermeni katoliklerinden Bilezikçioğlu Boğos Darphane Amiri olmuştur. Onunla beraber sürgün edilecek olan meşhur sarraf Papazyan Canik sadrazamın sarrafı olduğu için kendisini kur-

(5) Le Baron I. De Desta «Recueil des Traités de la Porto Ottomane» Tome 2, s. 310-329. General Sébastiani'nin Napolyon'a verdiği 12 Temmuz 1808 tarihli muhtırada Ermenilerin Osmanlı ülkesinde 500 000 kadar olduklarını ve Türkler'e aralarının çok iyi olduğunu yazmaktadır. İstanbul'daki 40 000 ermeninin bulunduğunu en varlılıklarının devletin ve büyük şahsiyetlerin bankerliğini yapan ermenilerin olduğuna da işaret etmektedir.

tarmıştır. Bu arada meşhur başmimar Kirkor efendi de sürgün listesinde olmasına rağmen o devirde İstanbul'da çıkan müthiş bir fırtına sarayı hümayuna büyük zarar verdiğinden kendisinin İstanbul'da kalması uygun görülmüştür.

Artin Kazaz menfada bir seneden daha az kaldıktan sonra verilen izin üzerine 1823 yılında İstanbul'a dönmüştür. İlk olarak cebi hümayun sarraflığına ve beş altı ay sonra da Darphaneyi Amire eminliğine getirilmiştir. İşte Kazaz Artin'in Sultan 2. Mahmut nezdindeki itibar ve özel durumu bu makama geldikten sonra başlamıştır.

Bu arada şuna işaret etmek gerekir ki, sarraflar arasındaki piyasa rekabeti Osmanlı imparatorluğunun bu devrinde görünürde din ve mezhep ayrılığı kavgaları şeklinde kalmıştır. Örneğin Halet efendinin sarrafı musevi İshal, ermeni katolik sarraflarının egemenliğini devirmek için Halet efendiyi bunlara karşı cephe aldırtmağa muvaffak olmuştur. Nitekim Halet efendi ve sarrafı İshal menfalarında idam edilmelerinden sonra bunu fırsat bilen Kazaz Artin sağ kalan Düzoğulları'nın menfalarından dönmelerini ve aflarını sağlamış, bunların Kuruçeşme'deki yalısına el koymuş olan sarraf İshal'den alınarak geri verilmesini sağlamıştır. Tabii mal müsadere olunduğu için bedelini hükümete Artin Kazaz ödemiştir.

Kazaz Artin aşağıda sıra ile ele alacağımız iktisadî ve malî işleri yürütmekle kalmayıp ermeni cemaatinin gerek dinî ve gerek idarî bütün işlerini takipde büyük başarı göstermiştir. Onun sayesinde ermeniler Kudüs'de bir kiliseye kavuşmuşlar, Anadolu'nun ve Rumeli'nin ermenilerle sakin olan yerlerinde kilise ve mektep inşası için Sultan 2. Mahmut'dan müsaade ve hatta para almağa muvaffak olmuştur.

1830 senelerine doğru Artin Kazaz hastalanmış ve doktorlar kendisine hava değişikliği tavsiye etmişlerdir. Kendi tabibi Nikolaki ile Bursa'ya gitmek için padişah ferman buyurmuş ve kendisi geçtiği yerlerde törenlerle karşılanmıştır. 1834 yılının Ocak ayında vefat eden Kazaz Artin için Sultan Mahmut: «sadık bir bendemi kaybettim» demiş ve büyük bir cenaze alayı tertip olunmasını emretmiştir. Kazaz Artin Kumkapı Ermeni kilisesindeki özel makberine konmuştur.

3. Kazaz Artin'in Malî ve İktisadî Faaliyetleri

a) Paranın tağşişi ve enflasyon yolu ile gelir sağlama.

Sultan 2. Mahmut devri kargaşa, savaş ve isyanla dolu olmakla beraber iktisadî ve malî yönden daha evvelki devirlere nazaran başarılı sayılabilir. Nitekim bir tarihçimiz yazdığı bir makalede yine tarihçi Lütfi'nin meşhur «Tarihi Lütfi» namındaki eserinin şu kısmını okuyucularına aktarmaktadır: ([6]) «...bunların bahası devletin başına çoğa oturmuştur. Bununla beraber yine o vaktin hüsnü idaresinden midir yoksa muktezasından mıdır, her ne cihette ise o kadar isyan ve gaileler arasında hariçten istikraz edilmeyip kendi yağı ile devletin kavrulması doğrusu harika bir şeydir. Bu gavail ve isyanların zarar ve ziyanları nukudu hazine ve muaveneti ve hidameti maliye ile idare olunmuştur.»

Gerçekte 3. Selim zamanında piyasada madeni para olarak devlet darphanesine ve sarraflara ait olmak üzere iki ayrı tip para ortaya çıkmıştı. Açıkgöz sarraflar devletin gümüş ve altın paraların kıymetli maden oranlarını düşürmek —ki bu bakır karıştırmak veya aynı değeri taşıyan gümüş veya altın paranın metal ağırlığını azaltmak şeklinde oluyordu— suretile giriştiği kendine gelir sağlama olayından istifade ederek piyasaya aynı değerleri taşıyan fakat devletin darbettiği paralardan altın ve gümüş değeri fazla olan paraları piyasaya sürmüşlerdi. Bu durumda halk sarrafların paralarına rağbet göstermeğe başlamış ve hatta ithalat işlemleri için bu paralar aranılır olmuştu. Bu olayın başlamasından pek kısa olmayan bir müddet sonra devlet bu sarraflara karşı çıkmaya başlamıştı. Bir kısmı yargılanarak hapse atılmış ve hatta idam edilmişti. ([7]) Sarrafların bu şekilde ortaya atılmalarına bir sebeb de o devirde ithalat için Avrupa paralarına çevrilebilir para ele geçirmek isteği idi. İthalatın ihracaatın çok üstüne çıkması, açığın altın ve gümüş para ile kapatılmasını gerektiriyordu. Ayrıca ithalat ve ihracat limanları ve merkezleri birbirinden farklı yerler olmağa başladığından —bunun se-

(6) Abdurrahman Şeref «Tarihi maliyemizde esham ve faizli kavaimi nakdiye» Vakit 7 Teşrinisani 1337 (1921) Bu metin Ek 1'de sunulmuştur.

(7) A.Du Velay, adı geçen eser, s. 56.

bebinin Batı'daki sanayi devrimi olduğu açıktır— Osmanlı sikkeleri ile Batı paralarının arz ve talebi bu mahallerin bazıları için dengesiz bir duruma girmişti. Sarraflar bu dengeyi sağlamak suretile büyük kazançlar sağlıyorlardı.

Kazaz Artin darphane amiri olduğu zaman bütün bu olan bitenlerin içinden gelmiş bir kişi olarak çareler aramağa koyuldu. 1810 yılında Rus savaşı devlet varidatını abluka ve işgaller dolayısı ile düşürmüş ve buna karşılık savaş masrafları eski savaşlarda olduğundan farklı bir artış göstermişti. Askeri malzemenin çoğu, hatta elbise kumaşı ve sair teçhizata kadar ithal ediliyordu. Bunun için bütün altın ve gümüş stokları ve varidatı dışarıya gidiyordu. Bu Rus savaşında zamanın Sadrazam ve Seraskeri Reşit Mahmut Paşa savaş müddetince tedavül edecek ve savaştan sonra piyasadan çekilmek üzere bakır sikke darbına padişahı ikna etmişti. Ancak durum darphane amiri Kazaz Artin'e bildirilince padişaha giderek durumu açıklamış ve gümüşe bakır karıştırarak para basmanın daha faydalı olacağını söyliyerek ferman buyurmalarına razı etmişti. Böylece oniki paralık gümüş değeri olan sikkeler 20 para olarak tedavüle çıkarılmıştı. Devlet her sikke için 8 paralık bir varidat sağlamış olacaktı. Bu paranın adı beşlik idi ve savaş parası olarak da anılıyordu. Kazaz Artin'in teklifinin Sadrazam Reşit Mahmut Paşa'nınkine tercih edilmesi paşayı fena halde kızdırmıştı. Fakat savaş sonrasında İstanbul'a dönen sadrazam, Kazaz Artin'i yanına çağırarak açıklamalarından memnun kalmış ve devletin bu sayede elde ettiği varidat için onu kutlamıştı.

Gerçekte bu ayarı ve vezni düşürülmüş beşliklerin piyasa değeri özellikle alış verişte yabancı paraların da geçtiği büyük kentlerde, havi oldukları kıymetli madenin değerine düşmüştü. Bu durum halka büyük zararlar vermiş olmakla beraber aslında savaş sonrasında bu zararın telafi edileceği şartını koyan Kazaz Artin bu zararları aklına getirmemişti. Fakat savaş sonrasında bu yapılmadığı gibi 1829'da ve 1833'de yeniden beşlik ihraç olunmuş fakat bu yenilerinin değer farkı ilkine nazaran daha az olmuştur.

Aslında devletin para ihraç ederek varidat sağlaması bir bakıma devletin mültezimler karşısındaki pazarlık gücünü arttırmıştır denebilir. Hazinenin ihtiyacının şiddetini gören sarraflar mültezimlere

verdikleri avansları için talep ettikleri faiz haddini yükseltmekteydiler. Mültezimler de bu faiz farkını iltizam bedelini düşürmek suretile çıkarmaya çalışıyorlardı. Oysa devlet hazinesi güçlü olduğu zaman bu mekanizma işlemiyordu. Kazaz Artin hazinenin ihtiyacını hafifletmek suretile o savaş ve kargaşa devrinde dahi iltizam bedellerini yükseltmeğe muvaffak olmuştur.

Yalnız bir taraftan paranın değerinin düşürülmesi ve diğer taraftan hemen bütün önemli malların fiyatlarına narh konmuş olması piyasada zaman zaman mal darlığına sebeb olmuştur. 1810 Rus savaşında abluka ve işgaller dolayısile İstanbul'a mal gelmemiş ve narh fiyatları uygulanamamış ve İstanbul açlık tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Kazaz'ın bu konudaki girişimlerini daha sonra ele alacağız.

b) **Dış borçlanmaya başvurmadan dış kaynak sağlama.**

1810 Rus savaşı son bulduğunda Osmanlı imparatorluğu yapılan barış anlaşması gereğince yüklü bir tazminat ödemeğe mecbur kalmıştı. Bu borç üç takside bölünmüştü. Savaşın ardından büyük hediyelerle Rusya'ya Çar'ın nezdine gönderilen Damat Halil Paşa'ya Çar büyük bir tören düzenlemiş ve iki memleket arasındaki dostluğu kurma çabasının bir girişimi olarak ilk taksidin ödenmesinden vazgeçtiğini bildirmişti. Ancak ikinci ve üçüncü taksitleri ödeyecek para da yoktu. Kazaz Artin o devirlerde yabancı sarraflarla iyi ilişkiler içinde idi. Fakat Osmanlı imparatorluğunun Ruslara olan borcu beşyüzbin kese idi ve devletin yıllık varidatının bir kat üstünde idi. Bu durumda ikinci taksitin zamanı geldiğinde yeni kaynak aramak gerekiyordu.

Kazaz Artin'in ödenecek ikinci taksidi yabancı sarraflardan borç olarak alabilmesi kendisinin bu yabancı sarraflar nezdinde devletten daha fazla itibarı olması gibi bir fikrin benimsenmesini gerektirmektedir. Nitekim Artin bu parayı bulunca Sultan 2. Mahmut dahi hayretini gizlememiş ve kendisine hemen nişanı hümayun, yani en büyük devlet nişanını vermiştir. Bu nişanla Kazaz Artin vükelâ'nın kendisi hakkındaki şüpheci tavrını da ortadan kaldırmasına sebeb olmuş ve bunların yanına artık eskisi gibi etek öperek gitmemeğe başlamıştır.

Kazaz Artin'in darphane amiri olarak yabancı sarraflar ve bu arada Galata sarrafları ile olan ilişkisi hakkında kesin bilgilere sahip değiliz. Yalnız Galata sarraflarının bir kısmı ecnebi uyruklu olmaları ve Avrupa para piyasaları ile Avrupa başkentlerindeki şube ve ajanları vasıtasile çok yakından alakadar olduklarını biliyoruz. Artin'in Düzoğulları ve diğer ermeni sarraflarla olan ilişkilerine bakacak olursak bu piyasanın itibarlı bir kişisi olduğu anlaşılabilir. Ancak katolik mezhebinin Osmanlı İmparatorluğu'nda yayılması konusunda Kazaz Artin'in Sultan 2. Mahmut nezdindeki itibar ve şöhreti kullanıldığından, katolik aleminin Kazaz'a yardım ettiği söylenebilir.

c) **Serbest piyasa ekonomisine geçiş**

1245 (1829) yılında Rus muharebesinden sonra yolların ve İstanbul'a erzak ve mühimmat sağlayan deniz ulaştırmacılığının Rus ablukasının devamı sebebile büyük ölçüde aksaması, başkenti açlık tehlikesi ile başbaşa bırakmıştı. O tarihte Lütfi tarihinde yazılı olduğuna göre kıtlık sebebile yapılan nüfus sayımında İstanbul'da 359.089 kişi ikamet etmekte idi. (8) O tarihte bu husus için İstanbul'a fırınlara haftada 40.000 kile zahire verilirmiş. Yollar kapanınca bir müddet beylik ambarlarında ne varsa, çürümüş zahire dahi fırınlara dağıtılmış, bu kötü ekmeğe dahi halk hücum etmeğe başlamıştı. Bir tedbir olarak İstanbul'un boşaltılmasına ve her milletten halkın doğduğu memlekete gönderilmesi kararı alınmıştır. Fakat Kazaz Artin özellikle ermenilerin geldikleri memleketlerden artık kopmuş olmaları ve oralara gittiklerinde daha da sefil olacaklarını bildiği için, ortaya yeni bir fikir atmıştır. Kentin boşaltılması ve bilhassa esnaf ve tüccarının da buna dahil edilmesinin kenti büsbütün fakirleştireceğini, bunun yerine herkesin malını istediği gibi istediği fiyata satmaya izin verilmesini padişahtan istemiştir. Özellikle gıda maddelerinde ötedenberi İstanbul'da narh fiyatlarının uygulandığı ve Gedik (9)

(8) Diran Kelekyan, adı geçen eser, s. 159-160.

(9) Avukat Asaf «Gedik, sahibi Gedik ve tafsilatı» Muhammat mecmuası s. 165-169 ve 235239 - 264-266-1337.
Her türlü Gedik için gerek girdi ve gerek çıktı fiyatları narh sistemi ile yürütülmekte idi Fakat adı geçen kıtlık anında fırıncı gediklerinin Kazaz Artin'in aldığı serbest fiyat uygulama kararından sonra, zaman zaman fiyatları arttırmak için tekel durumlarından istifade ettikleri gediklerin ortadan kaldırılmasına kadar devam etmiştir.

teşkilâtının fiyatları değiştirmede yetkili olmadığı için, bu fikir hemen uygulamaya konulamamıştır. Ancak Kazaz Artin bunun bir tecrübe edilmesini yine rica etmiş ve kabul ettirmiştir. Böylece kısa bir zamanda gizlenen mallar ortaya çıktığı gibi, her taraftan İstanbul'a zahire ve mal gelmeğe başlamıştır. Bu şekilde kıtlığın sona erdiğini gören padişah, Kazaz Artin'e, İstepan Papazyan efendinin kitabında naklettiği üzere ««Ekmeğim sana helâl olsun» sözleriyle iltifatta bulunmuştur. Kazaz Artin'in bu politikasının Fransız Devriminde Turgot'nun «Buğdayların Marseyyezi» adını alan teşebbüsüne benzemektedir. Kazaz Artin'in bu teşebbüsü bir yerden okuyarak öğrenecek kadar kültürü olmadığı söylenmektedir. Ticaret ve sarraflıktaki tecrübesi ile böyle bir politikaya başvurduğu daha gerçekçi bir yorum olur.

Aslında para kıymetinin düşürüldüğü ve beşlik ile altılıkların tüccar tarafından düşük ayarlı para kabul edilerek narh fiyatlarını uygulamak istemedikleri ve kıtlığın bundan ileri geldiği anlaşılmaktadır. Kazaz Artin'in tüccar ve sarraflarla daimi ilişkisi olduğu düşünülürse narh fiyatlarının kaldırılması ve serbest piyasa düzenine geçilmesi kapı kulu politikasına bir tepki olarak da yorumlanabilir. Kazaz Artin'in icraatına karşı vükelâ ve kapı kullarından karşı koymalar, eleştiriler ve hatta tehditler gelmiştir. İmparatorluğun Batı kapitalizmine pazar olmaya başladığı devirde kapı kulu zihniyetinin Kazaz Artin'in getirdiği ticari ve kapitalist zihniyete ters düşmesini olağan karşılamak lâzımdır. Zira bu tarihten sonra uygulanmak istenen bütün narh fiyatları hiçbir şekilde başarı ile yürütülmemiştir.

Netice

Kazaz Artin'in Sultan 2. Mahmut devrindeki başarıları kapitalizmin başarısı olarak kabul edilebilir. İmparatorluğun ihracatı ham madde ve bazı madenlere doğru hızla yönelirken, eski geleneksel mamül maddelerin ihracının hızla düşmesi karşısında kapitalizmin yığınlarla dünya piyasalarına döktüğü malların imparatorluk çarşılarında rakip tanımayan bir biçimde alıcı bulması yeni bir piyasa düzeninin ortaya çıkması ile sonuçlanırken, geleneksel usullerin daha fazla sürmesine imkân yoktu. Kazaz Artin para yolile gelir yaratmada canlı bir örnek vermiş ve Batı kapitalizminin altına bağlı kâğıt para ve evrakı tedavüle koymakla yalnız gelir sağlamak değil fa-

kat ekonomi politikası aracı olarak paranın kullanıldığını farketmiş bir kişi olarak anılması gerekir. Özellikle Avrupa paralarının Osmanlı Başkentinde tedavül etmesi ve bunların altın karşılığının hiç talep edilmediğini görerek kıymetli madenden fiilde bağımsız bir para yaratmanın faydalarını görmüştür. Paranın değerinin düşürülmesi ile ihracatı teşvik etmek ve ithalatı kısmak gibi bir neticeye varılabileceğini ispat etmiştir. Nitekim İstanbul'da başgösteren kıtlık değerini kaybetmiş para ve narh fiyatları ile tüketimin kısılabileceğini anlamış ve fiyatları serbest bıraktırmıştır. Böylece ortaya çıkan pahalılık halkı tasarrufa zorlamış ve bu sayede harp tazminatı ödenebilmiştir.

Kazaz Artin'in sarraf kökeni yanında mensucat alanında da tecrübeli olması ve böyle bir kişinin imparatorluğunun iktisadi kararlarına hakim olması bir müddet için dahi olsa düzenin kurallarına uygun bir iktisat politikasının güdülmesine olanak sağladığı iddia edilebilir. Ancak bu başarının Avrupa kapitalizminin Osmanlı ülkesini pazar haline getirmedeki gücünün boyutlarını daraltmada değil bu gücün ertelenmesinde etkili olduğu bir gerçektir.

EK : BELGE I

Abdurrahman Şeref

Tarihi Maliyemizde esham ve faizli kavaimi nakdiye
Vakit 7 Teşrinisani 1921-1337
s; 3

Tarihimizi mutallaa edenlerce bilindiği gibi, Kanuni Sultan Süleyman zamanından beri devletimizin umuru maliyesi düzgün bir halde gitmeyip, dışardaki savaşların devam etmesi ve dahilde sık sık beklenmeyen kargaşalıklar çıkması sebebile fevkalade masraflara girişilerek mevcut varidat güncel masraflara kifayet etmez ve devletçe yapılması lazım olan şeyler parasızlık dolayısile zaruri olarak terk ve ihmal olunur ve terakkiyata doğru atılacak adımlar geri kalırdı. Bu hep böyle devam etti. Eskilerden işittiğimiz «musalihi devlet sahipsizdir» sözü hükmünce öksüz gibi boynu bükülerek besmanda kalan memlekete ait umuru nafia ve islahatı mühimmenin hukuku şahsiye misali bir şikâyetçisi bir takip edeni olmadığından, zaman-

daran hükümeti bu çaresizliğini inşaallah atide bir çaresine bakılır nakaratını tekrar ile işleri geçiştirirdi. Daima beklenilen hazinenin sağlığı da görüldüğü yoktu.

Mesela, vilayetlerden yol ve köprü inşası veya nehirlerin taşmalarını önleyici yapılar gibi memleketin mamuriyetine hizmet eden teklifler vukuu bulsa ait olduğu nezaretce ehemmiyeti luzumesile nazari dikkate alınsa bile, hazınenin muzayakayı hazıresinaen naşi şimdilik tehiri ve ilerde mevkiyi muzakereye tekrar vazı kararı ile gelen evrak meclisi vükelanın battal torbalarına tevdi kılınırdı. Uzaklara gitmeye ne hacet! Devri sabıkda Zühtü Paşa'nın bir hayli süren maarıf nazırlığında maarif varidatından haftada onbinbeşyüz kuruş ifrazı ile her sene altı yedi bin lira masraf edilerek İstanbul'da bir kâgir mektep yaptırılması kendisine bildefaat ihzar olunmuşken, ihmali yüzünden bugün mektep için dünya kadar kira verildiği meydandadır.

Ama ülufeden eksik pay alanların ve almada gecikenlerin buna tahammül edemeyip ocaklı tayfanın güzeşte (gecikmiş) ülufelerini istemek bahanesi ile kıyam eyledikleri ve ara sıra sarayı amirede ayak divanları kurulduğu ve bazen defi sail ödemeyi yapmamak için zımmında sadrazama veya defterdara tahmili taksirat olunarak işten el çektirildikleri tarihlerde tesadüf ettiğimiz vakalardandır.

Masarifi varidata uydurmak prensibi bir açık hakikat olup birçok ilgili bu hususta sarfı mesai etmiş ve hatta içlerinde Torhoncu Ahmet Paşa gibi fedayı nefis edercesine ibrazı cesaret eyleyenler bulunmuşsa da muhitin tesiratı müziresi ihtimamatı vakayeyi daima akim bırakmış ve muvazeneyi maliyenin husulünün yolu bulunup da bozulmaz bir nizamı kuvveye bağlanamamıştır.

İslahatı maliye için tahrir ve takdim kılınıp ortaya atılan lahihalar da tanzimi umuru maliye luzumu acileden bahsettikten sonra «Muvazenede görülen açığı kapatmak ve varidatı teksir veya masarifatı tenkis ile veya her ikisinin de icrası ile kabil olup varidatın teksiri ve vergilerin tezyidine ve yeniden bazı varidat menbaları bulunmasına bağlıdır. Vergilerin tezyidi, mükelleflerin aciz düşmelerine sebeb olur. Hele halen tahsilinde müşkilat çekilen ve bir kısmı bakayada kalan vergiler halkın ödeme gücünün üstünde iken, bir de zam yapılırsa herkesde bir kudretsizlik hasıl olur, şikâyetin önü

alınmaz. Masarifatın tenkisi dahi defaten mümkün olacak şeylerden değildir. Daireyi hükümet tahsisatı hazıreleri ile ancak tedviri umur edebiliyor. Mamafih, ihtiyacı mübrem görülmedikçe fazla masraf ihtiyar olunmaması ve kaideyi tasarrufa son derece riayet olunması hususatının devaire tebliği ile refte refte tenkihat icrası lazım gelir» cümleleri lahiyaların kâfesinde hemen hemen ayni tabirat ile tekrar edilmektedir. Asıl meselenin ruhu olan yeni menbaların bulunması veya başka surette tevazün husulü keyfiyetine gelince, bu babda ileri sürülen mütalaat dahi tedabiri kattiye neviinden olmayarak, zülfüyare dokunmamak, şahsi gelir sahiplerini zarardide etmemek gibi ihtiyatlar gözetilip Fransızların «Palya tif» dedikleri hakiki semeresi gayrı kafi arayı basiteden ibaret kaldığı görülmektedir.

Mesela hazineyi maliye sıkılarak duyunatı ve bilhassa ulufe tediyatı (maaş ödenmesi) çoğaldıkta tevaifi askeriyenin isyanına meydan vermemek için, ilk evvela hatıra gelen meskûkatın ayarını tenzil ve ziyufunu tezyid etmek idi. Mahzuru iktisadiyesi aşikâr olan bu usul dahi bir bir büyük ve bir iki küçük tagiyanı (isyan) askeriyeye sebeb olmuş idi. Akçenin zayufe kalbi çok defa tekrar edip Kanuni Sultan Süleyman zamanında bir dirhem halis gümüşden üç akçe darbedilmiş iken, gid gide bakır ilavesi ile altı yedi akçe darbına kadar varılmış ve halen metelik tabir ettiğimiz meskûkatı mahşuşede nihayet bulmuştur. Velhasıl siyaseti maliyede bir uslubu makul ve metine başvurmanın imkânı bulunamamıştı.

Adı geçen meskûkatı mağşuşe 1244 (1829) senesinde ortaya çıkan Rusya seferini müteakip Rusyalıya verilecek tazminatı harbiyeye medar olmak üzere o vakit darphane nazırı bulunan meşhur Kazaz Artin'in cümleyi tedabirinden olduğu bence kabul edilmek gerekir. Onluk metelikler tevhidi meskûkat kararnamesinin ilanına kadar (Mart 1297) (1882) yirmi paraya gider idi. On oniki paralık gümüş havi olan bir sikkenin hazinece yirmi paraya sarfından dolayı yüzde yüze kırıp temettü hasıl oluyor demek idi.

Sultan İkinci Mahmut saltanatı süresince isyanların ardı arkası gelmediği cihetle fevkalade masrafların teksirine ve meskûkatı mağşuşeyi birdenbire çoğaltmak revacını haleldar edeceği mutalaasına bağlı olarak zaruretleri karşılamak için başka çareler de arandı. Lütfü efendi tarihinde çeşitli isyanlar tadat edildikten sonra «bunların

bahası devletin başına çoğa oturmuştur. Bununla beraber yine o vaktin hüsnü idaresinden midir yoksa muktezasından mıdır her ne cihette ise o kadar isyan ve gaileler arasında hariçten istikraz edilmeyip kendi yağı ile devletin kavrulması doğrusu harika bir şeydir. Bu gavail ve isyanların zarar ve ziyanları nukudu hazine ve muaveneti ve hidameti maliye ile idare olunmuştur» diyor.

İlk hatıra gelen tedbir esham çıkartmak oldu ve azamisi beşyüz kuruş olmak üzere sekiz seneliğine dörtbin kese faizi ve otuzikibin kese muaceleli esham tertip edildi. İşbu esham hakkında biraz malumat verelim: Bir kimse hazineyi maliyeye dörtbin kuruş yatırdığı halde sekizde biri olan beşyüz kuruşu her sene iki taksitte faiz olarak alır ve dörtbin kuruşu sermayeye muacele ve beşyüz kuruşa dahi faiz hesaplanırdı. Yani hazineyi maliye : 12,5 faiz ile küçük mikyasda bir istikrazı dahili akteyliyordu. Esham alanların namlarına berat verildiği gibi, istediği zaman ana parasını talep etmeğe istihkakı nizamileri olmadıktan başka vefatları vukuunda varislerine intikal etmeyip mahlul ve hazineye gelir olurdu. Beş-on parası olan ihtiyar kadınlar ve hatta mücevheratını satıp bedelini ekleyerek esham almağa rağbet eyledikleri cihetle, görülen revaca mebni sonraları muacelesi dokuz seneliğine çıkarılmış yani senede beşyüz kuruş almak için resulamel olarak 4.500 kuruş yatırmak lazım gelmiş idi. Bu takdirde faiz senede yüzde 11 raddesine indirilmişti. Abdülmecit zamanında da eshamın kâr ve zararı hazinece tecrit olunduğu cihetle bu kere evlada kalmak ve onikişer seneliğine olmak üzere onyedibindörtyüzdoksanyedi kese muaceleli bir nevi esham daha çıkarılmış ve bunun bir miktarı satılarak küsüru hazinece tutularak yerine aşağıda zikredeceğimiz evrakı nakdiye küşad edilmiştir. İşbu son eshamın faizi senevisi sekiz buçuk raddesinde olduğu anlaşılmaktadır.

Meskükatı mağşuşe darbı ve esham küşadı hazinenin acil ihtiyacını def etmeğe kâfi olmadı. Varidatın kifayetini sağlamak üzere 1256 (1841) tarihinde elli ve yüz ve ikiyüzelli ve beşyüz ve bin kuruşa kadar beş nevi olmak üzere onbin kese faiz ve seksenbin kese muaceleli kavaimi nakdiye tertip ve ihraç olundu. Bu kaimelere berat (breve) yaptırılmayıp Dersaadetteki nufusa hasredilmiş nukut makamında tedavül eylemek ve hazine ve maliye dairelerinde matlubatı miriyeye mahsuben kabul olunmak ve taksit vakitleri geldiğinde faizi tamamen hazineyi maliyeden hamillerine ita edilmek mukarrer

idi ve hini ihracında esbabı mucibe olarak muamelatı umumiyenin teshili (kolaylaştırmak) maksadı ile tertip olunduğu ilan kılınmıştı. Bilhesap faizi yüzde onikibuçuk eden miktarı iptidai tertibindeki gibi kalmayıp bilahire ilaveler görmüştür. Muamelatı umumiyenin teshili maksadına gelince, o da göz boyayıcı mukaddemelerden ibaret idi.

Esham ile kavaimi nakdiye mukayese olunduğu takdirde, hazinece eshamın daha kârlı ve daha mazbut olduğu anlaşılır. Esham sahipleri her halde deftere kaydolduğu cihetle, zamanı geldiğinde maliye nezaretine müracaat ve kayıtlı taksitlerini tahsil ederler ve bu sureti muamelat kaydiyece hiçbir şekilde anlaşmazlığa sebeb olmazdı ve bir de, her sene az çok mahlulatı (geçersizliği) vaki bularak hazine ondan müstefit oluyordu. 1262 (1847) tarihinde mukataat ve eshamı mahlule faizleri senevi bin kese akçeye baliğ oluyordu.

Halbuki evrakı nakdiye faizleri hamiline tediye olunmak iktiza eylediği cihetle birçok perakende muamelelere ve envai müşkilatı kaydiyeye sebeb olur ve taksit zamanı hazinenin darlığına tesadüf edip de tediyede birkaç gün tehir vuku bulsa rayicine tesir ile tedavüldeki kıymeti itibariyesi tenzile başlardı. Mesela beşyüz kuruşluk bir kaime tenzile uğraya uğraya kıymeti dörtyüzelliye, dörtyüze... ve daha aşağıya inip dururdu. Esham hakkında böyle bir telaşa mahal olmayıp tehiri tediye vukuunda sahibi sızlansa bile nazarı intizara mecbur olurdu.

Evrakı nakdiyenin meşhur olmuş aksaklıklarından ötürü deste deste ortadan kaldırılmağa teşebbüs olunmuş ve 1262 (1847) tarihinde faizleri altı bin keseye tenzil edilmişti. Büsbütün kaldırılmaları esbabı dahi araştırılmakta idi. Meclisi Vâlâ riyasetinin 20 Recep 1262 (1847) tarihli tezkeresinde deniliyor ki: «Evrakı nakdiyenin defaten kaldırılması külliyetli meblağa muhtaçtır. Faizinin lağvı ile banka kâğıdı gibi tedavül etsin dense, itibarının muhafazası zımmında karşılık sermaye olarak nukutu külliye lâzımdır. Bu suretle ahvali hazıreyi maliye müsait değildir. Şimdilik hatıra gelen tedbir hazineye kalan esham ve mukataatı mahlule ahire verilemeyerek beher sene zarfında karşılığı itmam olunarak sonradan gerçekleşecek mahlulat ile sene be sene tedricen kavaimi nakdiye itfasıdır. Tezkereyi mezkurenin bir mahallinde dahi mukataat ve eshamı mahlule faizleri senevi bin kese akçeye vararak nukudiye faizleri altıbin keseye baliğ olduğu tasrih olunur.»

Bu tedbir dahi palyatif neviinden olduğu bir hesabı basit ile meydana çıkar. Miktarı hazırı bin kese olan ve artması mahlulata bağlı olup dört sene zarfında 15.266'ya kadar ancak 345 kese artabilen bir sermaye ile senelik faizi 6000 kese olan diğer bir sermayeyi imha etmek acaba kaç senede mümkün olur? Hesabı ihtimali ile dahi müsbet bir netice elde edilemeyeceği aşikârdır. İşbu kavaimi nakdiyenin bilahire faizi ilga kılınmış ve Abdülaziz Hanın culusundan sonra Fuat Paşa sadaretinde karşılığı istikrazı harici ile tedarik edilerek tedavülden büsbütün kaldırılması mümkün olmuştur.

Fakat huylu huyundan vazgeçmez tabirince birkaç sene sonra Bağdat şemendöferi inşaatı karşılığı olmak üzere eshamı cedide namı ile yüzde beş faizli on milyon liralık esham tekrar çıkarılmıştır. İşbu eshamı cedidenin kuponları bilcümle mal sandıklarında kabul ve bedelleri tediye olunurdu. Haydarpaşa-İzmit demiryolu eshamı cedidenin mahsulüdür.

Kitap Tanıtma: Feroz Ahmad, **The Turkish Experiment in Democracy,** Westview Press, Boulder, Colorado, for the Royal Institute of International Affairs, London, 1977.

Irvin Cemil SHICK
Ertuğrul Ahmet TONAK (*)

1940'ların ortalarından bu yana Türkiye'de siyasi hayat sosyal sınıflar arasındaki mücadeleyi belirgin bir biçimde yansıtmaktadır. Daha önceleri ise, yüzyılların Osmanlı egemenliği, kökleşmiş bürokratik geleneğin Cumhuriyet döneminde de C.H.P. aracılığı ile sürmesi sonucunu yaratmış; bu gelenek oldukça geniş bir güçler ittifakına dayanması bakımından da —bir anlamda— sınıf mücadelesini bulanıklaştırabilmiştir. Fakat giderek partiler yoluyla belirli grupların çıkarları temsil edilirken —egemen sınıfların yeni bir kesimi olarak ortaya çıkan sanayi burjuvazisi özelinde olduğu gibi— egemen güçler ittifakı içindeki çelişkiler de belirginleşmiştir. İktisadi ve siyasi egemenliğin, çeşitli sınıflarca kurulmasına dönük çabalar ve sınıflar içi çelişkiler 1940'dan günümüze kadar olan sürecin politik olarak en dinamik dönem oluşunu belirlemişlerdir.

Feroz Ahmad'ın en son kitabı, **The Turkish Experiment in Democracy** (Türk Demokrasi Deneyimi) işte bu yoğun ve karmaşık dönemi işlemektedir. Ahmad, ilkin CHP'nin tek parti döneminin son yıllarını gözden geçirerek işe başlar. Ardından çok partili dönemi üç devre halinde ele alarak çözümler. Bu devreler: 1950-60 Demokrat Parti iktidarı, 1960 darbesinden 12 Mart 1971'e kadar süren liberalleşme nihayet devletin «hami»si olarak ordunun, muhtıra yoluyla bir

(*) İ.C. Shick, Massachusetts Institute of Technology, Laboratory for Information and Decision Systems'da araştırmacıdır.
E.A. Tonak, New School for Social Research, İktisat Bölümünde doktora öğrencisidir.

Bu yazının farklı bir biçimi **Merip** dergisinde yayınlanmıştır Türkçeleştirirken yardımını gördüğümüz Dr. Haluk Şahin'e teşekkür ederiz.

kez daha müdahalesi ile başlayan dönem. Ayrıca ele alınan çeyrek yüzyıldan uzun dönem bağlamında, dinin siyasi mücadeleye, siyasi mücadelenin de dış politikaya etkileri kitapta ayrı bölümler biçiminde ele alınıyor.

Öncelikle Prof. Ahmad'ın kitabının gerçekten kendi alanında özgün bir çalışma olduğunu belirtmeliyiz. İngilizcede olduğu gibi Türkçede de 1950-75 dönemini konu edinen çalışmaların sayısı hayli az. Kaldı ki, «Batı»da bu tür çalışmaların çoğunluğuna geleneksel yaklaşımlar egemen. Bu açıdan bakıldığında **The Turkish Experiment in Democracy**'nin özgünlüğü ve egemen yaklaşımın dışına çıkma eğiliminde oluşu kitabı önemli kılıyor. Aşağıda, kitabın kimi yanlarını eleştirirken aynı alandaki başka ürünlerle karşılaştırmak gibi bir yöntemi uygulamayacağımızı da baştan belirtmek istiyoruz.

İlk ağızda gözüken **The Turkish Experiment in Democracy**'nin gerçekten saygın ve yoğun bir araştırmanın sonucu olduğudur. Yazar özellikle ele aldığı dönem için basını ayrıntılı bir biçimde taramış. Ve de yan ürün niteliğindeki 1950-75 döneminin kronolojisi, hayli yararlı olabilecek bir kitap biçiminde ortaya çıkmıştır. (1) Ele aldığımız çalışmanın ana kaynak olarak günlük basını kullanmış olması yakın dönem Türkiye siyasi hayatının kesintisiz sunulabilmesini sağlamıştır. Bu yüzden, olgular ve olaylar, kendiliğinden ve nedensizlermişcesine sunulmak yerine, en azından, kronolojik ilişkiler içinde verilebilmiştir. Gerçekte, bu kronolojik yapı olumlu sayılabilecek etkisinin yanısıra bir başka olumsuzluğun da nedeni olmuştur. Kronolojik bütünlükle yetinilmiş, tutarlı bir teorik çerçeve geliştirilememiştir. Dolayısıyla teorik çerçeve eksikliği alıntıların aktarılmasında, genellikle, eklektik bir yapı yaratmıştır. Ahmad, sağ ve sol kanat politikacıları, çeşitli yayınları geniş aktarmalarla sunarken, bu görüşlerin, haberlerin değerlendirmesini pek yapmamaktadır. Bu durumun yarattığı sonuçlar şu örneklerde görülebilir sanıyoruz. Ahmet Emin Yalman'a suikast düzenlemekten sanık kişiden Yalman'ın «yahudi ve mason» olduğu biçiminde bir alıntı yapılıyor (s. 47). Herhangi bir değerlendirme yok. 385. sayfadaki dipnotta ise Yalman'ın «dönme» ol-

(1) Feroz Ahmad ve Bedia Turgay Ahmad, **Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1950-75),** (İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1976).

duğu belirtiliyor. Açıklama ve değerlendirme eksikliğinin — Türkiye ile uzaktan ilgili okuyucu gözünde yarattığı sonuç; Yahudilerin sokakta kurşunlandığı izlenimi!! Bir başka yerde de, yazar «Alevilerin Partisi olarak tanınan Türkiye Birlik Partisi'nin (1973 seçimlerindeki) başarısız kılınışı»na (s. 319) değinmekle birlikte, ne TBP'nin «Alevilerin partisi oluşu» görüşünü, ne de niye yaklaşık olarak seçmenlerin % 20'sini oluşturan Alevilerin oylarını toplayamadığı sorusunu ele almamaktadır. Sayfa 187'de de, yazar 1960'ların hükümetlerinin «varolan düzen için gerçek bir tehlike olarak teşhis ettikleri gelişen sol üzerine yoğunlaştıkları»ndan söz ediyor. Geçerli bir saptama bu, tabii hükümetler açısından. Fakat MHP olgusu, gelişimi, onun paramiliter güçleri bağlamında değerlendirildiğinde ise, yukardaki «görüş»ün yoruma ihtiyacı vardır. Oysa yazar herhangi bir değerlendirme yapmamakla, hükümet «görüşü»nün yaygın ve doğru bir kanı olduğu izlenimini istemese de yaratıyor. Bir başka gazete alıntısında da «enflasyonist politikacılar Marksist, Leninist ve Maoist hareketleri geliştirdiler; dolaylı olarak da askeri müdahale ile sonuçlanan çöküşün sorumluları oldular» (s. 297) denilmekte. Oldukça yüzeysel, çözümleme ve değerlendirme gerektiren bir gazete haberi. Yazarın yorumunu, ne yanını paylaştığını arıyoruz; herhangi bir yaklaşımda bulunmuyor Ahmad.

Türkiye siyasi hayatına yakın okuyucu kitabın bu yapısından da Prof. Ahmad'ın genel eğilimine varabilir. Fakat olgulararası bütün gerekli ilişkileri kurup, bir senteze varılabileceğini ummak gerçekten hayli güç. Hatta sonucun, genellikle yeterli bir analitik çerçevenin yokluğunda, farklı görüşlerdeki kişilerden çelişik alıntılarla oluşan bir yapı olduğu savı öne sürülebilir.

Kitabın en güçlü yanına değinmeksizin yalnızca kuramsal çerçeve noksanlığından doğan zayıf yanına eğilmek şüphesiz haksızlık olur: Profesör Ahmad, diğer meslektaşlarının çoğundan farklı olarak, altyapı ile üstyapı, iktisat ile siyaset arasındaki belirleyicilik ilişkileri üzerinde uzun uzadıya duruyor. Yaklaşımı yer yer pozitivist eğilimler taşımakla birlikte...

Sözgelimi, DP döneminin iktisadi hayatını tartışırken «siyaset ile iktisat arasında yakın bir ilişki olduğunu» (s. 124) belirtiyor ve özel girişim ve mülkiyeti demokrasinin temelleri sayan DP felsefesi-

nin ışığında iktisadın siyaset üzerindeki etkilerini inceliyor. Ne var ki, iktisat ile siyaset arasındaki ilişki konusundaki bu doğru saptama kitabın iç düzenini bazen ters bir biçimde etkiliyor. Siyasî ve iktisadî çözümlemelerin ayrı bölümlerde ele alınması bunun bir örneği; böylesine bir düzenleme iki kerte arasındaki diyalektik ilişkilerin karanlıkta kalması sonucunu doğurabiliyor. Örneğin 1950-60 DP döneminin incelenmesi, dönem hükümetlerinin politikaları, muhalefet partileriyle ilişkileri, DP içindeki çekişme ve çatışmalar II. ve III. Bölümlerde ele alınırken, aynı dönemin iktisadî durumu V. Bölümde tartışılıyor. Bu durumda, yukardaki olgular arasındaki son derece önemli bağıntıları saptamak zorlaşıyor. Türkiye'nin demokrasi deneyiminde DP olgusu, bürokratik-devletçi geleneğin, toplumsal altyapının sınıfsal özelliklerinden kaynaklanan bir siyasî akım tarafından değiştirilmesine tekabül eder. DP'nin kuruluşundaki belirleyici sınıf, parti kurucularının sınıfsal kökenlerinden çıkarılabilir: büyük toprak sahipleri (bu tarım kesiminde kapitalizmin gelişmesinin bir ilk belirtisi sayılabilir) ve CHP döneminde devlet denetiminden hayli sıkıntı çekmiş olan sanayi ve ticaret burjuvazisine mensup kişiler. Tüm bu bilgiler kitapta var; ama aralarındaki gerekli ilişki kurulamamış durumda. Şöyle ki; tarım ve sanayi kesimleri arasındaki iğreti ittifak. DP'nin gelişiminde ve zamanla yıkılışında çok büyük bir rol oynadı. DP, köylüleri oy tabanı olarak saptamış, onları memnun etmek için tarım kesimine pazar sağlayan birçok iktisadî önleme başvurmuştu: tarım ürünlerini pazar fiyatının üstünde bir fiyata almak (s. 70. dipnot 40) tarım gelirini vergiden muaf tutmak (s. 136) gibi. Bu önlemlerin bir kısmının karşılığını para basarak sağlamasına (1958'de enflasyon oranı yüzde 40'a ulaşmıştı) (2) ve sanayi kesimine yarar sağlayacak bazı önlemler almasına rağmen (özellikle tüketim mallarında ithalat ikamesine başvurarak ithalatın GSMH içindeki oranının 1952'de % 9.5 iken 1958'de % 2.5'a düşürülmesi gibi) (3) bu politikalar şehir burjuvazisinin zararına işlemekteydi. Kitapta pek açık olarak ortaya konmayan tarım ve sanayi kesimleri ilişkisi, «özel sektörün destek olmamasının» (s. 128) nedenini açıklamakta bir ipucu

(2) Çağlar Keyder, «The Political Economy of Turkish Democracy», **New Left Review,** Mayıs-Haziran 1979, sayı: 115, s. 3 44.

(3) a.g.m.

olabilir. Aslında, yazarın DP içindeki liberal üyelerin partiyi «demokratlaştırma» (s. 54-5) çabalarının başarısızlığa uğramasına bağladığı Hürriyet Partisi serüveni, şehir burjuvazisinin DP'nin iktisadî politikasına karşı duyduğu hoşnutsuzluğunun sonucuydu: Bu hoşnutsuzluk zamanla Menderes'in ve partisinin yıkılmasına yol açacaktır.

Bu nedenle Demokratların «büyüme ile kalkınmayı bir sayan kendi safiyâne iktisat politikalarının kurbanı» (s. 139) olduğunu ileri sürmek pek yerinde sayılmaz. Celal Bayar'ın bölümbaşında kaydedilen aşağıdaki sözlerinin de gösterdiği gibi DP'nin iktisat politikası hiç de safiyâne değildi. «Demokratik bir iktisat politikası demek, özel mülkiyete dayanan, Bireyin iktisadî özgürlüğünü savunan ve özel teşebbüsü temel sayan bir siyaset demektir» (s. 122). Demokrat Parti bilinçli olarak kapitalist yolu seçmişti; başarısızlığa uğramaları, biraz da, tarım kesiminde kapitalizmi geliştirirken kapitalist sanayinin de eşit ayrıcalıklara sahip olduğu bütüncül bir kapitalist ekonomi yaratamamalarından ötürüydü.

Şüphesiz dönemin siyasal gelişmelerini etkileyen dış etkenler de vardı. Kitabın zayıf yanlarından birisi Türkiye'nin kapitalist dünya içindeki yerinin enine boyuna bir çözümlemesinin yapılmamış olması; azgelişmiş ülkelere ilişkin incelemeler için ciddî bir noksan bu. 1950 ve 1960'lı yıllarda Türkiye'nin dünya ekonomisi içindeki konumu mamul tüketim malları için büyük bir pazar olmak biçimindeydi. Türkiye'nin, örneğin Şili'nin bakırı gibi, dışa satacak özelleşmiş bir ürünü yoktu. Bir miktar krom ve buğday satımına rağmen ihraç kapasitesi sınırlı kalmış, hükümet yabancı sermayeyi çekmek için çeşitli önlemlere başvurmuştu. 1950 yılında DP'nin iktisadî programı «yabancı teşebbüs, sermaye ve tekniklerden mümkün olduğunca yararlanmayı sağlayacak koşulları yaratmak ve bunun için elden gelen herşeyi yapmak»tan (s. 126) dem vuruyordu. Bayar «kaynaklarımızın üretime açılması zorunludur. Bu yabancı sermayenin etkisiyle gerçekleşecektir» (s. 130) diyordu. Bu politikanın somut sonuçlarından birisi Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu idi. Menderes «hiçbir millî ekonominin yabancı sermayesiz kalkınamadığını» belirterek bu kanunun geçmesinin bir «millî görev» olduğunu belirtmişti (s. 132). Buna rağmen —yazarın da belirttiği ama nedenlerini açıklamadığı gibi— ülkeye sermaye akımı cılız kaldı. Aslında bu durumun olağan dışı bir yanı yoktu; Türkiye'nin bir tüketiciler pazarı olarak kalması

ileri kapitalist ülkelerin politikasına uygun düşüyordu. Bu durum ancak 1960'ların sonlarında, 1970'lerin başlarında değişmeye yüz tuttu ve Türkiye bir üretici ülke durumuna gelmeye başladı; (4) tabii bu durumda da, Orta Doğu'nun yarı-çevre ülkesi durumuna gelme çabasında İran ile yarışmak zorunda bırakıldı. (5)

DP'nin yabancı sermayeyi çekemeyişini açıklamakta yararlı olabilecek bir etken de devletin görece istikrarlı, özerk bürokratik geleneğidir. Bu açıdan Türkiye, emperyalist güçlerin devletin iç işlerine kolayca karışabildikleri, gerekirse yöneticilerini devirip değiştirdikleri Güney Amerika ülkelerine benzemiyordu. Bu özellik ve sayısı kabarık gümrük ve vergi kayıtlamaları Türkiye'nin kolay kolay sermaye yatırılabilecek bir ülke sayılmamasına yol açmıştı. (6)

DP dönemi iktisadî politikalarını değerlendirirken Prof. Ahmad'ın günümüzün koşullarına tıpatıp uyan bir gözlemini aktarmadan geçemeyeceğiz: «Ülke iktisadî bunalım içindeydi. Döviz kıtlığı hemen hemen tüm ithalatın durmasına yolaçmış, ham madde yokluğu nedeniyle fabrikaların üretimi yarı kapasiteye düşmüştü». Bu saptama sistemin gelip geçici olmayan hastalıklarını bir kez daha vurgulamamızı, sanırız, gereksiz kılıyor.

27 Mayıs 1960 darbesini izleyen ve yazarın İkinci Cumhuriyet diye sözettiği dönem Türkiye burjuvazisinin gelişme dönemiydi. Sanayinin büyüme hızı yüzde 9'a ulaşmıştı. (7) Burjuvazi geliştikçe, umulabileceği gibi, içindeki çelişkiler de giderek keskinleşiyordu. 1960-1971 döneminde küçük sermaye ile tekelci sermaye arasındaki çelişkinin büyüdüğünü görüyoruz. Burada da gene Prof. Ahmad tüm olguları bilmesine ve sunmasına rağmen, derinlemesine bir çözümlemeye girişmiyor. Örneğin, Ticaret Odaları Birliği'nin daha çok tekeldışı burjuvaziyi temsil ettiği ve bu nedenle İstanbul tekelci ser-

(4) Bu yorumun geliştirildiği bir kaynak Ç. Keyder, **Emperyalizm, Azgelişmişlik ve Türkiye,** (İstanbul: Birikim Yayınları, 1976).

(5) Bu konuda, bkz. Reşat Kasaba, «Türkiye ve (ya) İran», **Toplum ve Bilim,** 1978, sayı: 5, s. 72-87.

(6) Keyder, a g.m.

(7) Keyder, a.g.m.

mayesi ile sürekli çatışma içinde bulunduğu açıkça belirtilmiyor. Ne var ki, Odalar Birliği'nin ücret artışlarına karşı çıkışının (s. 282) açıklanmasında önem taşıyor bu olgu: esas olarak iç pazar için üretim yapan (en azından 1960'larda) ve bu pazarın alış gücüne olumlu etkisi olan ücret artışlarına tekelci sermaye karşı çıkmazken, Adana'nın ihracata dayalı ve Odalar Birliği üzerinde çok etkili dokuma burjuvazisi bu türden artışlara şiddetle karşıydı. (8) Bu nedenle tekel dışı kapitalistlerden oluşan toplumsal tabanından yararlanan Necmettin Erbakan grubunun Enver Sırrı Batur'u altederek Odalar Birliği yönetimini ele geçirmesi (s. 245) şaşırtıcı sayılamaz.

Burjuvazinin iç çelişkileri devam ettikçe, DP'nin yenilgisinden bu yana burjuvazinin başlıca temsilcisi olan Adalet Partisi'nde çatlaklar belirmeye başladı. DP'nin tersine AP sanayi burjuvazisine yönelmişti. Gerçekten, 1970 yılında Demokratik Parti'nin kuruluşu tarım burjuvazisinin AP içindeki ittifaktan koptuğu gerçeğini belirliyordu. Nitekim egemen güçler arasındaki bu gibi bölünme ve hizipleşmeler bir süre sonra Türkiye'yi 12 Mart 1971 Muhtırasına, ikinci askerî müdahaleye götürecektir.

Yazar haklı olarak «çoğu gözlemcinin askerî müdahalenin gerçek niteliğini kavrayamadığını» (s. 288) belirttikten sonra aydınlar ve ilerici basını eleştiriyor; ne var ki, «ordu içindeki kanatlardan hangisinin duruma hakim olduğunu kimse hemen kestirememişti» dediğinde kendisinin de bir tür kavrayamayış içinde olduğunu görüyoruz. Çünkü Türkiye'yi 12 Mart'a getiren yapı, ne ordu içindeki kanatlar, ne de sokaktaki adamın şehir gerillalarının sürgit şiddet hareketleri ve hükümetin beceriksizliği karşısında duyduğu çaresizlik ile açıklanabilir. Aslında, bu konuda da çözümleme yapabilmek için gerekli malzeme kitapta var. Sözgelimi, yazar «iş çevreleri» (tekelci sermayenin dışındaki kesim anlamında) ile «büyük girişimci ve sanayiciler» arasındaki çelişkiden sözetmekle birlikte (s. 299), 12 Mart'ın sınıfsal nitelikleri üzerine herhangi bir çözümlemeye yanaşmıyor. Aslında, küçük sermaye ile tekelci sermaye arasındaki mücadele 1960'lar boyunca devam etmiş ve büyük sermayenin zaferiyle sonuçlanmıştı.

(8) Keyder, a.g.m.

Kitapta, tekelci sermayenin askerî müdahalede oynadığı role ilişkin birçok veri var; açıklayıcı gördüğümüz bir bölümü aktarmak istiyoruz.

> «Erim'in reform programı sert bir muhalefetle karşılaştı. Hâlâ küçük bir azınlık oluşturan büyük girişimciler ve sanayiciler dışındaki iş çevreleri bu programın kendi varlıklarına yönelmiş bir tehdit olduğu kanısındaydılar. Odalar Birliği Başkanı Raif Onger özel girişimin ülkenin ve demokrasinin güvencesi olduğunu öne sürdü. Bu güvenceyi ortadan kaldrabilecek her adımın iktisadî durumu sarsacağını, istikrarı bozacağını, ülkenin refah ve huzurunu zedeleyeceğini belirtti... İş çevreleri hem birkaç dev şirketin egemenliğinde gelişebilecek tekelci kapitalizmden hem de devlet kapitalizminin yeniden ön plana geçmesinden korkuyorlardı; her iki durumda da kendilerinin zor duruma düşeceğini biliyorlardı. Toprak sahipleri de hükümetin toprak reformu ve tarım gelirinin vergilendirilmesi tasarılarına şiddetle karşıydılar. İş çevreleri ve toprak sahipleri birleşince Erim hükümetine karşı güçlü bir muhalefet oluşmuş oluyordu» (s. 299).

Toprak sahiplerinin muhalefetinden söz eden bu son cümle tekelci burjuvazinin temsilcilerinden Nejat Eczacıbaşı'nın tarım kesiminde yapılacak reformları kuvvetle destekleyen sözleri (s. 268) hatırlandığında, 12 Mart sırasındaki egemen güçlerarası dengenin ipuçları elde edilebilir.

Bu ortamda terörizm/komünizm öcüsü tekelci sermaye yararına bir dizi önlemin gerçekleştirilmesi yolunda kullanılmıştı. Bazı çalışmalarda belirlendiğine göre artı-değer oranı (sömürü oranı) 1960'larda sürekli olarak düşmüş ve 1970'de 0,75 ile en alt değerine varmıştı; 1971'den sonra ise bu eğilimin değişerek hızlı bir artma gösterdiğini ve 1975'de 1,65'e ulaştığını görüyoruz. (9) Bu sonuçları yorumlarken mekanik-ekonomist bir belirleyicilik ve komploculuk anlayışına düşmemeye dikkat etmek gerekmekle birlikte, salt bir rast-

(9) Bu değerler E. A Tonak'ın bir başka çalışmasında bulduğu oranlardır. Sözkonusu çalışmanın ODTÜ'nde sunumu sırasında Doç. Dr. Y. Akyüz'de bir başka yoldan yaklaşık olarak aynı değerlere vardığını belirtmiştir.

lantıdan sözetmek de yerinde olmaz. Bir başka gelişme de, Türk Otomotiv Endüstrisinde (International Harvester) hisselerin çoğuna sahip olduğu gibi, bir sigorta şirketi, gıda ve çimento fabrikalarına da sahip olan, Petkim, Renault ve Goodyear'da da hisseleri olan OYAK'ın kuruluşunun, ordunun büyük sermaye ile bütünleşmesinin açıkça ortaya çıkışıdır (s. 281). OYAK'ın servetinin 1972'de 300 milyon dolara yükselirken, «birkaç yıl içinde gösterdiği hızlı gelişme» (s. 280-1) 1971 askerî müdahalesinin ardındaki altyapısal belirleyiciliğin iyi bir göstergesidir.

1960 sonrası Türkiye siyasî gelişmelerini konu alan bir inceleme sağ ve sol akımları yeterince ele almıyorsa eksik sayılır. Kitabın zayıf yanlarından biri de bu: yazar soldaki gelişmeyi ve faşist tepkiyi ihmal etmek pahasına salt hükümetlerin siyasetine eğiliyor. Burjuvazinin iç çelişkilerinin, neo-faşist bir görünüm kazanması Türkiye'nin dünya kapitalist sistemi içindeki konumunun değişmesiyle, yakından bağlantılıdır. MHP'nin üstlendiği görev hem faşist seçeneği açık tutmak hem de 1960'dan sonra yeni boyutlara ulaşmış işçi hareketinin gelişimini denetim altına almak olmuştur. Solda gözlemlenen silahlı eylemlerin değerlendirilmesi de, dünyadaki benzer hareketlerle değil Türkiye toplumsal yapısı ve özellikleri bağlamında yapılmalıdır. Oysa, kitabın böyle bir yaklaşımı olduğundan söz edilemez.

Türkiye ve demokrasi üzerine olan bir çalışmanın, 12 Mart sonrasındaki anti-demokratik, baskıcı yapıyı değerlendirmemesi de oldukça yadırgatıcı. Öğrencilere, aydınlara, işçi liderlerine, artistlere, yazarlara yapılanlar Türkiye'de ve Batı'da yeterince kanıtlanmış iken kitapta buna şöyle bir değinmekle yetinilmiş. ([10]) Turhan Feyzioğlu'nun Avrupa Konseyi'nde, işkencelerin hesabını vermek zorunda kalışı, döktüğü terler hatırlardadır.

Şüphesiz, burjuvazinin içsel çelişkileri 1971 müdahalesinin tek nedeni değildir. 1960 sonrası göreli özgürlük ortamında, işçi hareketi gelişmiş, 1961'de Türkiye İşçi Partisi, 1967'de DİSK kurulmuştur. TİP'nin seçimlerde pek bir varlık gösteremediği biçimindeki Ah-

(10) Jane Cousins, **Turkey: Torture and Political Persecution,** (London: Pluto Press, 1973).

mad'ın yorumu ise (s. 311), 1965 seçimlerinde oyların yüzde 3'ünün, 450 milletvekilliğinin 15'inin alındığı hatırlanırsa, oldukça tartışma götürür. Yine bu bağlamda, ihmal edilen bir başka olgu da, 15-16 Haziran olaylarının aktarılmasıdır. Kısaca değinilen bu olayın, 274 sayılı Yasada yapılan değişiklikle sendika seçme özgürlüğünü kısıtlama girişimi üzerine patlak verdiği, ardından Şubat 1972'de TİP ve CHP'nin Anayasa Mahkemesi'ne başvurusu ile yasadaki değişikliğin iptal edildiği belirtilmemekte. ([11]) Bu sıraladıklarımızın da Türkiye'nin demokrasi deneyimindeki önem ve etkileri yadsınamaz sanıyoruz.

Özetle, **The Turkish Experiment in Democracy**'nin en zayıf yanı bir teorik çerçeveye sahip olmayışıdır. Hatta bu durum kitabın genel bir değerlendirme, sonuç bölümünün olmayışını da yaratmıştır. Okuyucu kendi sonucunu çıkarmaya yöneltilmiştir. Teorik çerçeve eksikliği değişik olaylar ve olgular arasındaki ilişkiyi kurmayı güçleştirmekte, bir bakıma konu üzerinde sağlam bir sonuca varmayı engellemektedir. Bütün bunlara rağmen, kitabın okunurluk açısından üstünlüğünü ve 1950-75 dönemi Türkiye siyasi hayatının karmaşık yapısı için çok yararlı bir başvuru kaynağı oluşunu teslim etmeliyiz.

(11) Turgan Arınır ve Sırrı Öztürk, **İşçi Sınıfı, Sendikalar ve 15/16 Haziran**, (İstanbul: Sorun Yayınları, 1976), s. 55-6.

MAKALELER

Sencer DİVİTÇİOĞLU : Yeniden-Üretim Matrisi Hakkında, 3 - 11

Ertuğrul A. TONAK : Artık-Değer Oranının Ölçümü A.B.D. Ve Türkiye, 12 - 48

Sina AKŞİN : Bedevilik-Barbarlık ve İnsanlık Tarihi, 49 - 57

Oğuz ARI : Konut-Gelir Bölüşümü İlişkisi Üzerine, 58 - 88

Murat ÇİZAKÇA : Fiyat Tarihi Ve Bursa İpek Sanayii: Osmanlı Sanayiinin Çöküşü Üzerinde Bir İnceleme, 89 - 114

Haydar KAZGAN : 2. Sultan Mahmut Devrinde Enflasyon Ve Darphane Amiri KAZAZ ARTİN, 115 - 130

KİTAP TANITMA

Irvin C. SHICK
Ertuğrul A. TONAK : Feroz Ahmad, **The Turkish Experiement in Democracy,** 131 - 140

BİRİKİM YAYINLARI

Fiatı : 200 TL.